

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

فصلک مطالعات شهر ایرانی اسلامی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده هنر و معماری

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه تربیت مدرس

دانشگاه حرم مکه

زمینه انتشار: معماری و شهرسازی

دوره: سال یازدهم، شماره چهل و چهارم، تابستان ۱۴۰۰

صاحب امتیاز و ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی

مدیر مسئول: دکتر ایرج فیضی

سردبیر: دکتر حسین کلاتری خلیل آباد

مدیر داخلی: مهندس مسعود دادگر

امور اجرایی: مهندس منصور ندیری

هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

• دکتر محمدرضا بمانیان

• دکتر مصطفی بهزادفر

• دکتر جهانشاه پاکزاد

• دکتر احمد پوراحمد

• دکتر محمدرضا پورجعفر

• دکتر اسماعیل ضرغامی

• دکتر محسن سرتیپی پور

• دکتر پروانه شاه حسینی

• دکتر یعقوب محمدی فر

• دکتر محمد مسعود

• دکتر ابوالفضل مشکینی

استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت

استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران

استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

استاد دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس

استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

دانشیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی سمت

استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا همدان

استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان

دانشیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تربیت مدرس

قیمت: ۳۰۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

چاپ: مؤسسه دیجیتال پایتخت

نشانی دفتر نشریه: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان دانشگاه، خیابان شهید وحید نظری، پلاک ۴۷، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی

شماره تماس: ۵-۶۶۹۵۱۵۹۳ نمابر: ۶۶۴۹۲۱۲۹

پایگاه اینترنتی: <http://iic.ihss.ac.ir>

نشانی اینترنتی: iranianislamiccity@ihss.ir

فهرست مطالب

- ۵ الگوی روابط معنای «مکان‌های عمومی باکیفیت» از منظر اندیشه اسلامی-ایرانی
محسن رفیعیان، مجتبی رفیعیان، محمدرضا بمانیان
- ۱۵ تملک اراضی شهری در طرح‌های توسعه شهری با رویکرد عدالت اجتماعی
اعظم افشارنیا، اسفندیار زبردست، مرتضی طلاچیان
- ۲۹ تحلیلی بر گونه‌شناسی شکلی حیاط‌های گودال باغچه در فلات مرکزی ایران (مطالعه موردی: خانه‌های سنتی یزد)
سمیه امیدواری، مهدی باصولی
- ۴۷ تبیین پایداری نظام فضایی شهری با تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری (مطالعه موردی: شهرکاشان)
ابوذر وفایی، رسول حیدری سورشجانی
- ۶۵ بررسی حریم شخصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی مازندران با استفاده از تکنیک نحو فضا
روح اله رحیمی، سید محسن موسوی، مهدیه بیشمی، سحر امینی گوهرریزی
- ۷۵ واکاوی عوامل اثر گذار تاریخی و آینده‌نگاری وضعیت حریم شهرهای ایرانی اسلامی؛ مطالعه موردی: حریم کلانشهر تهران
مجتبی صبوری، رحیم سرور، حمیدرضا جودکی، فاطمه ادیبی سعدی‌نژاد

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا):

- علی اکبر تقوایی
- ایمان قلندریان
- هادی سلطانی فرد
- هادی سروری
- محمد میره‌ای
- حسین کلاتری خلیل‌آباد
- علی عمرانی پور
- کمال نوذری
- حسن احمدی
- ایرج قاسمی

- درجه علمی پژوهشی فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی طی نامه شماره ۸۹/۳/۱۱/۵۱۶۶۷ مورخ ۸۹/۸/۳۰ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری) ابلاغ گردیده است.

- پروانه انتشار این مجله به شماره ۱۲۶۲۹/۸۹ مورخ ۸۹/۶/۱۳ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

- فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی <http://www.srlst.com> و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) به نشانی www.sid.ir نمایه می‌شود.

الگوی روابط معنای «مکان‌های عمومی باکیفیت» از منظر اندیشه اسلامی-ایرانی

محسن رفیعیان^۱، مجتبی رفیعیان^{۲*} (نویسنده مسئول)، محمدرضا بمانیان^۳

^۱ استادیار، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.

^۲ استاد، عضو هیات علمی گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

^۳ استاد، عضو هیات علمی گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸

چکیده

هر مخاطب با قرارگیری در مکان‌های عمومی، معانی بسیاری را در ذهن خود تداعی می‌کند و سپس این معانی را در منظومه‌ای کلی و در ارتباط با یکدیگر قرار می‌دهد. و بر مبنای آن قضاوت کیفی می‌کند. که آیا مکان باکیفیت است یا نه؟ الگوی روابط معنایی، مبنای فهم کلی معنای مکان و کیفیت معنای مکان‌های عمومی شهری است. یکی از عوامل شکل‌دهنده این الگو، زمینه اندیشه‌ای جامعه است. فهم یک فرد مجهز به اندیشه اسلامی-ایرانی از مکان‌های عمومی با فهم یک فرد با زمینه اندیشه‌ای متفاوت، دارای تمایزاتی است. سوال اصلی این است که کدام الگو قضاوت کیفی معنای مکان را متأثر از زمینه اندیشه‌ای بهتر تبیین می‌کند. متناظر این سوال، هدف تبیین الگوی روابط معنای مکان‌های عمومی از منظر اندیشه اسلامی-ایرانی است. در این پژوهش، روش تحقیق نظریه زمینه‌بنیاد با رویکرد کیفی، مبتنی بر ۱۵ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته بکارگیری شده و مصاحبه‌ها با استفاده از نرم افزار «مکس کیودا» در سه مرحله (باز، محوری و گزینشی) کدگذاری شده‌اند. نتایج حاکی از آن است که شاخص‌های تقریباً یکسانی در خصوص معنای مکان در ادبیات عام و شهرسازی اسلامی-ایرانی وجود دارد، اما مهم چیدمان، نظم و آرایش این شاخص‌ها در قالب الگوی روابط معنایی است که در قالب ۸ وجه به شکل خیمه معنای مکان، شامل: «طبیعی-زیست‌محیطی، مادی-معیشتی، اجتماعی-مردمی، هنجاری، هویت و اصالت، قدرت، پاکی و روانی» و یک مقوله محوری «تذکر و توجه به عالم بالا» ترسیم گردیده است. این الگو دارای سه ویژگی اصلی: استعلایی بودن، مکمل بودن و سلسله‌مراتبی بودن است. بر مبنای این الگو قضاوت کیفی هر مکان عمومی شهری در درجه اول با هشت وجه صورت می‌گیرد و سپس مقوله محوری «تذکر، توجه (توحید)» بعنوان جوهر کیفیت معنای مکان، دال مرکزی و تکمیل‌کننده کیفیت معنا در ادراک مخاطبان و مبنای قضاوت آن‌ها است.

واژگان کلیدی: کیفیت مکان، الگوی روابط معنای مکان، مکان‌های عمومی، اندیشه اسلامی ایرانی، شهرسازی اسلامی-ایرانی.

مقدمه

طراحان و برنامه ریزان همواره در پی چاره اندیشی برای ماندگار کردن فضاهای شهری در ذهن استفاده کنندگان از فضاها هستند. هر چه قضاوت کیفی از یک مکان بالاتر باشد. خاطرات جمعی تقویت شده و حس دل بستگی به مکان قوی تر شکل می گیرد. در نظر بگیریید دو نفر یکی مسلمان شیعه و یکی غیر مسلمان به مشهد سفر کنند. گنبد طلائی رنگ حرم از دور توجه هر دو را جلب خواهد کرد. اما نفر اول دست به سینه زده و سلام میکند. ممکن است این عمل از سوی نفر دوم تاحدودی درک شود و او متوجه باشد که نفر اول ادای احترام کرده اما اتفاق ادراکی و شناختی در ذهن فرد مسلمان شیعه عمق بیشتری دارد و در تداعی معنای شاید اشک هم بر گونه اش جاری شود. این اشک و سایر ادراکات پنهان و معنای تداعی شده دیگر برای نفر دوم قابل درک نیست. الگوی روابط معنای حاصل از «مکان‌های عمومی» علت این رفتارها و معنای ذهنی که مسبب آن است را اندیشه می داند. مساله پژوهش حاضر: نبود الگویی برای فهم روابط معنای مکان‌های عمومی با کیفیت است. پژوهش‌های متعددی به مباحث معنای مکان پرداخته‌اند، و یولیچ (Violich, 1983)، بنتلی و همکاران (۱۳۹۰)، ترانسیک (Trancik, 1986)، کلمن (Coleman, 1986)، مایکل ساوت ورث (South-worth, 1989)، تیبالدز (Tibaldes, 1988)، گرین (Greene, 1992)، برایان گودی (Goody, 1993)، هاتن و هانتز (Haughton, 1994)، پانتز و کرمونا (Punter & Carmona, 1997)، دپارتمان محیط و حمل و نقل بریتانیا (ODPM, 2005)، کرمونا (Carmona, 2021)، گلکار (۱۳۹۰)، و نهادهای بین‌المللی همچون PPS^۱، مباحث نظری پیرامون کیفیت مطلوب و کیفیت سنجی را در طول چند دهه گذشته بسط داده‌اند. اما تاکنون کمتر پژوهشی به روابط معنای مکان و چیدمان و اولویت بندی معنای حاصل از وجوه و شاخص‌ها در ذهن افراد پرداخته است. این پژوهش در پی تبیین الگوی روابط معنایی از منظر اندیشه اسلامی ایرانی است. یعنی در پی فهم چگونگی آرایش مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی است که دو گانه‌های معنایی «صریح-ضمنی»، آنی-ثانویه و ارجاعی-ارزشی» را در ذهن مخاطبان مبتنی بر اندیشه اسلامی-ایرانی شکل می‌دهد. این دو گانه‌ها سطوح معنای مکان در ذهن هر مخاطب هستند. و مهم است که فرد با قرارگیری در مکانی چه فرآیند ذهنی را طی می‌کند تا معنای آن مکان را درک و سپس قضاوت کند که آیا با کیفیت است یا نه؟ سوال اصلی مقاله حاضر این است که: کدام الگو روابط معنای مکان در ذهن را مبتنی بر اندیشه اسلامی-ایرانی تبیین می‌کند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع توسعه‌ای بوده و به بسط نظری مباحث مکان و کیفیت معنای مکان می‌پردازد و در ابتدا با مرور ادبیات تحقیق، الگوی عام (مرسوم) و الگوی اسلامی-ایرانی روابط

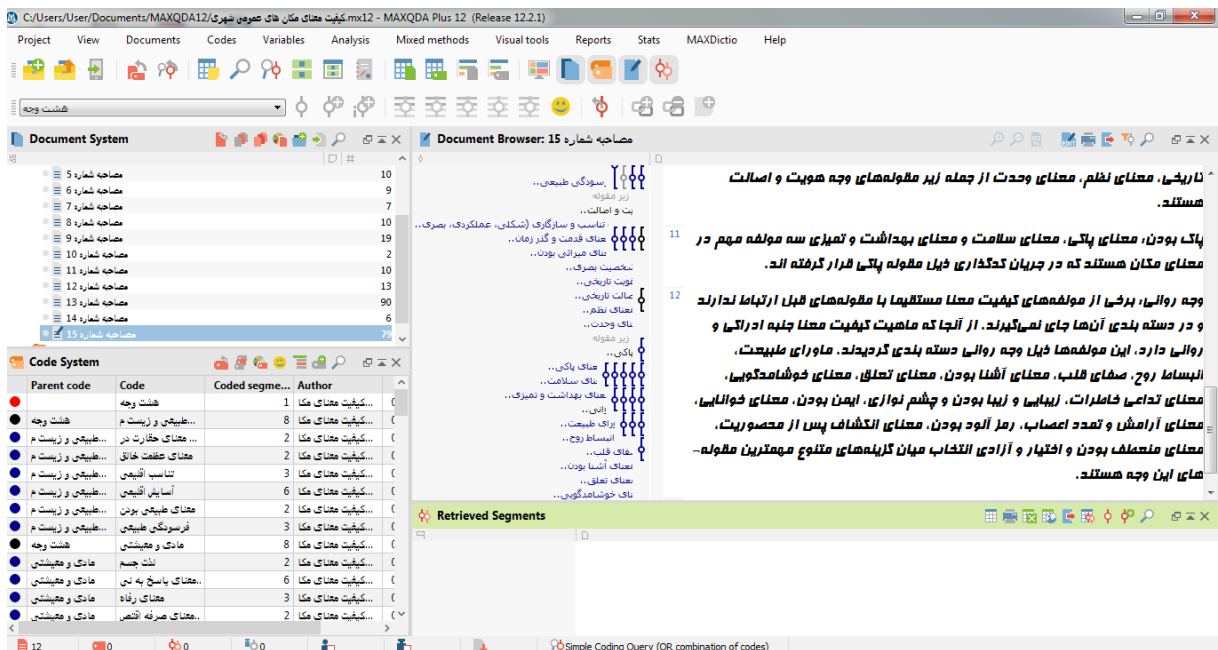
معنای، استخراج شده و سپس یک الگوی تکاملی در جهت فهم الگوی روابط معنای مکان‌های عمومی از منظر اندیشه اسلامی-ایرانی پیشنهاد شده است. سپس این الگوی تکاملی در راستای اعتبارسنجی در قالب مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با متخصصان و خبرگان به بحث و تبادل نظر گذاشته شده است و در پایان نتایج حاصل از کدگذاری و تحلیل مصاحبه‌ها ارائه گردیده است.

در این پژوهش از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته بعنوان ابزار گردآوری اطلاعات مورد نیاز جهت مفهوم‌سازی و توصیف الگوی روابط معنای مکان در اندیشه اسلامی-ایرانی بهره گرفته شد. این مصاحبه‌ها بر اساس چیدمان مؤلفه‌ها در شکل ۴، توسط پژوهشگر و بنا به بازخوردهایی که در طی فرآیند گردآوری و تحلیل داده‌ها دریافت شده، انجام گرفته است. مشارکت کنندگان در فرآیند مصاحبه، ۸ نفر جزو صاحب‌نظران و پژوهشگران دارای اثر در زمینه شهرسازی اسلامی، ۵ نفر جزو دانشجویانی که پایان‌نامه در دست دفاع در زمینه شهرسازی اسلامی دارند و ۲ نفر جزو حوزویان دارای اثر مرتبط با شهرسازی اسلامی و سمت اجرایی در شوراهای شهر و یا شهرداری هستند. پژوهشگر پس از پرسش در خصوص مشخصات عمومی مشارکت‌کننده با استفاده از سؤالات باز مصاحبه را شروع می‌کرد. سؤالاتی از قبیل: «تحلیل شما از نحوه شکل‌گیری معنای مکان‌های عمومی چیست؟»، «مؤلفه‌های شکل‌دهنده معنای مکان‌های عمومی کدامند؟»، «ترتیب و چیدمان و نحوه ارتباط این مؤلفه‌ها چگونه است؟»، «تا چه حدی زمینه‌های اندیشه‌ای متفاوت در تعریف روابط معنایی مؤثرند؟»، «به نظر شما الگوی پیشنهادی تا چه حدی تبیین‌کننده روابط معنای مکان در اندیشه اسلامی-ایرانی است؟». سپس کدگذاری مصاحبه‌ها به موازات انجام مصاحبه‌ها صورت گرفت؛ به این معنی که پس از انجام هر مصاحبه داده‌های آن مصاحبه مورد کدگذاری قرار می‌گرفت تا از طریق کدگذاری داده‌ها، عمل دسته‌بندی و تفسیر آن‌ها صورت پذیرد. با کدگذاری چند مصاحبه، نخست پژوهشگر چارچوب ذهنی اولیه را ایجاد کرد و با انجام مصاحبه‌های بعدی، با استفاده از کدهای جدید به‌دست آمده، چارچوب ذهنی را توسعه داد. این فرآیند تا زمانی ادامه یافت که اشباع نظری حاصل شد و مصاحبه‌ها به پایان رسید. طبقه‌بندی داده‌ها با اطلاق کدهای جداگانه و مرور مکرر و ادغام کدهای مشابه انجام گرفت تا کدهای اصلی تولید شوند (Corbin & Strauss, 2007). مراحل کدگذاری انجام گرفته در این پژوهش عبارت‌اند: از کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی. مراحل کدگذاری با استفاده از نرم‌افزار «مکس کیودا» (نسخه ۱۲) صورت گرفته است. تصویر شماره ۱، برشی از مراحل کدگذاری را نشان می‌دهد.

مبانی نظری

معنایابی و تداعی معنای

معنایابی، جریان باز یابی یک مفهوم و تداعی‌ها در ذهن است. محیط بعنوان فرستنده، پیامها را به فرد بعنوان گیرنده ارسال

تصویر شماره ۱: نمایی از مراحل کدگذاری در نرم افزار مکس کیودا

می‌کند (گروتر، ۱۳۹۰) و فرد با حواس خود، پیام‌ها را دریافت کرده و پس از ادراک اولیه پیامها در مرحله شناخت، آن‌ها را معنابخشی می‌کند. در اینجا است که در هر لحظه، پیشمار معنا از مکان در ذهن شکل می‌گیرد و ذهن با تلفیق آن‌ها شناخت از مکان را رقم می‌زند (پاکزاد، ۱۳۹۱) (رفیعی و همکاران، ۱۳۹۸). از طرفی با شکل‌گیری هر معنا، معانی مرتبط با آن که قبلاً در ذهن بوده‌اند، اصطلاحاً «تداعی» می‌گردند. معانی تداعی شده حاصل تجربیات فرد از زمان تولد تا آن برهه زمانی از زندگی هستند. از این رو تجربه‌های قبلی در تعیین معنی آنچه که درک می‌کنیم اهمیت خاصی دارند (Manzo, 2005; Nassar, 2015). دقیقاً در همین لحظه است که روابط معنایی مکان اهمیت می‌یابد و مهم است که فرد معانی جدید که منبعث از محرک‌های بیرونی است را چگونه در ارتباط با معانی تداعی شده قرار می‌دهد. این پدیده تحت عنوان معانی «صریح-ضمنی، آتی-ثانویه و ارجاعی-ارزشی» در متون و ادبیات تحقیق این حوزه منعکس گردیده است که در بخش بعدی توضیح داده خواهد شد.

زمینه اندیشه‌ای مبنای روابط معنا

در فرآیند ادراک و شکل‌گیری معنی، عوامل بسیاری همچون زمینه‌های فرهنگی، فکری، نظری و اندیشه‌ای دخیل هستند. اندیشه هر جامعه بعنوان پشتوانه فکری-نظری آن جامعه، نقشی بی‌بدیل در فرآیند ادراک شهروندان و معنابخشی به ادراکات آنان در فضاهای شهری و تبدیل شدن فضا به مکان دارد. از دیدگاه روان‌شناسی جدید، اندیشه، عالی‌ترین و بگرنج‌ترین پویای شناختی است و نمایانگر صور انعکاسی جهان اطراف به وسیله انسان می‌باشد. انسان در طی پویای ادراک تنها با اشیای منفرد و ملموس ارتباط پیدا می‌نماید که به طور مستقیم بر اعضای حسی شخص تأثیر می‌گذارد. لیکن به برکت اندیشه به کیفیت‌هایی در اشیای پی می‌برد که مستقیماً قابل تشخیص و بررسی نمی‌باشند

مکان را بر مبنای آن در ذهن ارتباط می‌دهد.

زمینه اندیشه‌ای در مطالعات شهرسازی قرن اخیر

اندیشه، مبنای تبیین روابط معنای مکان است. به نقل از توماس کوهن، اندیشه غالب در دوره‌های زمانی چندین ساله، جهت‌دهی

اصلی جریان‌های علمی را برعهده دارد و براساس آن در یک دوره زمانی، یک شیوه دیدن جهان، هنجار تلقی می‌شود. در صورتی که این شیوه پاسخ‌گوی مسائل نبود، تناقضات بروز کرده و با بحران مواجه می‌شود و در نتیجه این بحران، انقلاب علمی (شیفت پارادایم) رخ می‌دهد (Kuhn, 1972). مهم است دانسته شود، اندیشه غالب شهرسازی چه بوده و می‌باشد. در مروری اجمالی بر یک قرن دانش شهرسازی (مطابق گزارش آیزو کارپ «جامعه بین‌المللی برنامه‌ریزان شهر و منطقه‌ای» (Bogdan, 2000) با تکیه بر روش تبارشناسی^۲ از منظر موضوع و هدف کلان، می‌توان گفت اندیشه‌های کمونیستی دهه بیست میلادی و سوسیالیستی به موازات آن، تقسیم منابع میان طبقات و عدالت با رویکرد اقتصادی را در شهرسازی بعنوان هدف نهایی، مطرح می‌کردند و بدنال یکپارچگی‌ها بودند. پس از آن لیبرال‌ها در دوران پس از جنگ جهانی ناتوانی برنامه‌ریزی همه‌جانبه و ضرورت برقراری اقتصاد بازار آزاد و بی‌طرفی دولت را مطرح می‌کنند. در دوره‌های بعدی نئولیبرالیسم و سوسیال دموکراسی هدف اصلی را، تمرکز بر چگونگی توزیع منابع می‌گذارند و اختلافات آنان بیشتر بر سر چگونگی توزیع منابع و نه اینکه آیا اصلاً پرداختن به آن صحیح است یا نه می‌باشد (Magness, 2019). امروزه نیز مجموعه نظریات قرن بیست و یکمی شهرسازی (اندیشه توسعه پایدار)، از عدالت بین نسلی در بهره‌برداری از منابع و یکسان دانستن تمامی موجودات در جهان صحبت به میان می‌آورند (مثلاً حق یکسان درخت و انسان). جدول شماره ۱ خلاصه‌ای از این جریان‌های کلی را نشان می‌دهد. آنچه که از این مرور کلی بر می‌آید، حکایت از نوعی تکیه بر منابع بجای تکیه بر انسان است، یعنی در اندیشه «شهرسازی مرسوم» در بیش از یک قرن منابع و نحوه چگونگی توزیع، استفاده و بهره‌برداری از آن مدنظر بوده است (و نه انسان) (رفیعیان، ۱۳۹۴). کانون توجهات یک قرن شهرسازی، سعادت و کمال انسان با نگاه توحیدی نبوده، بلکه در همه حال به منابع مادی و اقتصاد و پویایی آن بعنوان اولویت اول نظر کرده است. به نظر می‌رسد محور مشترک تمامی نظریات و رویه‌ها، مادی‌گرایی و اصالت مادیات بوده است. چنین شهرسازی بدنال اصالت لذت و تلاش در راستای: «رفاه برای رفاه» است؛ بدین معنی که همه چیز بایستی در راستای لذت و رفاه و آسایش او قرار گیرد.

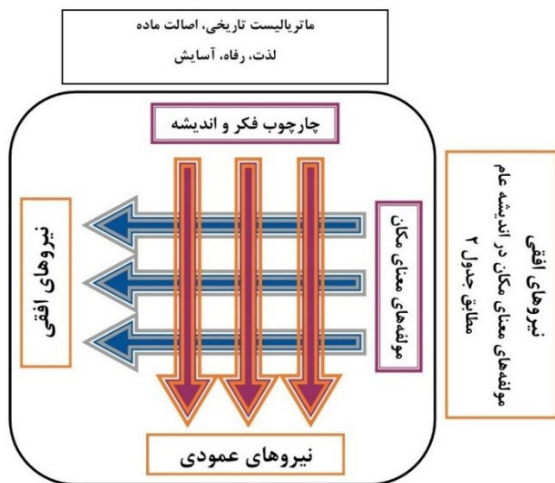
پویایی اقتصادی، محوریت مادیات و ادامه اندیشه‌های ماتریالیستی، مبنای فکری و اندیشه پویش‌های شهرسازی قرن اخیر است. مطالعات عام و مرسوم شهرسازی با تکیه بر پارادایم مادی، مدل‌های کیفیت‌سنجی را بنا نهاده و در آن تبیین روابط معنای مکان تحت غلبه مؤلفه‌های اصالت مادیات، لذت‌طلبی، رفاه و توجه به منابع مادی، مشهود است. این مطالعات روابط معنای مکان را تماماً ذیل اندیشه مادی‌گرایانه با محوریت منابع تعریف می‌کنند. این محوریت در زمینه روابط معنایی مکان نیز تعیین‌کننده است (صبا، ۱۳۹۹).

الگوی روابط معنای مکان

مطابق تبارشناسی قسمت قبل و جدول شماره ۱، زمینه اندیشه‌های مطالعات مرسوم (عام) شهرسازی اسلامی متأثر از مادی‌گرایی است. از این رو قضاوت‌های کیفی از کیفیت معنای مکان نیز متأثر از آن خواهد بود و دیگر کلان هدف متناسب با اندیشه اسلامی ایرانی در قضاوت‌های کیفی از مکان جایگاهی ندارد. توضیح این که، همانطور که در مبحث معنایابی و تداعی معانی این مقاله بیان شد. معانی دارای سطوحی همچون: «صریح-ضمنی، آتی-ثانویه و ارجاعی-ارزشی» هستند (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۸). زمینه اندیشه‌ای اثرگذاری بسیاری در دو سطح ثانویه و ارزشی دارد. مثلاً اینکه تصور کنید شخصی مجهز به اندیشه اسلامی ایرانی شب هنگام از یک میدان در یکی از شهرهای اروپایی بازدید می‌کند. وقتی از او در خصوص سرزندگی فضا و حال و هوای کافه‌ها سوال می‌کنید، پاسخ می‌دهد «فضا بسیار سرزنده بود»، اما اگر قضاوت کیفی او را در خصوص اینکه آیا آن فضا در کل مطلوب بود یا نه سوال کنید. ممکن است پاسخ دهد چون مصادیق گناه همچون شرب خمر و ... در آن فضا بسیار بودند صد درصد مطلوب نبوده است و حتی شاید به طور کلی «باکیفیت بودن» آن فضا «و تو» شود، چون گناه در آن فضا اتفاق می‌افتاده است. این همان تاثیر زمینه اندیشه‌ای بر قضاوت از کیفیت مکان است و در قالب الگوی روابط معنایی مکان قابل فهم می‌باشد. این مثال روشن می‌کند که انگار یکسری عوامل در شکل‌گیری معنای مکان مشترک میان همه زمینه‌های اندیشه‌ای هستند مثلاً همه محیط تمیز را تحسین می‌کنند. اما در درجه بعدی زمینه اندیشه‌ای معنایی ثانویه و ارزشی را در ذهن رقم می‌زند. شخصی که مجهز به اندیشه اسلامی است. تمیز بودن را کافی

جدول شماره ۱: ریشه مشترک اندیشه‌ها در مطالعات شهرسازی قرن اخیر

دوره	تفکر غالب	بازه زمانی	کلان هدف	محور مشترک اهداف
۱	تولد علم برنامه ریزی در تفکرات کمونیستی	نیمه اول قرن بیستم تا ۱۹۵۰	توزیع ثروت میان طبقات	پویایی اقتصادی، محوریت مادیات و ادامه اندیشه‌های ماتریالیستی (کمال انسان در اولویت‌های چندم قرار دارد).
۲	رشد و بلوغ علم برنامه ریزی در تفکرات لیبرال	۱۹۵۰ - ۱۹۸۰	توزیع منابع با رویکرد اقتصاد بازار آزاد با نظارت دولت	
۳	تفکرات نئولیبرال	۱۹۸۰ تا کنون	توزیع منابع با رویکرد اقتصاد بازار آزاد با نظارت حداقلی دولت	

شکل شماره ۲: فهم اولیه از الگوی روابط معنای در مطالعات شهرسازی بر مبنای جمع بندی مبانی نظری

سپس با در نظر گرفتن چارچوب فکر و اندیشه اسلامی-ایرانی، عوامل عمودی و افقی الگوی روابط معنای مکان در مطالعات شهرسازی اسلامی استخراج می‌گردد. در این بررسی مطالعات: علی‌آبادی (۱۳۸۲)، نقی‌زاده (۱۳۸۵)، نقره‌کار (۱۳۸۷)، وثیق و همکاران (۱۳۸۸)، نقی‌زاده (۱۳۹۳)، نقی‌زاده (۱۳۹۳)، خاکزند و آقابزرگی (۱۳۹۳)، لیتکوهی و سنجرى (۱۳۹۳)، نقی‌زاده (۱۳۹۵-الف)، نقی‌زاده (۱۳۹۵-ب)، رئیسی (۱۳۹۷)، بهرا و صارمی (۱۴۰۰)، معتقد و سجاذزاده (۱۴۰۰)، زمانی و بابایی سالان قوچ (۱۴۰۰) بررسی شده‌اند. شاخص‌های معنای مکان از نظر آن‌ها به شرح جدول ۳ می‌باشد.

منابع این قسمت از میان مقالات معتبر علمی ترویجی، یا علمی پژوهشی و یا کتب منتشر شده می‌باشد. ملاک انتخاب آثار عنوان منابع بوده، بدین ترتیب که می‌بایستی در عنوان آن‌ها مشخصاً لفظ شهر، شهرسازی، اندیشه و یا کیفیت بکار رفته باشد و همچنین زمینه کار اسلامی باشد. در اینصورت عناوینی که مرتبط با معماری، پژوهش هنر اسلامی و سایر رشته‌ها هستند حذف گردیدند.

نمی‌داند بلکه «پاک» بودن را نیز ملاک قرار می‌دهد (رفعیان و همکاران، ۱۳۹۷). این نکته اهمیت بیشتر برخی عوامل موثر در شکل‌گیری معنا را نسبت به بقیه نشان می‌دهد. چرا که بدون دخالت اندیشه همه فضا را مطلوب تشخیص می‌دهند اما اندیشه بر قضاوت کیفی نیز اثرگذار است.

بنابراین مطابق شکل ۲، دو دسته عامل در الگوی روابط معنای مکان قابل شناسایی است. عوامل افقی و عمودی؛ دسته اول عواملی هستند که در هر فضا بوجود آورنده معنای صریح و آنی هستند. دسته دوم معنای ثانویه و ارزشی را مبتنی بر زمینه اندیشه‌ای شکل می‌دهند. تصور عوامل به صورت عمودی و افقی یک نوع نگاه در تبیین الگوی همنشینی عوامل به مثابه تار و پود است که می‌تواند جامه کیفیت را بر تن مکان کند. جمع بندی اینکه به نظر می‌رسد عوامل افقی معنای آنی و صریح را رقم می‌زنند و عوامل عمودی مبتنی بر چارچوب فکر و اندیشه، سهم بیشتری در قضاوت‌های کیفی مکان دارند. این ادعا در قسمت بعد نیازمند بررسی بر مبنای روش تحقیق مقاله می‌باشد.

شاخص‌های معنای مکان (عوامل افقی)

عوامل افقی منفک از زمینه اندیشه‌ای کاربران مکان‌های عمومی شهری هستند. همانطور که در مثال فضای عمومی شهری اروپایی در قسمت قبل بیان شد این عوامل مشترک میان همه کاربران مکان بوده و پژوهش‌های بسیاری بر مبنای آن‌ها شاخص‌سازی نموده و اقدام به مطالعه کیفیت مکان نموده‌اند. جدول ۲، شاخص‌های عوامل افقی را نشان می‌دهد. شکل ۲ با بکارگیری و توجه همزمان به این دودسته عوامل، الگوی روابط معنایی مکان در اندیشه مرسوم (عام) را نشان می‌دهد. در این قسمت هدف استخراج و ارائه شاخص‌ها نیست بلکه الگوی روابط معنای مکان مهم است.

زمینه اندیشه‌ای در مطالعات شهرسازی اسلامی-ایرانی

بررسی الگو مطالعات شهرسازی اسلامی در تبیین روابط معنای مکان در فرآیندی همانند مطالعات عام شهرسازی صورت می‌گیرد. ابتدا مطالعات مرتبط را فهرست کرده و سپس ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های معنای مکان را از آن‌ها استخراج می‌کنیم.

جدول شماره ۲: خلاصه‌ای از شاخص‌های معنای مکان مدنظر مطالعات (عوامل افقی)

منبع	شاخص‌های متناظر عوامل افقی
گلکار، ۱۳۹۰؛ بنتلی، ۱۳۹۰؛ Punter & Carmona, 1997؛ Greene, 1992؛ PPS, 2021؛ Trancik, 1986؛ Violich, 1983؛ Haughton & Hunter, 1987؛ Coleman, 1987؛ Southworth, 1994؛ Carmona, 2021؛ CABE, DETR, OPDM, 2005؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۵-الف؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۳؛ لیتکوهی و سنجرى، ۱۳۹۳؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۵-ب؛ خاکزند و آقابزرگی، ۱۳۹۳؛ بهرا و صارمی، ۱۴۰۰؛ معتقد و سجاذزاده، ۱۴۰۰؛ زمانی و بابایی سالان قوچ، ۱۴۰۰	فرم دوستدار محیط‌زیست، نظم و سازگاری بصری، شخصیت بصری، دسترسی، مقیاس انسانی معطوف به پیاده‌مداری، محیطی برای همه، تعاملات اجتماعی، تنوع استفاده، رفع نیازهای متنوع و کاربری مختلط، کارایی، منظر شهری، وحدت، تعادل، زیبایی، هماهنگی و توازن، اندازه، حد و حریم، سلسله‌مراتب، نظم، قلمرو (حد، اندازه، لبه و حریم)، تناسب، هماهنگی، سادگی، مقیاس انسانی، حضور طبیعت، پاکي، مرکزگرایی، تنوع، زیبایی‌شنیداری، محرمیت، کارایی، زیبایی، امنیت، درون‌گرایی، سلسله مراتب، خوشامدگویی و دوستانه بودن، توجه به ارزش‌های گذشته یا تاریخی، خوانایی، آموزندگی، رنگ تعلق، امنیت، نظافت و پاکیزگی، فرهنگی بودن، نفوذپذیری، غنای حسی، زیبایی بصری، نوآوری و نوگرایی، تعادل، مرکزیت، تنوع، هماهنگی، اندازه و تناسب، توازن، سلسله‌مراتب، حد و حریم، محصوریت، سادگی، خوانایی، وضوح و شفافیت، انعطاف‌پذیری، هم‌زیستی با طبیعت، تابین و تضاد، تقارن، امنیت، چشم‌انداز، دسترسی، هویت، وحدت، احساس ارتباط با جهان هستی، آشنایی (فقدان احساس غربت)، رمزگرایی، درون‌گرایی، القای حس امنیت، آرامش، انسان‌گرایی، تعادل، احساس تعلق (حس وحدت با مکان)، نمایش قانون‌مندی، اخلاق‌گرایی، بسترسازی معاشرت و تعاملات اجتماعی، آرامش و آسایش در محیط، تفریح و تفرج در محیط

جدول شماره ۳: شاخص‌های معنای مکان مورد اشاره در مطالعات شهرسازی اسلامی

منبع	شاخص‌های مرتبط با عوامل افقی
نقی زاده، ۱۳۹۳؛ نقی زاده، ۱۳۹۰؛ نقی زاده، ۱۳۸۸؛ نقی زاده، ۱۳۸۵؛ نقی زاده، ۱۳۹۱؛ نقی زاده، ۱۳۹۵-الف؛ نقی زاده، ۱۳۹۵-ب؛ نقی زاده، ۱۳۹۳؛ نقره‌کار، ۱۳۸۷؛ علی‌آبادی، ۱۳۸۲؛ خاک‌زند و آقابزرگی، ۱۳۹۳؛ لیتکوهی و سنجرى، ۱۳۹۳؛ رئیسى، ۱۳۹۷؛ بهرا و صارمى، ۱۴۰۰؛ معتقد و سجاذزاده، ۱۴۰۰؛ زمانی و بابایی سالان قوچ، ۱۴۰۰	ذکر، پرهیز از غفلت، عدالت، وحدت، نظم مولد کیفیت، توحید، عدل، فضای حیات طیب تذکر و بیداری، وحدت، تعادل، زیبایی، هماهنگی و توازن، اندازه، حد و حریم، سلسله‌مراتب، نظم، تسبیح، معنویت‌گرایی (ارجحیت معنویت بر مادیت)، وحدت (وحدت در کثرت)، تسبیح، زیباآفرینی، تذکردهی، احراز هویت، کمال‌گرایی و کمال‌جویی، هدایت، حس حیات (سرزندگی)، میانه‌روی، احتراز از کبر و خودستایی، تواضع، زیبایی بصری، نوآوری و نوگرایی، تعادل، مرکزیت، تنوع، هماهنگی، اندازه و تناسب، توازن، حدوحریم، محصوریت، سادگی، خوانایی، وضوح و شفافیت، انعطاف‌پذیری، هم‌زیستی با طبیعت، تباین و تضاد، تقارن، امنیت، چشم‌انداز، دسترسی، حضور الهی، حیات، معنویت و معنادار بودن، تنزیه و تسبیح، تجردگرایی، فقدان بت‌ها و شمایل، تجلی، آیینگی و نورانیت، هدایت‌گری، علم و آگاهی، هویت، وحدت، احساس ارتباط با جهان هستی، آشنایی (فقدان احساس غربت)، رمزگرایی، درون‌گرایی، القای حس امنیت، آرامش، انسان‌گرایی، تعادل، احساس تعلق (حس وحدت با مکان)، نمایش قانون‌مندی، اخلاق‌گرایی، قلمرو (حد، اندازه، لبه و حریم)، تناسب، هماهنگی، سادگی، مقیاس انسانی، حضور طبیعت، پاکی، مرکزگرایی، تنوع، زیبایی شنیداری، هویت، وحدت در کثرت، نگاه توحیدی، توجه، بسترسازی معاشرت و تعاملات اجتماعی، آرامش و آسایش در محیط، تفریح و تفرج در محیط، محرمیت، کارایی، زیبایی، امنیت، درون‌گرایی، سلسله‌مراتب، تسبیح و عبودیت، تذکر

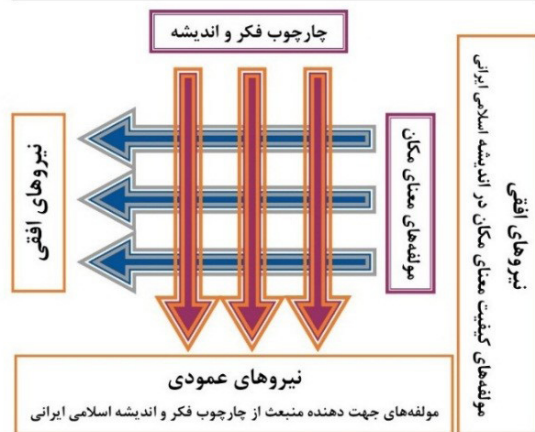
انعطاف‌پذیری، هم‌زیستی با طبیعت، تباین و تضاد، تقارن، امنیت، چشم‌انداز، دسترسی، آزادی، مسکن، غذا، امکان پیشرفت فردی و زیبایی به همراه عدالت، وحدت و نظم از جمله عوامل افقی مؤثر در تبیین معنای مکان هستند.

الگوی تلفیقی روابط معنایی مکان‌های عمومی شهری

پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون معنای مکان از الگوی عام منبعث از چارچوب فکر و اندیشه مرسوم شهرسازی، پیروی می‌کنند. این الگو تحت تأثیر محور مشترک نظریات شهرسازی و مؤلفه‌ها و شاخص‌های خاص کیفیت شکل گرفته است. از طرفی جریانی تحت عنوان مطالعات شهرسازی اسلامی-ایرانی بدنبال پیاده‌سازی اندیشه اسلامی-ایرانی در مباحث شهرسازی از جمله مباحث معنایی مکان است. این جریان از چارچوب فکر و اندیشه کمال‌گرا و متکی بر آیات و روایات است. در جمع‌بندی از این دو الگو (عام و اسلامی)، در تبیین روابط معنایی مکان و پاسخ به نارسایی‌های آن‌ها، الگوی شکل ۴، را می‌توان ارائه نمود. از آنجا که بر مبنای توضیحات قبلی، عوامل عمودی نقش کلان‌تری را در تبیین معنای مکان دارند و راهبری کلی آن را به عهده دارند و عوامل افقی نقش مقوم و ثانوی را بازی می‌کنند، تمامی نکات مدنظر الگوی عام (شکل ۲) و الگوی مطالعات اسلامی-ایرانی (شکل ۳) در این الگو، بصورت تلفیقی با توجه به اولویت‌های مدنظر چارچوب فکر و اندیشه اسلامی-ایرانی آمده است. توجه به این نکته که هدف این قسمت برشمردن شاخص‌های مؤثر در شکل‌گیری معنا در ذهن و ارائه فهرستی جامع از آن‌ها نیست. بلکه هدف ارائه الگوی اولیه روابط معنای مکان مؤثر در قضاوت کیفی از مکان‌های عمومی شهری است. پس شکل ۴ یک الگوی تلفیقی را ارائه می‌کند که نیازمند پژوهش در قسمت‌های بعدی مقاله و تصحیح و تدقیق در فرآیند کیفی مقاله است. محوری‌ترین بخش روابط معنای مکان از نظر این الگو در درجه اول توجه، ذکر و عبادت است. عبادت به معنای عام آن که شامل تمامی شئون و جنبه‌های ادراکی و فعالیتی انسان می‌شود، خود اعم از توجه در همه حال و در همه امور به پروردگار و ذکر نیز

شکل ۳، الگوی استنباطی از عوامل افقی و عمودی شکل‌دهنده معنای مکان را ارائه می‌کند. در این نمودار عوامل عمودی نیز برگرفته از چارچوب فکر و اندیشه اسلامی-ایرانی است (جدول شماره ۳) و عوامل افقی عمدتاً برگرفته از جدول ۲ هستند. مطابق این الگو مؤلفه‌های کمال و سعادت و سیرالی‌الله به همراه ذکر، توجه و عبادت جزو عوامل عمودی مؤثر در ادراک معنای مکان هستند و نیازهای انسانی، عدالت اجتماعی، بهداشت، هویت، وحدت، احساس ارتباط با جهان هستی، آشنایی (فقدان احساس غربت)، رمزگرایی، درون‌گرایی، القای حس امنیت، آرامش، انسان‌گرایی، تعادل، احساس تعلق (حس وحدت با مکان)، نمایش قانون‌مندی، اخلاق‌گرایی، قلمرو (حد، اندازه، لبه و حریم)، تناسب، هماهنگی، سادگی، مقیاس انسانی، حضور طبیعت، پاکی، مرکزگرایی، تنوع، زیبایی شنیداری، محرمیت، کارایی، زیبایی، سلسله‌مراتب، تسبیح و عبودیت، تذکر، بسترسازی معاشرت و تعاملات اجتماعی، آسایش در محیط، تفریح و تفرج در محیط زیبای بصری، نوآوری و نوگرایی، تعادل، مرکزیت، تنوع، هماهنگی، اندازه و تناسب، توازن، سلسله‌مراتب، حد و حریم، محصوریت، سادگی، خوانایی، وضوح و شفافیت،

تذکر و توجه با عالم بالا برای تعالی و کمال انسان

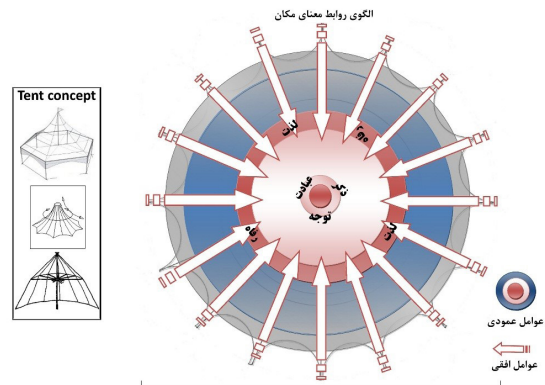
شکل شماره ۴: الگوی روابط معنایی مکان در مطالعات شهرسازی اسلامی

پژوهش بر وجود یک مقوله محوری اتفاق نظر داشتند. به نظر می‌رسد باید از مقوله‌های عامتری بعنوان حاصل پالایش تمامی کدها استفاده کرد. از این رو واژگانی که بیشترین اتفاق نظر پیرامون آن‌ها برای قرارگیری در مرکز بود برگزیده شدند و از بین مقوله‌های استخراج شده، مقوله محوری «تذکر و توجه با عالم بالا» در هسته اصلی الگو قرار گرفت. اثر این مقوله در اغلب داده‌های گردآوری شده از مصاحبه‌ها به خوبی یافت می‌شود. در واقع عصاره اصلی مصاحبه‌ها مبتنی بر این است که الگوی روابط معنا دارای یک مقوله محوری و هشت مقوله در درجه بعدی است. مقوله محوری در مرکز قرار گرفته و سایر مقوله‌ها به آن مرتبط شدند. هشت وجه مؤثر در معنای مکان عبارتند از: طبیعی-زیست محیطی، مادی-معیشتی، اجتماعی-مردمی، هنجاری، هویت و اصالت، قدرت، پاکی و روانی. این وجوه حول مقوله محوری تذکر و توجه به عالم بالا گرد هم آمده و الگوی روابط معنایی را تشکیل می‌دهند. هر کدام از این وجوه، مقوله‌هایی به شرح ذیل دارند: ۱- تذکر و توجه به عالم بالا شامل سه زیر مقوله «معنای عبد بودن، معنای رضایت خداوند و معنای معنوی». ۲- وجه هنجاری شامل «تفکر برانگیز بودن، ادب و احترام، معنای ارزشی، معنای دانشی و علمی، معنای اندیشه‌ای، معنای فرهنگی، معنای عدالت». ۳- وجه قدرت شامل: «سه زیر مقوله معنای حاکمیت و ولایت، معنای حاکمیت قانون، قدرت مرتبط با خدا». ۴- وجه اجتماعی-مردمی شامل: «معنای همراهی با اجتماع، تعاون و جمعی بودن، معنای حریم و حریمیت، امنیت». ۵- وجه مادی-معیشتی شامل: «لذت جسم، معنای پاسخ به نیازهای فیزیولوژیک، معنای رفاه، معنای صرفه اقتصادی و سودبخش بودن». ۶- وجه طبیعی-زیست محیطی شامل: «معنای حقارت در نظام خلقت، معنای عظمت خالق، تناسب اقلیمی، آسایش اقلیمی، معنای طبیعی بودن، فرسودگی طبیعی». ۷- وجه هویت و اصالت شامل «معنای تناسب و سازگاری (شکلی، عملکردی، بصری)، معنای قدمت و گذر زمان، معنای میراثی بودن، شخصیت بصری، هویت تاریخی، اصالت تاریخی، معنای نظم، معنای وحدت». ۸- وجه پاک بودن شامل: «معنای پاکی، معنای سلامت و معنای بهداشت و تمیزی». ۹- وجه روانی شامل: «ماورای طبیعت، انبساط روح، صفای قلب، معنای آشنا بودن، معنای تعلق، معنای خوشامدگویی، معنای تداعی خاطرات، زیبایی و زیبا بودن و چشم‌نوازی، ایمن بودن، معنای خوانایی، معنای آرامش و تمدد اعصاب، رمز آلود بودن، معنای انکشاف پس از محصوریت، معنای منعطف بودن و اختیار و آزادی انتخاب میان گزینه‌های متنوع» مهمترین مقوله‌های این وجه هستند.

نتیجه‌گیری

این مقاله در پاسخ به نبود الگویی جهت فهم روابط معنای مکان در ذهن ادراک کنندگان نوشته شده است. پس از شکل‌گیری این رابطه است که قضاوت کیفی از مکان صورت می‌گیرد و مخاطبان امکان قضاوت مکان را کسب می‌کنند. همانطور که در بخش یافته‌ها آمده

است. در درجه بعدی رفاه انسان، لذت و خوشی، فرح و انبساط روح مدنظر است. این اولویت‌بندی متناظر عوامل عمودی است که در این الگو روابط دایره‌ای برای آن در نظر گرفته شده است. در درجه بعد آنچه گستره معنا را می‌گستراند، عوامل افقی است. عوامل افقی قوام دهنده‌اند، ولی نقش محوری ندارند. شکل ۴، این انگاره را نشان می‌دهد. در مراحل بعد درستی و نادرستی چیدمان این الگو در مصاحبه با کارشناسان بررسی خواهد شد.

شکل شماره ۴: الگوی تلفیقی روابط معنای مکان برآمده از مرور ادبیات تحقیق

تحلیل یافته‌ها

پس از انجام مصاحبه‌ها و اخذ نظرات مشارکت کنندگان در فرآیند کدگذاری باز، از مجموع ۱۵ مصاحبه انجام گرفته، ۱۲۸ کد اولیه شکل گرفت. بعد از انجام عمل برچسب‌گذاری و نام‌گذاری داده‌ها، برای کشف چیزی نو در داده‌ها و به دست آوردن فهم بهتر، کدگذاری محوری انجام پذیرفت. کدگذاری محوری، عمل مرتبط کردن مقوله‌ها با زیرمقوله‌های آن در راستای ویژگی‌ها و ابعاد آنهاست. در مرحله سوم کدگذاری گزینشی انجام شد. از آنجا که پدیده تحت بررسی در این پژوهش «الگوی روابط معنای مکان» است، این پدیده طیف وسیعی از مقوله‌های معنایی را در بر می‌گیرد. از این رو در تحلیل خرد، از ترتیبات تحلیل مقایسه‌ای استفاده شد. هدف از این کار در یافتن طیف معنایی ممکن در کلمات مصاحبه‌شوندگان بود. با این روش، کار دسته‌بندی مفاهیم آغاز شد و هر دسته زیر اصطلاح انتزاعی‌تر، یعنی مقوله‌ها طبقه‌بندی شد. بعنوان مثال با مقایسه مفاهیم مختلف، پژوهشگر متوجه شده است که مفاهیم «تدفین شهدای گمنام در میدان، معنا را افزایش می‌دهد»، «پرهیز از غفلت و جلب توجه‌ها مهم است. بناهای معماری ما همه بدنبال جلب توجه هستند»، و «کاری کنید معنویت فضاها بیشتر شود» اشاره به یک چیز دارند، این که «پرهیز از غفلت و توجه به عالم بالا» مهم است. با توجه به این مطلب از ۳ مفهوم فوق مقوله «توجه و تذکر» استخراج شد. این مفهوم در سطح بالاتری از انتزاع قرار دارد و هر ۳ مفهوم قبلی را پوشش می‌دهد. سایر مقوله‌ها نیز به همین صورت استخراج شدند. در این مرحله ۹ کد محوری تولید شده است. آخرین مرحله کدگذاری تعیین مقوله محوری حاصل از پالایش تمامی مقوله‌های قبل است. تمامی مشارکت کنندگان

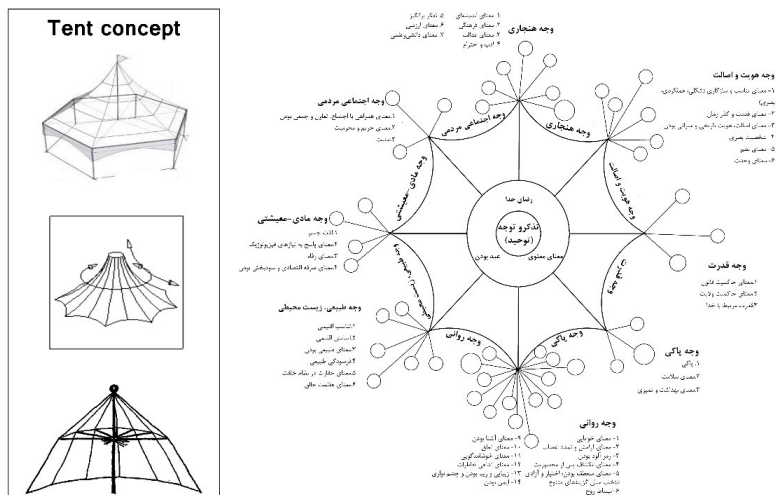
است، معانی متعددی در مواجهه با مکان‌های عمومی شهری در ذهن شکل می‌گیرد. اما چیدمان، ترتیب و نظم و آرایش آن‌ها نسبت به یکدیگر تاکنون بحث نشده است. ایده اولیه نمود گرافیکی این الگو را در قالب خیمه‌ای که عمودی در وسط آن عامل برافراشته شدن آن است و بواسطه بندهای محکم کننده‌ای بهتر برافراشته می‌شود ارائه کرد. تحلیل کیفی مبتنی بر کدگذاری مصاحبه‌ها این الگو را تایید کرد و چیدمان معانی در یک الگوی مدور در ذهن منطقی دانست. توضیح اینکه به محض حضور هر ناظر در یک مکان عمومی «صریح، آنی» در ذهن شکل می‌گیرند. در درجه بعدی و پس از تداعی معانی، معانی درجه دوم که به معانی «ثانوی، ارزشی و یا ضمنی» معروفند در ذهن شکل می‌گیرند. معانی دسته دوم مبتنی بر زمینه اندیشه‌ای ناظر و ادراک کننده مکان هستند. در حقیقت این دسته دوم ملاک باکیفیت دانستن یا باکیفیت ندانستن مکان هستند. بعنوان مثال همه ناظران، مکان عمومی شهری که در آن بهداشت و تمیزی برقرار است را مطلوب می‌دانند و یا مثلاً مکانی که در آن قانون حکم فرماست را مطلوب می‌دانند، حال اگر این قانونمندی در راستای قوانین اسلامی نباشد یا محیط تمیز باشد ولی پاک نباشد، در درجه بعدی معانی دیگری همچون نجس بودن و گناه از مکان در ذهن شکل می‌گیرد که آن را نامطلوب جلوه می‌دهد و بطور کلی آن مکان عمومی، باکیفیت شناخته نمی‌شود. با این مثال مشخص می‌گردد که دسته دوم معانی نقش مهمی در قضاوت کیفی مکان‌های عمومی دارند. از این رو در الگوی پیشنهادی معانی دسته اول حول محیط دایره و معانی دسته دوم در مرکز قرار گرفته‌اند. چیدمان اجزای این الگو دارای ویژگی‌هایی همچون الف- استعلائی و بالارونده بودن ب- مکمل بودن پ- سلسله مراتبی بودن است.

استعلائی بودن حاکی از آن است که همنشینی و ارتباط و جوه با هم، به صورت عرضی و افقی نیست، بلکه تمامی آن‌ها در رابطه‌ای طولی بر رأس و نقطه وسط اثر می‌گذارند و از آن تأثیر می‌پذیرند. استعلائی بودن یعنی هر وجه نه فقط در رده خود مهم است، بلکه در ربط با محور و مرکز و جوه معنای مکان نیز قرار می‌گیرد. مثلاً اگر مکانی تمیز و بهداشتی باشد، مطلوب بودن یا نبودن آن در ربط با مرکز الگو تحت عنوان پاک یا نجس بودن مطرح می‌شود.

مکمل بودن حاکی از آن است که جوه معنای مکان، به صورت تک تک و چند سویه با یکدیگر در تعامل هستند. این رابطه از نوع رابطه تکامل است؛ به بیان دیگر اگر تمامی جوه با هم در یک مکان حاضر باشند، بیشترین کیفیت معنا حاصل می‌شود و اگر فقدان هر کدام از آن‌ها اتفاق بیافتد، به همان میزان از کیفیت معنای مکان کاسته می‌شود. (مثلاً فرض کنید خیمه‌ای که عمود نداشته باشد برافراشته نیست. حال اگر عمود داشته باشد اما بندهای محکم کننده نداشته باشد باز هم به صورت کامل برافراشته نیست) مثلاً اگر در یک مکان هویت و اصالت وجود داشته باشد ولی فقدان وجه آمادی-معیشتی باشد، افت کیفیت در معنای آن مکان در ذهن مخاطبان اتفاق خواهد افتاد.

سلسله مراتبی بودن حاکی از آن است که جوه و شاخص‌های آن، در یک سلسله مراتب قرار دارند؛ مثلاً در وجه قدرت ابتدا حاکمیت قانون قرار دارد و سپس قدرت مرتبط با خدا و حاکمیت ولایت. توضیح اینکه در مکان‌های عمومی شهری اگر قانون حکمفرما نباشد یا مغایر دین باشد و اجازه عمل و ادراک مؤمنانه را ندهد، آن مکان کیفیت ندارد. همچنین اگر قانون حکمفرما باشد اما در راستای حاکمیت خدا و ولایت نباشد نیز کیفیت نهایی نخواهد داشت. اما اگر قانون حکمفرما باشد و در ذیل حاکمیت ولایت و قدرت مرتبط با خداوند باشد در این حالت کیفیت از حیث وجه قدرت در کمال است.

شکل ۵ «الگوی روابط معنای» «مکان باکیفیت» از منظر اندیشه اسلامی-ایرانی را نشان می‌دهد. در این الگو یک مقوله محوری تعیین کننده کیفیت حقیقی مکان است (عمود خیمه که اگر نباشد خیمه کیفیت بر سر مکان به هیچ عنوان نمی‌تواند برافراشته شود). اگر یک مکان واجد تمامی مؤلفه‌های معنایی باشد اما در راستای تفکر توحیدی و توجه نباشد از منظر این اندیشه آن مکان باکیفیت نیست. از این رو شکلی همچون خیمه می‌تواند بیانگر شکل الگوی روابط معنایی باشد. خیمه دارای یک ستون اصلی است و مادامی که آن ستون برقرار باشد، خیمه برافراشته است. در عین حال و جوه مذکور، همچون بندهای محکم کننده حول محیط خیمه هستند که به برافراستگی آن کمک می‌کنند.

شکل شماره ۵: الگوی روابط معنای مکان‌های عمومی باکیفیت

1. Project for Public Spaces

۲. تبارشناسی دانش شهرسازی قبلاد در قالب طرح پژوهشی با عنوان کلان نظریه شهرسازی اسلامی در مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران انجام پذیرفته است و در شماره ۳۰۶ دانش شهر آن مرکز به چاپ رسیده است. این قسمت از مقاله برگرفته از آن طرح پژوهشی است. جهت اطلاع بیشتر به رفرنس رفیعان، ۱۳۹۴، رجوع شود.

۳. جستجو در کتب فهرست شده کتابخانه ملی تا سال ۱۴۰۰، مجلات نمایه شده داخلی تا سال ۱۴۰۰، پایان نامه‌های دکتری دانشگاه‌های تهران، علم و صنعت، شهید بهشتی، تربیت مدرس، هنر اسلامی تبریز و آزاد علوم تحقیقات دستیابی به منابع درج شده در جدول ۳ را فراهم آورد.

۴. توجه به لفظ «وجه» نیز معنای مکمل بودن را بهتر می‌رساند. تفسیر میزان دو کلمه «وجه» و «جهت» را مترادف می‌داند؛ وجه هر چیزی در عرف عام، به معنای ناحیه‌ای از آن چیز است که با غیر روبرو می‌شود و ارتباطی با آن دارد، همچنانکه وجه هر جسمی سطح بیرون آن است و وجه انسان، آن طرفی است که با آن با مردم روبرو می‌شود. هنگامی که صحبت از وجوه می‌شود، یعنی چند روی یک پدیده که هر کدام بخشی از آن را معرفی می‌کند و این همان ویژگی مکمل بودن وجوه است.

فهرست منابع و مراجع

۱. پاکراد، جهان‌شاه (۱۳۹۱)، **الفبای روانشناسی محیط برای طراحان**، انتشارات آرمانشهر، تهران.
۲. بهراه، بهاره و حمیدرضا صارمی (۱۴۰۰)، «مؤلفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی - اسلامی»، **مطالعات شهر ایرانی - اسلامی**، ۴۳، (۱۱): ۲۴-۵.
۳. بنتلی، ای بن (۱۳۹۰)، **محیط‌های پاسخده**، ترجمه مصطفی بهزادفر، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۴. خاک‌زند، مهدی و کوروش آقابزرگی (۱۳۹۳)، «سنجش مؤلفه‌های کیفیت فضای شهری با مقایسه تطبیقی رویکرد ایرانی - اسلامی و غربی»، **مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی**، بهار، ۱۳۱-۱۴۶.
۵. خوانساری، محمد (۱۳۹۴)، **منطق صوری**، جلد ۱ و ۲، نشر دیدار، تهران.
۶. رفیعی، سمیه؛ مجید صالحی‌نیا و قاسم مطلبی (۱۳۹۸)، «کاربرد روش تحلیل تماتیک در شناسایی قابلیت‌های معنایی تجربه شده حین حرکت روزمره در محیط انسان ساخته»، **معماری و شهرسازی ایران**، ۱۰، (۲): ۸۵-۹۸.
۷. رفیعان، محسن (۱۳۹۴)، **شهرسازی اسلامی (روش شناسی و طرح مساله)**، مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران، دانش شهر شماره ۳۰۶، خرداد.
۸. رفیعان، محسن؛ پردیس اکبری؛ سینا پیرعلایی و مجتبی رفیعان (۱۳۹۷)، «تعیین مشخصه اساسی کیفیت مکان‌های عمومی شهری نمونه مورد مطالعه: میادین شهر یزد»، **پنجمین کنفرانس ملی دستاوردهای اخیر در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی**، تهران.
۹. رفیعان، محسن؛ مجتبی رفیعان و محمدرضا بمانیان (۱۳۹۸)، «تحلیلی بر ادراک «کیفیت معنای مکان» با تأکید بر مکان‌های عمومی شهر یزد»، **پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)**، دوره ۵۱، شماره ۲، ۴۲۸-۴۱۱.
۱۰. رئیس‌ی، محمد منان (۱۳۹۷)، **معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی: از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود**، انتشارات دانشگاه قم، قم.

۱۱. زمانی، بهادر و احسان بابائی سالانقوج (۱۴۰۰)، «تحلیل ابعاد به مثابه روشی برای پژوهش در "شهر اسلامی"»، **مطالعات شهر ایرانی - اسلامی**، ۳۹، (۱۰): ۱۹-۳۰.

۱۲. صبا، سامان (۱۳۹۹)، «کاربست واقع‌گرایی اسلامی در فهم ارزش‌های انسانی مکان در معماری»، **فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی**، سال پنجم، شماره ۲.

۱۳. علی‌آبادی، محمد (۱۳۸۲)، «شهر خداوند تصویرری از ساختار معنایی آرمانشهر اسلامی»، **مجله مدرس هنر**، شماره سوم، دوره اول، بهار. ۱۴. قاسم‌زاده، حبیب‌الله (۱۳۵۹)، «سیری کوتاه در نظریه ابن‌خلدون»، **نشریه روان‌شناسی و روان‌پزشکی بازتاب**، شماره ۲، ۵۷.

۱۵. گروتز، یورک کورت (۱۳۹۰)، **زیبایی‌شناسی در معماری**، چاپ ششم، ترجمه جهان‌شاه پاکراد و عبدالرضا همایون، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

۱۶. گلکار، کوروش (۱۳۹۰)، **آفرینش مکان پایدار**، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

۱۷. لیتکوهی، ساناز و سپیده سنجر (۱۳۹۳)، «مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج شده در خصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری»، **فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش معماری اسلامی**، سال اول، شماره ۲، بهار، ۶۴-۴۱.

۱۸. معتقد محمد و حسن سجاذزاده (۱۴۰۰)، «نقش کیفیت محیطی بر دل‌بستگی به مکان در فضاهای شهری (مطالعه‌ی موردی: میدان مرکزی شهر همدان)»، **مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)**.

۱۹. نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۷)، **درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی**، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.

۲۰. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۵)، **معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)**، راهیان، اصفهان.

۲۱. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۸)، «طرح کلی برنامه جامع احیا شهر اسلامی»، **ماهنامه کتاب ماه هنر**، شماره ۱۳۶، دی ماه.

۲۲. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۰)، «ریشه‌های شهر اسلامی در متون اسلامی»، **مجله کتاب ماه هنر**، مرداد، ۱۵۵، ۱۲-۲۶، راهیان.

۲۳. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۱)، **شهر‌بیداری**، دانشگاه آزاد علوم تحقیقات، تهران.

۲۴. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۳)، **شهر زیبا**، سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.

۲۵. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵-الف)، **طراحی شهر و فضای شهری ایرانی (مبانی، اصول، معیارها، نمونه‌ها)**، خورشید باران، تهران.

۲۶. نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵-ب)، **نظریه فضای حیات طیبه: شهر آرمانی**، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران.

۲۷. وثیق، بهزاد؛ آزاده پشوتنی‌زاده و محمدرضا بمانیان (۱۳۸۸)، «مکان و مسکن از منظر اسلام»، **مجله مطالعات میان‌رشته‌ای قران کریم**، سال اول، شماره ۳، ۹۳-۱۰۲.

28. Bogdan, Wyporek. 2000. Millennium Report. Published by: ISO-CARP: http://isocarp.org/app/uploads/2014/08/millennium_report.pdf. January. 2017.

29. Bourdieu, P. 1992. Outline of a Theory of Practice. Cambridge University Press. Cambridge and New York.

30. Carmona, M. 2021. Public Places Urban Spaces, the Dimensions of Urban Design, 3rd Edition, Ebook Published, Taylor & Francis Group.

31. Corbin, J. & Strauss, A. 2007. Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory. Thousand Oaks. CA: Sage Publications.
32. Coleman, J, 1987. Opportunities for Innovation in Urban Design Education, Australian Planners 25(4): 28-31.
33. Eco, U. 1968. Function and sign: semiotics in architecture, in the city and the sign : An Introduction to Urban Semiotics. Gottdiener , M. and Lagopoulos, A. Columbia University press. New York.
34. Goody, B., 1993. Tow Gentlemen in Verona: The Qualities of Urban Design, Streetwise, 4(2): 3-5.
35. Greene, S. 1992. Cityshape. JAPA. 58 (2): 177- 189.
36. Houghton, G. & Hunter, C. 1994. Sustainable Cities. London: Jessica Kingsley.
37. Kuhn. S.T. 1972. Notes on Lakatos. Boston studies in the philosophy of science. Vol. VIII. Pp. 137-146.
38. Mages, Phillip W. 2019. The Fairytale of Hegemonic Neoliberalism. American Institute for Economic Research. Retrieved 6 July 201.
39. Manzo, Lynne C. 2005. For better or worse: Exploring multiple dimensions of place meaning. Journal of Environmental Psychology. Volume 25. Issue 1. March. Pages 67–86.
40. Morris, C.W. 2006. Writings on the General Theory of Signs . Mouton. Den Haag.
41. Nassar .J. 2015. Advances in Environmental Psychology. Journal of Behavioral sciences, 384-387.
42. Punter, J. & Carmona, M. 1997. The design Dimension of Planning: Theory. Content and Best Practice for Design Policies, London: E & FN Spon.
43. Sama, M.A. Srikanthan, D. Nestor, A. et al. 2021. Global and local interference effects in ensemble encoding are best explained by interactions between summary representations of the mean and the range. Atten Percept Psychophys 83, 1106–1128.
44. Southworth, M. 1989. Theory and Practice of Contemporary Urban Design. Town Planning Review. 60 (4): 369- 402.
45. Tibaldes, F., 1988. Planning & Urban Design: A New Agenda, The Planner, 74(4): 4.
46. Trancik, R. 1986. Finding Lost Spaces: Theories of Urban Design. New York: Van Nostrand Reinhold.
47. ODPM, 2005. PPS1: delivering sustainable development, Norwich: Stationery Office.
48. Violich, F. 1983. Urban Reading and the Design of Small Urban Places: The Village of Sutipan. Town planning Reviv. Vol. 54. pp. 41-62.
49. PPS(Project for Public Spaces). 2021. www.PPS.org/ Agu.2021

تملك اراضى شهري در طرح‌هاى توسعه شهري با رويکرد عدالت اجتماعى*

اعظم افشارنيا^۱، اسفنديار زبردست^۲** (نويسنده مسئول)، مرتضى طلاچيان^۳

^۱ گروه شهرسازى، واحد علوم و تحقيقات، دانشگاه آزاد اسلامى، تهران، ايران.

^۲ استاد گروه شهرسازى دانشگاه تهران. تهران، ايران.

^۳ گروه شهرسازى، واحد علوم و تحقيقات، دانشگاه آزاد اسلامى، تهران، ايران.

(تاريخ دريافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۱ تاريخ پذيرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۳)

چکیده

تملك اراضى شهري با رويکرد عدالت اجتماعى يکى از موضوعاتى است که در بسيارى از طرح‌هاى توسعه شهري مورد بي توجهى قرار گرفته است. اين پژوهش از رهگذر بررسى حقوق مالکيت زمين و تحليل برخى از قواعد مهم مرتبط با مالکيت زمين در ديدگاه‌هاى مختلف غربى و اسلام، پيشهادى جهت افزايش عدالت اجتماعى در تحقق حقوق مالکيت شهري ارائه مى‌دهد. در پژوهش حاضر با توجه به ماهيت موضوع عمدتاً از روش تحليل ثانويه و تکنیک تحليل محتوا استفاده شده است. يافته‌هاى پژوهش بياتگر آن است که در ديدگاه غربى نشأت گرفته از ليبراليسم محدوديت‌هاى را براى قدرت دولت در سلب مالکيت از افراد تعيين مى‌کنند و قوانين سلب مالکيت تنها در صورتى مجاز است که منافع عمومى را تا مبنى کنند. نتايج حاصل از تحليل قوانين مالکيت خصوصى بر اساس شاخص‌هاى عدالت و حقوق مالکانه در ايران از طريق بررسى قوانين مالکيت در اسناد مربوطه، در قالب ۹ اصل از جمله سهيم شدن گروه‌هاى نافع از طرح‌هاى شهري در تا مبنى هزينه‌هاى عمومى، انتقال حق توسعه به مردم، قانونى بودن سلب مالکيت خصوصى در صورت تقدم منافع عمومى بر منافع خصوصى - فردى، و... استخراج شده‌اند. از جمله مشکلات سلب مالکيت اراضى در طرح‌هاى توسعه شهري مى‌توان به ضعف قوانين در اثبات ميزان ضرر مالکان موجود يا قياس ضرر مالک و شهروندان و عدم تبیین حقوق مالک هر قطعه زمين در رابطه با ضوابط و مقررات در نحوه استفاده و کاربري آن ملک اشاره نمود.

واژگان کلیدی: عدالت اجتماعى، مالکيت زمين، طرح‌هاى توسعه شهري، تملك اراضى.

* اين مقاله مستخرج از رساله دکترى اعظم افشارنيا در دانشگاه آزاد اسلامى واحد علوم تحقيقات مى‌باشد که با راهنمايى دکتر اسفنديار زبردست و راهنمايى مرتضى طلاچيان در حال انجام است.

** E-Mail: zebardst@ut.ac.ir

مقدمه

طرح‌های توسعه شهری در رابطه با زمین شهری، مالکیت اراضی و سیاست‌های مدیریت شهری در چگونگی انتخاب زمین‌های مناسب برای انواع کاربری‌ها و ضوابط مربوطه دارای اهمیت بسیار می‌باشد. در این راستا مدیران و سیاستگذاران شهری، بدنبال انتخاب مجموعه‌ای از سیاست‌های مناسب می‌باشند تا بتوانند ضمن پاسخگویی به نیازهای روزافزون شهرها، عدالت اجتماعی را تقویت کنند. لذا می‌بایست سیاست‌های مربوط به مالکیت زمین شهری در مجموعه کلی سیاست‌های شهری مورد توجه قرار گیرد. سیاست زمین در اصل عبارت است از شیوه کنترل و اثرگذاری بر استفاده از زمین، برنامه‌ریزی کاربری زمین، نحوه برخورد با مالکیت اراضی، قیمت گذاری اراضی و استفاده‌های مختلف از آن، خصوصاً در داخل فرآیند توسعه که توسط مدیریت شهری اعمال می‌شود.

در اجرای طرح‌های توسعه شهری بعضاً حقوق اکتسابی و مالکیت اشخاص مورد تهدید قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر عملی ساختن طرح‌های مذکور موجب می‌شود در موارد عدیده‌ای میان مالکیت اشخاص و نفع عمومی تعارضاتی به وجود آید.

تحقق عدالت اجتماعی در طرح‌های توسعه شهری از طریق اعمال روش‌های نظارت بر توسعه شهری و بازتوزیع منافع و منابع بارآورده برای برخی از مالکین اراضی و جلوگیری از پامال شدن حقوق مالکیت برخی دیگر از مالکین در فرایند تملک اراضی شهری صورت می‌پذیرد. در این راستا بررسی و طراحی نظام حقوقی مرتبط با موضوع در جهت صیانت از حقوق شهر و شهروندان حائز اهمیت است.

تملک اراضی شهری ارتباط نزدیکی با نهاد‌های تعریف کننده حقوق مالکیت زمین دارد. بنابراین به منظور درک بهتر موضوع، باید بدانیم حقوق مالکیت به چه ترتیب در حقوق، فلسفه سیاسی و قانون اساسی کشورها شکل می‌گیرد. به نظر می‌رسد لازم است اصول اساسی و مهم در زمینه عدالت در قوانین اسلام تدوین و بنا به موضوع راهکارهای مرتبط در هر موضوع به طور دقیق ارائه گردد. مطابق با قانون شهرداری‌ها، از جمله وظایف شهرداری احداث راه‌ها، شوارع و پارک‌های عمومی است. در بسیاری از موارد، انجام این وظایف مربوط به مدیریت شهری مستلزم دسترسی شهرداری به املاک، اراضی خصوصی افرادی است که در مسیر اجرای طرح قرار دارد. لذا انجام توافقات قانونی جهت تملک املاک خصوصی جهت کسب رضایت مالکین الزامی است. در همین راستا، در پژوهش حاضر سعی بر آن است که دیدگاه‌های اندیشمندان غربی و دیدگاه اسلام در رابطه با عدالت و مالکیت خصوصی بررسی شود، سپس شاخص‌ها و مفاهیم عدالت اجتماعی در قوانین مربوط به مالکیت در قوانین عمده کشور مانند قانون مدنی و قانون اساسی و قوانین موضوعه در خصوص نحوه برخورد با مالکان در اجرای طرح‌های توسعه شهری استخراج و در نهایت، دیدگاه‌ها و قوانین اسلامی در رابطه با نظریه‌های عدالت در طرح‌های توسعه بررسی و تحلیل شوند.

همچنین از آنجا که موضوع مالکیت اراضی شهری بیش از اینکه

در حیطه حقوق خصوصی مطرح باشد مربوط به روابط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است، مصادیق مرتبط با برخی اصول توصیه شده در اسلام در طرح‌های توسعه شهری ارائه شده است.

مبانی نظری پژوهش

ادبیات مربوط به عدالت اجتماعی و دیدگاه‌های مختلف فکری

به دلیل ماهیت میان رشته‌ای عدالت، برداشت‌ها از این مفهوم و شیوه پیاده‌سازی آن، نه تنها یکسان نبوده، بلکه حتی گاهی متناقض نیز بوده است (داداش‌پور و الوندی‌پور، ۱۳۹۶: ۱). در ارتباط با مفهوم عدالت، مفاهیمی چون برابری، انصاف و مساوات نیز مطرح می‌شوند.

بر اساس دیدگاه‌های مختلف فکری می‌توان عدالت اجتماعی را در سه دسته کلی کلاسیک، لیبرالیسم و نئولیبرالیسم، سوسیالیسم و نئوسوسیالیسم تقسیم نمود. البته با توجه به اهمیت موضوع دیدگاه‌های اسلامی به صورت مجزا به عنوان دیدگاه چهارم در مقاله ارائه شده است. از دیدگاه فلاسفه کلاسیک نظیر افلاطون و ارسطو عدالت اجتماعی به مثابه برابری گروه‌های برابر تعریف شده است (شکوهی بیدهنی، ۱۳۹۳، ۳۱). ارسطو عدالت اجتماعی را به دو معنای اعم و اخص بیان می‌کند؛ عدالت به معنای اعم عبارت است از احترام به قوانین و برابری شهروندان و عدالت به معنای اخص به دو نوع توزیعی و تصحیحی تقسیم می‌گردد (اخوان کاظمی، ۱۳۹۷، ۱۶).

ذیل اندیشه فلسفه سیاسی لیبرال و لیبرال دموکراسی نیز نظریه افرادی نظیر راولز، والترز، هیوم، هایک، لاک، کانت و سن مطرح است. آن‌ها با ارایه نظریه‌هایی که بر ساختار اقتصاد سیاسی لیبرالیسم مبتنی هستند، عدالت را بر مبنای آزادی و گفت‌وگو اخلاقی مساوات و انصاف فهم می‌کنند. طرفداران آموزه‌های مکتب لیبرال بر این عقیده می‌باشند که هر شخص حق دارد بر طبق انتخاب‌های خودش عمل کند، مگر آنکه اعمال وی آزادی سایرین را نقض کند. جان راولز به عنوان نماینده این مکتب فکری در نظریه عدالت اجتماعی خود (نظریه عدالت به مثابه انصاف) بر دو اصل آزادی و تفاوت (توجه به شایستگی‌های متفاوت) بین انسان‌ها تأکید کرده است. وی اعتقاد داشت که تخصیص و توزیع کالا در یک جامعه باید توسط اصل تفاوت کنترل شود (Rawls, 1971: 75).

هیوم خاستگاه و انگیزه اصلی عدالت را توجه به منافع فردی و خصوصی (self interest) می‌داند. پس عدالت و وصف قواعد و قوانینی است که افراد جامعه برای صیانت از منافع خویش در شرایط خاص جعل و تقنین می‌کنند (واعظی، ۱۳۸۴: ۳۵). از نظر هیوم در جایی که قوانین و مقرراتی که محصول قرارداد یا توافق بشر هستند وجود ندارد موضوعی برای طرح مسأله عدالت وجود نخواهد داشت (Boucher & Kelly, 1998: 5). کانت معتقد است اگر عدالت از جامعه رخت بریندد، هیچ ارزشی در جهان برای زندگی انسان باقی نمی‌ماند. وی عدالت را یک امر اخلاقی می‌داند

(خاندوزی، ۱۳۹۰: ۱۱۸). برخی اندیشمندان متأخر نظیر آمارتیا سن معتقد هستند «عدالت عبارت است از برابری قابلیت‌ها و آزادی انتخاب». سن بر نیاز برابری فرصت‌ها تاکید می‌کند (Rauhut, 2017: 2-3).

در اندیشه‌های سوسیالیسم حذف طبقات و برابری یکسان مد نظر بوده است. سوسیالیسم‌ها با استفاده از اصطلاح توسعه نابرابر به توصیف نقش جریان‌های سرمایه‌داری در داخل و خارج بخش‌های متفاوت شهر، منطقه و ایجاد ثروت و فقر نسبی پرداختند و موضوعات مربوط به مبانی اجتماعی قدرت در شهرها را مطرح کردند. دیوید هاروی از واژه عدالت به طور صریح در انجام مطالعات و بررسی‌های خود استفاده کرد. وی از یک سو اعلام کرد که احساس بی‌عدالتی از لحاظ تاریخی یکی از قوی‌ترین بسترها و زمینه‌های محرک برای دستیابی به تغییرات اجتماعی است. از سوی دیگر او تمامی مفاهیم مرتبط با عدالت را در روابط قدرت‌ها جستجو و ویژگی‌های آرمان‌گرایانه حق و عدالت را رد می‌کند. از نظر وی عدالت اجتماعی کاربرد خاص اصول منصفانه در خصوص تعارضاتی است که از ضرورت همکاری اجتماعی در تعقیب ترقی فردی بروز می‌کنند (Harvey, 1973: 15).

در فرهنگ اسلامی عدالت اجتماعی و تحقق آن برای جامعه بشری، از چنان ارزش و اعتباری برخوردار است که خداوند متعال در آیات متعددی از جمله آیه ۲۵ در سوره حدید، دلیل فرستادن پیامبر (ص) را تحقق عدالت در همه زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی، بیان فرموده است (حیبی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۵). اهمیت عدالت تاحدی است که بنا به گفته امام علی (ع) جامعه را جز با عدالت نمی‌توان اصلاح کرد (الرعیه لا یصلحها الا بالعدل) (قادری حاجت، ۱۳۹۳: ۲۳).

عدل از دیدگاه متفکرین اسلامی در دو جا واقع می‌شود: یکی در بخش امور تکوینی و دیگری در امور تشریحی. تعریف اول به خلقت امور باز می‌گردد و تعریف دوم «اعطاء کل ذی حق حقه» است و به روابط و اعمال خارجی برمی‌گردد (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۳۶). در تفکر اسلامی، عدالت از اصول دین می‌باشد. مطابق فرمایش امیر المومنین «العدل حیات» یعنی عدالت زندگی است. در حدیث نبوی آمده است «بالعدل قامت السموات و الارض» همانا آسمان و زمین به موجب عدل برپاست (امین‌زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۴).

غالب اهل سنت عدالت را منحصر در امور اخلاقی و ویژگی‌های شخصی قرار می‌دهند، شیعه با نگرش به عدالت به عنوان یکی از اصول بنیادین دین، آن را جاری و ساری در تمام شئون زندگی فردی و خصوصاً اجتماعی قلمداد می‌کند (فوزی و مرادی، ۱۳۸۹: ۹۵).

زمانی که سخن از عدالت به میان می‌آید، اولین گام تبیین اندیشه ناب‌متفکرین اسلامی است که میانی علم خود را از بن‌مایه‌های دین مبین اسلام شامل قرآن، احادیث و روایات استنباط و استخراج کرده‌اند (صارمی و هاشمی، ۱۳۹۹: ۳۴). در میان متفکران اسلامی نیز، آراء بسیار متفاوتی در باب عدالت

اظهار شده است که به عنوان نمونه، می‌توان به نظریات استاد مطهری در کتاب عدل الهی اشاره داشت (هزارجریبی، ۱۳۹۰: ۵۰).

حقوق مالکیت زمین و دیدگاه مختلف در رابطه با مفهوم مالکیت

مالکیت کامل‌ترین حق عینی است و در قوانین اساسی کشورها به عنوان مهم‌ترین حق طبیعی انسان‌ها شناخته شده اما به لحاظ تکامل کارکردهای دولت‌ها و احتیاجات عمومی دچار محدودیت‌های عدیده‌ای شده است. بنابراین دیگر نمی‌توان حق مالکیت را به صورت مطلق برای افراد فرض نمود. لذا مسئله پرداخت خسارت پس از سلب یا تحدید مالکیت (از منظر عدالت اجتماعی) از مباحث حقوقی و اقتصادی مهم است که پس از انتقال یا تحدید آن، پرداخت خسارت و روش‌های تعیین آن حائز اهمیت فراوان می‌باشد (عظیمی، ۱۳۸۰: ۱). در علم حقوق چنانکه از مفاد ماده ۳۰ قانون مدنی مستفاد می‌گردد هر مالکی نسبت به مایملک خود حق هر گونه تصرف و انتفاع دارد.

نظام مالکیت اراضی در ایران سابقه‌ای کهن دارد، زیرا زمین همواره عامل اصلی تولید بوده و زمینداران بزرگ همواره از قدرت اجتماعی فراوانی برخوردار بوده‌اند (امانی و دهنوی، ۱۳۹۶: ۸۰). این اهمیت بعضاً موجب تعارض و تضادهایی بر سر مالیات و تثبیت اراضی بوده و لذا ورود علم حقوق در جهت تثبیت مالکیت اراضی گشوده شده است (امانی و دهنوی، ۱۳۹۶: ۹۹).

مالکیت سازوکار تنظیم مرز فرد و دیگران و به نوعی برقرارکننده‌ی تعادل در روابط میان افراد است. مالکیت در معانی متفاوت و در دامنه‌ی وسیعی از مفاهیم به کار می‌رود و در فرهنگ‌های مختلف با معیارهای متفاوتی سنجیده می‌شود (بهبور و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۸).

حق مالکیت به حق مالک در استفاده از کالا و دارایی برای مصرف و تولید درآمد اشاره دارد. همچنین شامل حق انتقال به شخص دیگر در قالب فروش، هدیه یا میراث است (حسینی و محمدی نجف آبادی، ۱۳۹۲: ۱۶۴).

دیدگاه اندیشمندان لیبرالیسم (مانند جان لاک) منشاء مالکیت خصوصی را حقوق فطری قلمداد می‌کند. لاک به توجیه و دفاع از مالکیت خصوصی به عنوان حق طبیعی پرداخته و وجود حق مالکیت خصوصی قبل از قرارداد اجتماعی و دولت را اثبات نمود تا از این طریق دست حاکمان را از تجاوز به مالکیت افراد کوتاه کند. لاک حد و مرزهایی را برای قدرت دولت در سلب مالکیت از افراد معرفی می‌نماید؛ اولاً آن‌ها باید توسط قوانین حکومت کنند که به اطلاع مردم رسیده و دواماً تمایزی میان ثروتمند و فقیر قائل نشوند (صابری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۷).

آزادی‌گرایانی چون هابک نیز به عدالت فردی معتقدند. از دیدگاه هابک عدالت عبارت است از قواعد رفتاری در حوزه فردی (جلیلی مرند و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷۳). ایمانوئل کانت نیز در چارچوب همین مکتب بر محوریت حق مالکیت فردی به عنوان یکی از حقوق طبیعی تاکید کرده است. وی معتقد است دولت در صورتی که نفع عموم جامعه را در نظر بگیرد می‌تواند از املاک

خصوصی مردم سلب مالکیت نماید (صانعی دره بیدی: ۱۳۸۴).
 عده‌ی دیگری از اندیشمندان غربی با وجود اینکه از حقوق طبیعی دفاع می‌کنند، اما مالکیت خصوصی را از شمول حقوق طبیعی و فطری جدا کرده و آن را در زمره حقوق اجتماعی قرار می‌دهند. آنان معتقدند مالکیت خصوصی حقی است که باید از سوی قدرت سیاسی تعیین و تضمین شود (خاندوزی، ۱۳۹۰: ۱۱۷). لذا از دیدگاه آنان مالکیت موضوعی قراردادی است. در دیدگاه زمینه‌محوری، موقعیت و زمینه جوامع مهم است و این دیدگاه نگاهی مشروط به عدالت دارد و آنرا یک فرمول ثابت برای همه جوامع نمی‌داند بلکه معتقد است بنابر شرایط اجتماعی، جغرافیایی، فرهنگی، مذهبی و تاریخی در هر جامعه، عدالت یک معنا و مفهوم خاصی دارد (قلیچ، ۱۳۸۹: ۱۴۸-۱۴۹). در دیدگاه قابلیت‌مداری برخی اندیشمندان متأخر نظیر آمارتیا سن معتقدند «عدالت عبارت است از برابری قابلیت‌ها و آزادی انتخاب». سن معتقد است تمامی افراد باید فرصت‌های مشابه برای دسترسی به خدمات داشته باشند (Rauhut, 2017: 2-3).

اندیشمندان سوسیالیسم از جمله مانوئل کاستلز، دیوید هاروی، آلترن، پیتسر مارکوس و... به شهر به عنوان بستر نابرابری مرتبط با سرمایه‌داری شهر می‌نگریستند. هاروی به دنبال یافتن توزیع عادلانه‌ای است که عادلانه حاصل شده باشد (هاروی، ۱۳۷۹: ۹۷). وی رویکرد حقوق برنامه‌ریزی Planning rights را معرفی می‌کند (هاروی، ۱۳۷۹: ۵۶).

پیتسر مارکوس در مقدمه آغازین کتاب "در جستجوی شهر عادلانه" دو شکل اصلی بی‌عدالتی فضایی را "محدودیت غیرارادی گروه‌ها در یک فضای محدود"، مانند تفکیک و ایجاد گتوها و تخصیص نابرابر منابع در شهر معرفی می‌کند (Madanipour & et al, 2021: 3).

آلترن با طرح این سوال که مالکیت املاک و مستغلات یک مقوله تماماً مرتبط با حقوق مالکیت خصوصی است و یا یک مقوله اجتماعی به شمار می‌رود؟ به مقولات اجتماعی می‌پردازد. وی ادعا می‌کند که بحث حقوق مالکیت پیامدهای روشن و آشکاری بر سیاست‌های مرتبط با اخذ منافع طرح‌های توسعه شهری دارد (شاهی اردکانی، ۱۳۹۷: ۲۰).

مالکیت در اسلام به مالکیت «واقعی» و «اعتباری» تقسیم می‌شود. مراد از مالکیت واقعی این است که تمام جهان و هر آنچه در اوست متعلق به خداوند است. مالکیت اعتباری انسان هم در مرتبه‌ی پایین‌تر قرار دارد. دین اسلام هم به مالکیت فردی بها می‌دهد و هم مالکیت جمعی را برای قوام حکومت‌ها لازم می‌شمارد. ولی گاهی برای حفظ مصالح عمومی محدودیت‌هایی را ایجاد کرده است. ولایت حاکم بر اموال، الزام به پرداخت حقوق فقراء، وضع مالیات‌های شرعی و جلوگیری از اضرار به دیگران از جمله این محدودیت‌هاست (نعمت‌اللهی، ۱۳۹۶: ۲۶).

چارچوب نظری ارتباط حقوق مالکیت زمین در طرح‌های توسعه شهری با رویکرد عدالت اجتماعی
 شهرها تحت تاثیر تنوعی از عوامل بیرون‌زا و درون‌زا، ظهور

پیچیده‌ای داشته است (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۱).
 بررسی شهرهای مختلف در تاریخ، اثرپذیری آن را از مؤلفه‌های اقلیمی، محیطی، اعتقادی، تاریخی، اقتصادی، اجتماعی و دینی نشان می‌دهد (پایه‌دار و افشاری، ۱۳۹۹: ۶).

توجه به مقوله عدالت در کنار اهمیت ذاتی آن در شهرها، به دلیل تأثیرگذاری بر ابعاد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شهر اهمیتی فراوان دارد (امین‌زاده و روشن، ۱۳۹۳: ۲۴۳). از آنجا که برنامه‌ریزی شهرها اغلب در قالب طرح‌های توسعه انجام می‌گیرد لازم است در این طرح‌ها موضوع تحقق عدالت اجتماعی در جنبه‌های مختلف مد نظر برنامه‌ریزان قرار گیرد. رسالت برنامه‌ریزان شهر، جلب رضایت شهروندان و ایجاد برابری فرصت‌ها در دستیابی به خدمات شهری است؛ در واقع، هدف برنامه‌ریزی، خدمت به منافع عمومی می‌باشد (افروز و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۴).

یکی از مهمترین موضوعات در زمینه تحقق عدالت اجتماعی، توجه به مقوله مالکیت در طرح‌های توسعه شهری می‌باشد. در برنامه‌ریزی شهری، اهمیت و جایگاه حقوق مالکیت در توسعه و تحول اقتصادی جامعه شهری نیز دچار تحول شده است. در این نظم کنترل توسعه دیگر به ندرت محدود به تنظیم امور است، بلکه اغلب با مشوق‌هایی برای تقویت اثربخشی سیاست‌ها یا تحقق طرح تکمیل می‌شود (Alexander, 2007: 116). لذا هرگونه برنامه‌ریزی مبتنی بر عدالت اجتماعی در شهر می‌بایست بتواند هم در توزیع نیازها و منافع عمومی و هم در تخصیص آن‌ها مؤثر باشد (Manuel, 2016: 2).

با توجه به عوامل مخفف تاثیرگذار بر عدالت، عدالت اجتماعی را نمی‌توان منحصرآز طریق قانون بیان کرد، بلکه باید پیامدهای افزایش بی‌عدالتی را در مقیاس‌های مختلف بررسی نمود (Jones & Good- 2020: 897). به همین دلیل است که در برنامه فعلی توسعه شهری سازمان ملل متحد، یونسکو بر ضرورت پیگیری عدالت در تمام ابعاد توسعه شهری تاکید می‌کند تا از هر نوع بی‌عدالتی که محرومیت دسترسی به منابع را افزایش دهد جلوگیری شود. این اقدامات عموماً از طریق توافق در عرصه تعاملات بین مردم و مدیریت شهری ایجاد می‌شود (Uwayezu, Vries, 2018: 3).

با توجه به موارد فوق و بر پایه مبانی نظری ارائه شده در این پژوهش، بر اساس شاخص‌های برابری، احترام به حقوق افراد و تأمین منافع عمومی، عوامل تاثیرگذار بر مالکیت زمین شهری مطابق شکل ۱ دسته‌بندی شده است.

بر این اساس عوامل تاثیرگذار بر مالکیت زمین شهری و رویکردهای تملک اراضی دربرگیرنده قوانین و مقررات موضوعه، دیدگاه‌های مختلف در رابطه با مفهوم مالکیت بر اساس ایده نظریه پردازان غربی و همچنین دیدگاه اسلام به طور اخص می‌باشد که در مبانی نظری به تفصیل بیان گردید.

از دیگر عوامل تاثیرگذار بر مالکیت زمین شهری می‌توان به نیروهای بازار قرار اشاره کرد که بر اساس عرضه و تقاضا و ارزش اراضی شهری عمل می‌کنند. بر این مبنا همیشه مالکان تمایل دارند سود بیشتری بدست آورند. لذا در صورتی که اراضی

برای انتخاب اسناد و متون مورد مطالعه مربوطه از روش گلوله برفی استفاده شده است. بدین صورت که با مطالعه هر یک از منابع مرتبط با نظریه‌های عدالت محور در شهر و رابطه آن‌ها با مالکیت زمین، مراجعی اصلی که در آن منبع مورد توجه قرار گرفته‌اند بررسی و به همین ترتیب فرایند مطالعه ادامه یافته تا به شاخص‌ها و ابعاد نظریه‌های مختلف مربوط به شهر عدالت محور و رابطه آن با مالکیت زمین در طرح‌های توسعه شهری دست یافت که ابعاد و شاخص‌های جامع و مانع داشته باشد به گونه‌ای که بتوان بعد و یا شاخص جدیدی به آن افزود. همچنین در این پژوهش برای یافتن نظر اسلام و قوانین عدالت اسلامی در رابطه با نحوه برخورد با مالکین در فرایند انتقال ملک از روش استدلال منطقی استفاده شده است و به منظور بررسی دیدگاه اسلام و دیدگاه‌های غربی در رابطه با عدالت و حقوق مالکیت خصوصی از روش مقایسه‌ی تطبیقی استفاده شده است.

تدوین شاخص‌های عدالت و حقوق مالکانه

مرحله اول - تنظیم سوال پژوهش: پرسش پژوهش در این مرحله بر مبنای اینکه قوانین سلب حقوق مالکیت خصوصی در طرح‌های توسعه شهری چیست؟ بر اساس شاخص‌های عدالت تنظیم شده است.

مرحله دوم - برگزیدن متون مورد نظر که باید تحلیل شوند: در این مرحله متون مرتبط با موضوع پژوهش با استفاده از جستجوی مفاهیم کلیدی در پایگاه‌های علمی داده و مواد قانونی مربوط به حقوق مالکیت در اسناد مختلف مانند قانون اساسی، قانون مدنی و قوانین مربوط به طرح‌های توسعه شهری به منظور تحلیل انتخاب شدند.

مرحله سوم - طرح‌ریزی فرایند کدگذاری: در این پژوهش از طرح کدگذاری قیاسی استفاده شده است.

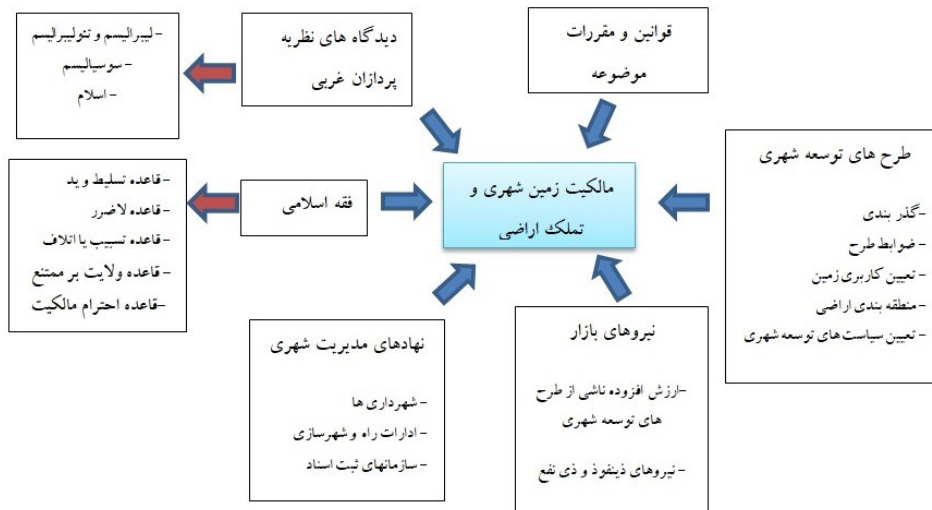
مرحله چهارم - اجرا کردن فرایند کدگذاری باز: در این مرحله استخراج کدهای اولیه تحلیل محتوای متون مربوطه استخراج شد. سپس کدهای بدست آمده دسته بندی شدند. نتایج در جدول (۱) قابل مشاهده می‌باشد.

تحت مالکیت افراد به کاربری‌های غیر انتفاعی از جمله فضای سبز اختصاص یابد و یا در مسیر گذراندی پیشنهادی قرار گیرند باید مطابق با اصول عدالت فضایی از جمله برابری، توافقات لازم از سوی سوی مدیریت با مالکین اراضی خصوصی صورت گیرد. همچنین نیروهای ذینفوذ و ذی نفع از جمله کسبه، سمن‌ها، تشکل‌ها و غیره نیز در این خصوص نقش قابل ملاحظه‌ای دارند. در مقام اجرایی نیز نهادهای مدیریت شهری از جمله شهرداری‌ها و ادارات راه و شهرسازی و نیز سازمانهای ثبت اسناد و املاک بر اساس ضوابط و مقررات جاری، طرح‌های توسعه را عملیاتی می‌نمایند. از سوی دیگر طرح‌های توسعه شهری با تعیین گذر بندی، ضوابط ساخت و ساز و تعیین کاربری زمین در محدوده شهرها و منطقه‌بندی اراضی نقش مهمی در ایجاد عدالت اجتماعی در شهرها ایفا می‌کنند. لذا چگونگی اجرای سیاست‌های توسعه شهری و مجموعه روش‌های اجرای مقررات کاربری زمین می‌تواند به عنوان یکی از ابزارهای سیاستگذاری زمین در شهرها لحاظ گردد.

روش پژوهش

روش پژوهش کیفی و رویکرد کلی حاکم بر پژوهش، روش تحلیل ثانویه^۱ است که با تکیه بر اسناد، مقالات موجود در زمینه نظریه‌های مرتبط با مالکیت شهری و قوانین مالکیت و سلب مالکیت در طرح‌های شهری با استفاده از تکنیک تحلیل محتوای جهت‌دار انجام گرفته است. تحلیل محتوا از تکنیک‌های مربوط به روش اسنادی در پژوهش علوم اجتماعی است. اغلب رویکردهای تحلیل محتوای کیفی از یک فرایند مشابه پیروی می‌کنند که شامل مراحل زیر می‌باشد:

- ۱- تنظیم کردن پرسش‌هایی که باید پاسخ داده شوند، ۲-
- برگزیدن نمونه مورد نظر که باید تحلیل شوند، ۳- مشخص کردن رویکرد تحلیل محتوای متون، ۴- طرح‌ریزی فرایند رمزگذاری (در این پژوهش کدگذاری داده‌ها به صورت استقرایی از داده جمع‌آوری شده است)، ۵- اجرا کردن فرایند رمزگذاری، ۶-
- تحلیل نتایج حاصل از فرایند رمزگذاری.

شکل شماره ۱: چارچوب ارتباط حقوق مالکیت زمین در طرح‌های توسعه شهری با رویکرد عدالت اجتماعی

جدول شماره ۱: کدهای شناسایی شده اولیه در رابطه با حقوق مالکیت بر دیدگاه‌های سیاسی مختلف

ایدئولوژی سیاسی	متفکران	کد	
فلاسفه کلاسیک	افلاطون	الغای مالکیت خصوصی درباره ثروت و ایجاد نوعی اشتراک بین حاکمان و اعمال محدودیت‌هایی برای جلوگیری از ظلم حاکمان	۱
	ارسطو	مالکیت خصوصی با مالکیت اشتراکی تضاد دارد. مالکیت خصوصی بسیار مولدتر است و از این رو مایه پیشرفت می‌شود.	۲
لیبرالیسم و نئو لیبرالیسم	والترز	قیمت زمین با توجه به نظریات والترز به ارزش مالکیت حقوق مندرج در ابدیت تطابق دارد.	۳
	راولز	حق مالکیت فردی را بالاتر از حقوق توزیعی قرار می‌دهد و استدلال می‌کند این اولویت با توزیع برابری طلبانه ثروت و فرصت سازگار است و حقوق فردی باید مبنای قرار داد اجتماعی باشد.	۴
	هیوم	مالکیت باید بر مبنای قوانین و مقرراتی که محصول قرارداد یا توافق بشر هستند تبیین گردد.	۵
	جان لاک	منشاء مالکیت خصوصی را حقوق فطری می‌داند. مالکیت خصوصی به عنوان حق طبیعی است. وی وجود حق مالکیت خصوصی قبل از قرارداد اجتماعی و دولت را اثبات نمود تا از این طریق دست حاکمان را از تجاوز به مالکیت افراد کوتاه کند.	۶
	هایک	مالکیت شخصی را یکی از ارکان اصلی جامعه می‌داند.	۷
	کانت	بر محوریت حق مالکیت فردی به عنوان یکی از حقوق طبیعی تاکید کرده است. وی معتقد است دولت در صورتی که نفع عموم جامعه را در نظر بگیرد می‌تواند از املاک خصوصی مردم سلب مالکیت نماید.	۸
	آمارتیا سن	باید از ایجاد مالکیت خصوصی برای منابع طبیعی پرهیز کرد. او به قاعده‌ای مهم برای سیاست‌گذاری اشاره می‌کند: «سیاست‌گذار باید در طراحی نهادها بر تاثیر نهادها بر تأثیر نهادها جدید بر ارزش‌های اخلاقی توجه کند». براساس همین قاعده، تعریف مالکیت خصوصی برای منابع طبیعی، سیاستی نادرست است	۹
	هاروی	هاروی اصل "توزیع عادلانه از طریق عادلانه" را ملاک عمل خود قرار می‌دهد و بر این اساس، هشت ملاک را برای عدالت اجتماعی تعریف می‌کند. یکی از ملاک حقوق موروثی: افراد نسبت به حقوق مالکیت و یا سایر حقوقی که از طریق نسل پیشین به آن‌ها ارث رسیده است حق ادعا دارند. هاروی حقوق خاص مالکیت را که ریشه در فرم فضایی شهر دارند واکاوی کرده است.	۱۰
	سوسیالیسم و نئو سوسیالیسم	آلترمن با مطرح کردن پرسش مهمی بحث درباره دیدگاه‌های مختلف در ارتباط با مالکیت خصوصی را مطرح می‌کند و آن سوال این است که مالکیت املاک و املاک یک مقوله تماما مرتبط با حقوق مالکیت خصوصی است و یا یک مقوله اجتماعی به شمار می‌رود. آگاهی از تلقی مختلفی که درباره مالکیت خصوصی وجود دارد می‌تواند پاسخی برای آن پرسش داشته باشد که منافع و ارزش افزوده باید به چه کسانی برسد. آلترمن ادعا می‌کند که بحث حقوق مالکیت پیامدهای روشن و آشکاری بر سیاست‌های شهری دارد.	۱۱
مارکوس	به ابعاد فلسفی، سیاسی و اجتماعی عدالت اشاره داشته است.	۱۲	

جدول شماره ۲: کدهای شناسایی شده اولیه از بررسی و تحلیل محتوای مقالات انتخاب شده در رابطه با قوانین سلب و حقوق مالکیت بر اساس شاخص‌های عدالت و حقوق مالکانه

منبع	کد	
طباطبایی و صافیان اصفهانی، ۱۳۹۱	۱	توانایی استرداد ملک توسط مالک در صورت لغو اجرای طرح شهری در فرایند انتقال ملک از مالک به شهرداری،
حسینی و محمدی نجف آبادی، ۱۳۹۲	۲	حمایت از حقوق مالکیت، عاملی است که به صورت یک فرآیند ترویجی که در پیچیدگی‌های نظام مالکیت رسمی پنهان شده، سبب رشد و توسعه یافتگی می‌شود.
خیرالدین، دلایی، ۱۳۹۴	۳	بی‌توجهی به حق مالکیت خصوصی در اقدامات نوسازی عامل اصلی بروز تعارض دو مفهوم تقابل حق مالکیت خصوصی و حق به شهر است.
خیرالدین و همکاران، ۱۳۹۵	۴	بازنگری محتوایی و عملکردی قوانین موضوعه بر اساس مبانی حقوقی مالکیت در اسلام و تدوین قانون جامع سلب و تأمین حقوق مالکانه جهت رفع آنها
طباطبایی و صافیان اصفهانی، ۱۳۹۵	۵	معاف بودن مالک از پرداخت مالیات در فرایند انتقال ملک به شهرداری،
زنوز، ۱۳۹۵	۶	دریافت واحد هزینه در قبال افزایش ارزش زمین از مالکان برای بازتوزیع درآمد،
زنوز، ۱۳۹۵	۷	اخذ هزینه از مردم توسط مسئولین در قبال منافع و ارزش افزوده‌ی ناشی از اقدامات برنامه‌ریزی در املاک،
گرچی، ۱۳۹۵	۸	پرداخت غرامت به مالکان اراضی زیان دیده در اثر ضوابط بیش از حد محدود کننده در برخی از زمین‌های شهری که باعث کاهش ارزش آن‌ها می‌شود از سوی صاحبان املاک با ارزش افزوده زیاد در نتیجه قوانین شهری،

منبع	كد	
گرجی، ۱۳۹۵		۹ خریداری حق توسعه مازاد بر میزان مجاز تراکم از مالکین دیگری در اراضی حساس و یا مناطق حساس و باارزش دیگر در همان شهرداری،
گواهی و ثقی، ۱۳۹۵		۱۰ مالکیت امری مطلق نیست بلکه بنا بر شرایط و مقتضی و مصالح عمومی، ایجاد نظم و رفاه عمومی و یا مجازات جرم؛ می‌تواند سلب و یا محدود گردد
امانی و دهنوی، ۱۳۹۶		۱۲ ورود علم حقوق خصوصاً در جهت فصل خصومت و تمشیت امور و عموماً با هدف مقررات گذاری و تشکیل یک نظام حقوقی مدون در جهت تثبیت مالکیت اراضی لازم است
امینی و کاشانی، ۱۳۹۶		۱۳ اصل اصلاح قانون اساسی در مورد احترام به مالکیت و اضافه شدن اصول مربوط به منع مصادره و منحصر شدن استثنای سلب مالکیت به تأمین منافع عمومی بعد از پرداخت بهای عادلانه
توسلی نائینی و نصوحیان، ۱۳۹۶		۱۴ تمامی شهروندان به تساوی عهده دار هزینه‌هایی هستند که دولت به منظور تأمین هزینه‌های عمومی صرف می‌کند،
توسلی نائینی و نصوحیان، ۱۳۹۶		۱۵ سهمین شدن مردم در تأمین هزینه‌های عمومی در مقابل سهمین شدن در ثروت‌های عمومی،
شاهی اردکانی، ۱۳۹۷		۱۶ وضع مقررات کاربری زمین توسط شهرداری‌ها به منظور رفع نیازهای عمومی،
رضایی زاده و امینی طامه، ۱۳۹۸		۱۷ آزادی احیای اراضی موات بدون نظارت دولت یا امکان ساخت و ساز بدون نظارت مشکلات فراوان ایجاد می‌کند. حفظ مصالح عامه و نظم عمومی دخالت دولت در امر مالکیت را ایجاب می‌کند.
بهپور و همکاران، ۱۳۹۸		۱۸ مالکیت مفهومی بسیار پیچیده، متراکم، مبهم و دشوار است. مولفه‌های مالکیت براساس مبانی نظری برخاسته از زمینه باید بازشناسی گردد.

جدول شماره ۳: کدهای شناسایی شده اولیه از بررسی و تحلیل محتوای قوانین مالکیت بر اساس شاخص‌های عدالت و حقوق مالکانه

منبع	كد	
ماده ۳۰ قانون مدنی، ۱۳۰۷		۱ کسی نمی‌تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضرر همسایه شود، مگر تصرفی به قدر متعارف برای رفع حاجت یا دفع ضرر از خود،
ماده ۸ قانون اساسی، قانون اول		۲ عدم تصرف اراضی و املاک خصوصی قبل از پرداخت غرامت،
ماده ۱ قانون اول		۳ ارائه ملک املاک خصوصی در جهت ارائه خدمات عمومی،
ماده ۹ قانون اول		۴ تملک و تصرف قهری به واسطه فوریت در اجرای طرح،
ماده ۱ قانون اول		۵ انعطاف‌پذیری در ارائه معوض ملکی به مالکین،
ماده ۵ قانون اول		۶ تعریف و تبیین مفهوم قیمت عادلانه برای زمین در فرایند انتقال ملک،
ماده ۴ قانون اول		۷ تعیین فرایند قضایی در صورت عدم توافق بین طرفین در فرایند انتقال ملک به شهرداری،
قانون اصلاح و توسعه معابر ۱۳۲۰		۸ شهرداری‌ها برای حفظ منافع شهر و حتی زیبایی مجازند از امتیاز سلب مالکیت بهره‌گیرند،
قانون نوسازی و عمران شهری ۱۳۴۷		۹ شهرداری‌ها باید نقشه تعریض معابر را به نحوی ترسیم نمایند که اراضی مجاور را خریداری و سپس با لحاظ ارزش افزوده آن را به دیگران منتقل کنند،
قانون سازمان برق ایران ۱۳۴۷		۱۰ تعیین بهای اراضی و ابنیه و مستحقات و تاسیسات تولید و انتقال و توزیع نیروی برق از طریق توافق بین دستگاه‌های اجرایی و مالکین آن‌ها به عمل می‌آید،
قانون خرید اراضی کشاورزی ۱۳۴۸		۱۱ بهای ارضی و حق ریشه و مستحقات و اعیان متعلقه و مال الاجاره از طریق توافق بین مالکان یا زارعین و واحدهای صنعتی یا معدنی تعیین می‌شود،
قانون برنامه و بودجه ۱۳۵۱		۱۲ دولت به صورت رایگان اراضی واقع در مسیر طرح‌های نفت گاز برق و بزرگراه و کانال‌های آبرسانی را تصرف و طرح‌های مربوطه را اجرا می‌کند،
ماده ۸۴۳ قانون مدنی ۱۳۵۱		۱۳ عدم حق وصیت نسبت به مازاد یک سوم ترکه
اصل ۲۲ قانون اساسی		۱۴ حیثیت جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند،
اصل ۴۰ قانون اساسی		۱۵ هیچکس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد،
اصل ۴۷ قانون اساسی		۱۶ مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد محترم است و ضوابط آن را قانون معین می‌کند،
اصل ۴۵ قانون اساسی		۱۷ انفال و ثروتهای عمومی از قبیل زمینهای موات یا رهاشده و ... در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آن‌ها عمل نماید. تفصیل و ترتیب استفاده از هر یک را قانون معین می‌کند،
ماده ۳۰ قانون اساسی		۱۸ هر مالکی نسبت به مایملک خود حق همه گونه تصرف و انتفاع دارد مگر در مواردی که قانون استثناء کرده باشد،
ماده ۳۱ قانون اساسی		۱۹ هیچ مالی را از تصرف صاحب آن نمی‌توان بیرون کرد مگر به حکم قانون، (سلب قانون، انحصاری بودن مالکیت)

کد	منبع
۲۰	تصرف به عنوان مالکیت دلیل مالکیت است مگر اینکه خلاف آن ثابت شود، ماده ۳۵ قانون اساسی
۲۱	دولت و شهرداری‌ها می‌توانند برای اجرای طرح‌های دولتی، زمین مورد نیاز را در شهرها و شهرک‌های سراسر کشور با رعایت کلیه ضوابط این قانون تملک نمایند، قانون زمین شهری ۱۳۶۶
۲۲	قانون تعیین وضعیت املاک واقع در طرح‌های دولتی و شهرداری‌ها مصوب ۱۳۶۷ و ۱۳۸۰/۱/۲۲
۲۳	اجبار مالکان به اجاره ملک خود در صورت عدم نیاز، ماده ۴۵ مکرر قانون اصلاح مالیات‌های مستقیم، ۱۳۹۴
۲۳	تعیین مالیات بر مستغلات خالی، ماده ۴۵ مکرر قانون اصلاح مالیات‌های مستقیم، ۱۳۹۴

مرحله پنجم- توکیب کدهای اولیه و استخراج مقولات: در این مرحله مقولات (مفاهیم اصلی) بر اساس اصل تمایز معنایی شناسایی شده‌اند. نتایج حاصل از این شناسایی در قالب ۹ مقوله در جدول (۴) آورده شده است.

جدول شماره ۴: مقولات شناسایی شده از تحلیل محتوای متون

خوشه مقوله‌ای	کدهای اولیه
سهیم شدن گروه‌های نافع از اجرای طرح‌های شهری در تأمین هزینه‌های عمومی،	-تمامی شهروندان به تساوی عهده‌دار هزینه‌هایی هستند که دولت به منظور تأمین هزینه‌های عمومی صرف می‌کند، -سهیم شدن مردم در تأمین هزینه‌های عمومی در مقابل سهیم شدن در ثروت‌های عمومی، -وضع مقررات کاربری زمین توسط شهرداری‌ها به منظور رفع نیازهای عمومی، -دریافت واحد هزینه در قبال افزایش ارزش زمین از مالکان برای بازتوزیع درآمد، -اخذ هزینه از مردم توسط مسئولین در قبال منافع و ارزش افزوده‌ی ناشی از اقدامات برنامه‌ریزی در املاک،
انتقال حق توسعه به مردم،	-پرداخت غرامت به مالکان اراضی زیان دیده در اثر ضوابط بیش از حد محدود کننده در برخی از زمین‌های شهری که باعث کاهش ارزش آن‌ها می‌شود از سوی صاحبان املاک با ارزش افزوده زیاد در نتیجه قوانین شهری، -خریداری حق توسعه مازاد بر میزان مجاز تراکم از مالکین دیگری در اراضی حساس و یا مناطق حساس و با ارزش دیگر در همان شهرداری، - شهرداری‌ها باید نقشه تعریض معابر را به نحوی ترسیم نمایند که اراضی مجاور را خریداری و سپس با لحاظ ارزش افزوده آن را به دیگران منتقل کنند،
قانونی بودن سلب مالکیت خصوصی در صورت تقدم منافع عمومی بر منافع خصوصی- فردی	-شهرداری‌ها برای حفظ منافع شهر و حتی زیبایی مجازند از امتیاز سلب مالکیت بهره‌گیرند، - دولت و شهرداری‌ها می‌توانند برای اجرای طرح‌های دولتی، زمین مورد نیاز را در شهرها و شهرک‌های سراسر کشور با رعایت کلیه ضوابط این قانون تملک نمایند، - تملک و تصرف قهری به واسطه فوریت در اجرای طرح، -ارائه ملک املاک خصوصی در جهت ارائه خدمات عمومی، -هر مالکی نسبت به مایملک خود حق همه گونه تصرف و انتفاع دارد مگر در مواردی که قانون استثناء کرده باشد (محدودیت‌های قانونی در رابطه با مالکیت)، -هیچ مالی را از تصرف صاحب آن نمی‌توان بیرون کرد مگر به حکم قانون،
توافقی بودن تعیین قیمت بین مالکان و دولت در فرایند انتقال زمین مالک به نهادهای حاکمیتی مانند شهرداری و..	-تعیین بهای اراضی و ابنیه و مستحقات و تاسیسات تولید و انتقال و توزیع نیروی برق از طریق توافق بین دستگاه‌های اجرایی و مالکین آن‌ها به عمل می‌آید، -بهای ارضی و حق ریشه و مستحقات و اعیان متعلقه و مال الاجاره از طریق توافق بین مالکان یا زارعین و واحدهای صنعتی یا معدنی تعیین می‌شود،
اهمیت داشتن مالکیت خصوصی و داشتن امنیت در مسکن	-حیثیت جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند (شاخص‌ها، ممنوعیت از تعرض، امنیت مسکن)، - مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد محترم است و ضوابط آن را قانون معین می‌کند، -تصرف به عنوان مالکیت دلیل مالکیت است مگر اینکه خلاف آن ثابت شود (تصرف قانونی)،
حفظ حقوق شهروندی مردم	-هیچکس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله‌ی اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد، -کسی نمی‌تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضرر همسایه شود، مگر تصرفی به قدر متعارف برای رفع حاجت یا دفع ضرر از خود، -هیچ کس نمی‌تواند اعمال خویش را وسیله‌ی اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد،
رعایت عدالت و انصاف در فرایند انتقال مالکیت خصوصی به دولتی	-توانایی استرداد ملک توسط مالک در صورت لغو اجرای طرح شهری در فرایند انتقال ملک از مالک به شهرداری، -عدم تصرف اراضی و املاک خصوصی قبل از پرداخت غرامت، -انعطاف‌پذیری در ارائه معوض ملکی به مالکین، -معاف بودن مالک از پرداخت مالیات در فرایند انتقال ملک به شهرداری، -تعریف و تبیین مفهوم قیمت عادلانه برای زمین در فرایند انتقال ملک،
سلب مالکیت به دلیل مصالح عمومی جامعه	-اجبار مالکان به اجاره ملک خود در صورت عدم نیاز، -تعیین مالیات بر مستغلات خالی، -عدم حق وصیت نسبت به مازاد یک سوم ترکه،
مالکیت حکومت بر اموال عمومی	-انفال و ثروتهای عمومی از قبیل زمینهای موات یا رها شده و ... در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آن‌ها عمل نماید. تفصیل و ترتیب استفاده از هر یک را قانون معین می‌کند، - دولت به صورت رایگان اراضی واقع در مسیر طرح‌های نفت گاز برق و بزرگراه و کانال‌های آبرسانی را تصرف و طرح‌های مربوطه را اجرا می‌کند،

تحلیل برخی قواعد مرتبط با مالکیت زمین در اسلام

اهمیت مالکیت در اسلام یک اصل مهم، در برقراری روابط اجتماعی و اقتصادی افراد به شمار می رود. حدیث نبوی «حُرْمَةُ مال المسلم کحُرْمَةُ دَمِهِ» (مال مسلمان همانند خونس محترم است) بر اهمیت دارایی مسلمانان (از جمله مالکیت زمین) تاکید می کند. با توجه به اهمیت موضوع در این بخش برخی قواعد مرتبط با مالکیت زمین مرتبط با رویکردهای تملک اراضی شهری در اسلام به اختصار تبیین می شود:

قاعده تسلیط (سلطنت) و ید: قاعده تسلیط از مشهورترین قواعد حقوقی و فقهی است. این قاعده تثبیت کننده ارکان مالکیت است و به علت جایگاه خاص اموال و مالکیت در زندگی روزمره بشر اهمیت و برجستگی خاص در بین سایر موضوعات دارد. مبنای قاعده تسلیط حدیث مشهور پیامبر «الناس مسلطون علی اموالهم» می باشد. در قاعده ید مطابق ماده ۳۵ قانون مدنی، تصرف به عنوان مالکیت دلیل مالکیت است، مگر اینکه خلاف آن ثابت شود. تصرفی دلیل مالکیت است که اولاً تصرف به عنوان مالکیت باشد و ثانیاً تصرف مشروع باشد. (گواهی و تقفی، ۱۳۹۵: ۳۰). یکی از موضوعات مهم در تهیه طرح های توسعه شهری، توجه به مالکیت اشخاص و رعایت حقوق مالکیت افراد می باشد. لذا جهت تحقق عدالت باید سعی گردد کاربری های عمومی حدالمقدور در اراضی با مالکیت عمومی مکان یابی گردد تا اراضی با مالکیت خصوصی تا حداقل تملک ممکن توسط نهاد اجرا کننده طرح های توسعه ضروری گردد.

قاعده لاضرر: این قاعده به معنای کاستی وارد کردن در مال و زمین به کار برده شده است.

قاعده تسبیب یا اتلاف: بسیاری از صاحب نظران قاعده تسبیب را شاخه و مصداقی از قاعده اتلاف تلقی می کنند و اتلاف را «اتلاف بالمباشره» و «اتلاف بالتسبیب» تقسیم بندی می کنند. مطابق این قاعده عمل شخص مستقیماً یا غیر مستقیم موجب اتلاف مال دیگری می شود (قلندریان و حق بین، ۱۳۹۵: ۸۵).

گاهی پیش می آید که مصلحت عمومی دستاویزی برای تجاوز به مالکیت خصوصی افراد گردد. چرا که یک فرد نباید تمام هزینه مصلحتی را که تمام جامعه قرار است از آن بهره مند گردد را بدهد. برای تحقق رویکرد مطلوب و عادلانه باید با جبران خسارت مصلحت عمومی را در میان تمام افراد جامعه توزیع نمود. اما بعضی موارد وجود دارد که ضرر به افراد به صورت مستقیم و به شکل اخذ مال یا تصرف مستقیم صورت نگرفته است. بلکه اقداماتی از جمله طرح های توسعه شهری به صورت غیر مستقیم منجر به ضرر فرد شده است. مثلاً در زمانی که یک طرح عمرانی به عنوان نمونه زیرگذر یا روگذر شهری باعث گردد مشتری مغازه فردی کاهش یابد و علت آن کاهش فضای پارکینگ یا کاهش تردد افراد ناشی از اجرای آن طرح است. در این موارد هم لازم است به طریقی خسارات مالکین در نظر گرفته شود (رضایی زاده و امینی طامه، ۱۳۹۸، ۱۴۱).

قاعده ولایت بر ممتنع: حفظ نظام اجتماعی مردم و برپایی عدالت، آرمان و شعار تمامی افراد بشر است. از طرفی در جامعه ای که عمل به قانون و وظایف قانونی، به عنوان زیر بنای تمام روابط اجتماعی پذیرفته شده است، به ناچار بایستی با قانون شکنان برخوردی مناسب روا داشت؛ تا تجاوز آنان از مرزهای ترسیم شده از سوی مراجع ذی صلاح و قانون گذار اختلالی در نظم عمومی به وجود نیاورده، دیگران را نیز تشویق به تخلف نسازد. همین استدلال حقوقی، مهمترین مبنای پیدایش قاعده مورد بحث است. عبارت «الحاکم ولی الممتنع» یعنی اگر کسی از ادای حقوق دیگران خودداری نماید یا از انجام تکالیف قانونی خویش امتناع ورزد و یا مانع رسیدن افراد به حقوق خود گردد، حاکم جامعه اسلامی یا منصوبین وی می توانند به قائم مقامی از او عمل نموده و آنچه را که وظیفه اوست از باب ولایت انجام دهند (گواهی و تقفی، ۱۳۹۵: ۳۲).

در ایران برخی حقوقدانان شهری، توافقات حاکم شهری (شهرداری) با مالکان اراضی جهت اجرای طرح های توسعه شهری را از سنخ قرارداد دانسته و تابع اصول و قواعد حاکم بر قراردادها می دانند؛ آنچه موجب شده است این حقوقدانان توجه بیشتری به جنبه قاهرانه ای این نوع توافق ها داشته باشند، پیش فرض برتری حقوق عمومی بر حقوق خصوصی است. از آن جا که حقوق عمومی عهده دار حمایت از منافع جمعی است و فلسفه وجودی آن ایجاد آسایش و نظم عمومی است، بر حق فردی اشخاص تقدم دارد. لذا در مقام تراحم این دو حق، برتری با حقوق عمومی است؛ حتی در قواعد حقوق خصوصی نیز کم و بیش به منافع عموم توجه شده است؛ به همین دلیل هیچ فردی نمی تواند حقوق اعطایی به خود را برخلاف هدف اصلی (منفعت و ایجاد آسایش عمومی) آن به کار برد (طباطبایی و صافیان اصفهانی، ۱۳۹۱، ۵۴-۵۵).

قاعده احترام مالکیت: بر اساس قاعده احترام مالکیت، اموال اشخاص دارای احترام بوده، تعرض غیر قانونی به آن ممنوع است. از نتایج قاعده احترام مال اینک تصرف و وضع ید غیر قانونی بر مال غیر، موجب ضمان است و کسی که از مال خود اعراض کند، احترام مال خود را نقض کرده است. در اصول ۲۲ و ۴۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به موضوع احترام به مالکیت پرداخته شده است.

تحلیل و بررسی مواد قانونی تملک اراضی مالکان در طرح های توسعه شهری ایران

گاهی اجرای طرح های شهری توسط شهرداری ها، با مانع مالکیت خصوصی افراد مواجه می شود، در این صورت هر گونه اقدام عمرانی در این املاک مستلزم آن است که شهرداری ابتدا این املاک را خریداری و تملک نماید، در صورت بروز چنین حالتی، نیاز شهر و شهروندان به ایجاد و اجرای پروژه های عمومی، با حق مالکیت مالکان در تراحم قرار می گیرد. در قوانین موجود برای این مساله راهکارهای متفاوتی پیش

بینی گردیده است، شهرداری‌ها برای اجرای طرح‌های عام المنفعه‌ی خود مکلفند از این قوانین تبعیت نمایند؛ از جمله مطابق ماده‌ی ۳ لایحه‌ی قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸/۱۱/۱۲، شهرداری مکلف است توافق مالکان عرصه و اعیانی مشمول طرح را تحصیل کند. در این صورت با پرداخت مبلغ توافق شده به مالک، ملک تحویل شهرداری می‌شود و در فرض عدم توافق مطابق تبصره‌ی یک ماده واحده‌ی قانون نحوه تقویم ابنیه، املاک و اراضی مورد نیاز شهرداری‌ها، مصوب ۱۳۷۰/۸/۲۸ قیمت عرصه و اعیان ملک، توسط هیأت سه نفره‌ای از کارشناسان رسمی دادگستری تعیین می‌گردد.

از تحلیل و بررسی قوانین سلب مالکیت ایران (مجموعه قوانین مصوب) چنین به نظر می‌رسد که در نظر قانونگذار این فرض وجود داشته که وجود طرح در مواردی به معنی اضرار به عامه در صورت اجرای آن است. اما در زمینه‌ی سلب مالکیت به ویژه در مورد واحدهای مسکونی، در مقابل نفع عمومی، تقریباً هیچ اصلتی برای مالکیت مسکن موجود قایل نشده‌اند (از قانون تعریض و توسعه معابر در ۱۳۱۲ ه.ش در دوره رضا شاهی تا قانون‌های شهری کنونی که در پایه‌ای ترین قانون - اصل ۴۷ قانون اساسی) اصل تسلط را تا حد زیادی نادیده گرفته است (خلیق و مفرحی، ۱۳۷۶: ۱۲۲). بنابراین می‌توان اینگونه استدلال کرد که توافقی که شهرداری‌ها مطابق با لایحه‌ی قانونی مزبور با مالک انجام می‌دهد، در زمره معاملات و تابع قوانین عمومی قراردادها، به ویژه اصل حاکمیت اراده نمی‌باشد و به نوعی اعمال حاکمیت دولت است که با برخورداری از قوه‌ی قاهره و به نحو یک جانبه صورت می‌گیرد (طباطبایی و صافیان اصفهانی، ۱۳۹۱).

در طرح‌های توسعه شهری در صورت لزوم تملک اراضی مالکان، استدلال اصول فقه آن است که با اجرای طرح، مردم جامعه از زندگی بهتری منتفع می‌شوند و با توجه به اصل تقدم منافع عمومی بر منافع شخصی و فردی قابل توجیه می‌باشد. با این وجود، اشکال اساسی بر قانون‌های مربوط به سلب مالکیت اراضی توسط شهرداری‌ها مطابق با قوانین مصوب آن است که در این قوانین الزامی برای اثبات ضرر مالکان موجود یا قیاس ضرر مالک و ضرر شهروندان در نظر نگرفته نشده است و در زمینه‌ی سلب مالکیت به ویژه واحدهای مسکونی، در مقابل نفع عمومی، تقریباً هیچ اصلتی برای مالکیت مسکن موجود قائل نشده‌اند و اصل تسلط را تا حد زیادی نادیده گرفته‌اند. از جمله حقوقی که در انتقال ملک از مالک به شهرداری در راستای عدالت صورت می‌گیرد، به موارد زیر اشاره کرد:

۱- شهرداری‌ها نمی‌توانند بدون وجود طرح مصوب موافقت مالکان برای فروش ملک را جلب نمایند و هر گونه توافقی در این خصوص بی‌اعتبار است. لذا از آنجا که تصویب و اجرای طرح، اعمال حاکمیت بوده و با قوه‌ی قاهره همراه است، تا طرحی موجود نباشد، چنین قدرتی برای شهرداری متصور نیست.

بنابراین تملکات بدون طرح مصوب محکوم به بطلان است و مالکان چنین املاکی در صورت انتقال ملک می‌توانند املاک خود را مسترد کنند.

۲- از دیگر حقوق مالکان در توافقات شهرداری با مالکان زمین و مسکن قرار گرفته در مسیر اجرای طرح‌ها، معاف بودن مالکان از پرداخت مالیات است. «به موجب ماده‌ی ۵۹ قانون مالیات‌های مستقیم، نقل و انتقال قطعی املاک به ارزش معاملاتی و به نرخ پنج درصد و همچنین انتقال حق واگذاری محل به مأخذ وجوه دریافتی مالک یا صاحب حق و به نرخ دو درصد در تاریخ انتقال از طرف مالکان عین یا صاحبان حق مشمول مالیات می‌باشد»، توافق شهرداری با مالکان از شمول این ماده خارج است. معاف بودن از مالیات در فرایند انتقال مالکیت از مردم به شهرداری منطقی و نشانه‌ای از رعایت عدالت در حقوق شهروندان می‌باشد، زیرا دلیلی ندارد مالکی که اغلب بدون رغبت واقعی به انتقال ملک خود ملزم گردیده، مکلف به پرداخت مالیات به دولت (حاکم) باشد، در حالی که حاکمیت خود سبب این انتقال بوده است.

تحلیل برخی آرای دیوان عدالت اداری در خصوص تملک اراضی شهری و احترام به حقوق مالکانه

مطابق اصل یکصد و هفتاد و سوم قانون اساسی «به منظور رسیدگی به شکایات، تظلمات و اعتراضات مردم نسبت به مأمورین یا آئین‌نامه‌های دولتی و احقاق حقوق آنها»، دیوان عدالت اداری تشکیل شده است. از آنجا برخی از مالکان اراضی خصوصی پس از ابلاغ طرح‌های توسعه از طرح‌های فوق شکایت می‌کنند، لذا بررسی آرای صادره خصوصاً آرای عمومی دارای اهمیت می‌باشد. برخی نکات قابل توجه در آرای عمومی دیوان به شرح زیر می‌باشد:

۱. هر گاه نیاز به تملک اراضی مذکور باشد نحوه خرید و تملک آن‌ها حسب مورد طبق قوانین مربوطه از جمله قانون زمین شهری یا قانون نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت خواهد بود (مطابق رای هیات عمومی مورخ ۱۳۷۰/۶/۲۶).

۲. در صورتی که اجرای طرح توسعه شهر و تملک واقع در آن به موجب برنامه زمان بندی به ۵ سال بعد موکول شده باشد، مالکین املاک واقع در طرح از کلیه حقوق مالکانه مانند احداث بنا یا تجدید یا افزایش بنا و تعمیر و فروش و اجاره و رهن و غیره برخوردارند (مطابق دادنامه مورخ ۱۳۸۸/۲/۶).

۳. مطابق ماده ۳۱ و ۳۰ قانون مدنی، قانون تعیین وضعیت املاک واقع در طرح‌های دولتی و شهرداری‌ها مصوب ۱۳۶۷ و اصلاحیه تبصره ۱ ماده واحده مذکور مصوب ۱۳۸۰/۱/۲۲ و لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی و عمرانی مصوب ۱۳۵۸ و آراء وحدت رویه دادنامه‌های ۳۹۴-۱۳۷۸/۱۲/۱، ۳۴۷-۴۳۸-۱۳۸۶/۶/۲۵، ۱۹۷-۱۳۸۶/۴/۳، ۱۳۸۵/۱۶۹۲۷-۵۶۱، ۸۱-۱۳۸۴/۱۰/۱۱ و ۱۷۲-

۱۳۸۰/۵/۲۱ هیأت عمومی دیوان عدالت اداری هر مالکی نسبت به مایملک خود حق هر گونه تصرف و انتفاع دارد و هیچ مالی را از تصرف صاحب آن نمی‌توان بیرون کرد مگر به حکم قانون (مطابق دادنامه مورخ ۱۳۹۱/۵/۹).

۴. با توجه به این که مطابق مواد باب دوم از قانون ثبت اسناد و املاک کشور، انجام امور قانونی اصلاح حدود در اسناد مالکیت از وظایف سازمان ثبت اسناد و املاک کشور است که برای انجام این امر با رعایت ماده ۱۰۱ قانون شهرداریها باید وضعیت طرح‌های توسعه شهری استعلام شود و ارائه خدمات اصلاح حدود املاک به هر نحو در اسناد مربوط، توسط سازمان ثبت اسناد و املاک کشور انجام می‌شود و این امر از وظایف شهرداری نیست (مطابق رای هیأت عمومی مورخ ۱۳۹۳/۱۰/۲۲).

۵. تبدیل شدن گذر اختصاصی به گذر عمومی که در نتیجه گذر، از ملک شخصی خارج و ملک شهرداری می‌گردد، در صورتی که مالک راضی به این امر نباشد خلاف موازین شرع، مغایر ماده ۳۵ قانون مدنی و ماده ۲۲ قانون ثبت اسناد و املاک کشور و ناقض مالکیت شخصی است (مطابق رای هیأت عمومی مورخ ۱۳۹۷/۲/۱۱).

۶. طرح‌های توسعه شهری مدت دار و پس از اتمام افق طرح قابل تجدیدنظر می‌باشد و همچنین در صورت عدم اجرای طرح گذر بندی در مهلت مقرر قانون، مالکان از حقوق مالکانه برخوردار می‌باشند (مطابق رای هیأت تخصصی مورخ ۱۴۰۰/۷/۱۷).

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در مجموع با بررسی متون قوانین مربوط به مالکیت در اسلام و نظام جمهوری اسلامی به این نتیجه می‌رسیم که مالکیت در اسلام در عین اینکه محترم است نه مطلق است، نه مستمر و نه دائم و اگر شروط معین برای دوام و استقرار آن رعایت نشود، شارع حمایتی از او نمی‌کند. در فقه قواعد محدود کننده عبارتند از: لاضرر و احکام ولایتی و حکومتی، مواردی چون اسراف و تبذیر، احتکار، اتلاف و غیره. دولت در حکومت اسلامی به مثابه در دست دارنده قوه قاهره، وظیفه انتظام بخشی به امور جامعه را بر عهده دارد و در این راستا اقدام به وضع مقررات و دخالت می‌نماید. نتایج حاصل از تحلیل قوانین مالکیت خصوصی بر اساس شاخص‌های عدالت و حقوق مالکانه در ایران از طریق بررسی قوانین مالکیت در اسناد مربوطه، در قالب ۹ اصل زیر استخراج شد: ۱- سهیم شدن گروه‌های نافع از اجرای طرح‌های شهری در تامین هزینه‌های عمومی، ۲- انتقال حق توسعه به مردم، ۳- قانونی بودن سلب مالکیت خصوصی در صورت تقدم منافع عمومی بر منافع خصوصی- فردی، ۴- توافقی بودن تعیین قیمت بین مالکان و دولت در فرایند انتقال زمین مالک به نهادهای حاکمیتی مانند شهرداری و...، ۵- اهمیت داشتن مالکیت خصوصی و داشتن امنیت در مسکن، ۶- حفظ حقوق شهروندی مردم، ۷- رعایت عدالت و انصاف در فرایند انتقال مالکیت خصوصی به دولتی،

۸- مالکیت حکومت بر اموال عمومی ۹- قانونی بودن سلب مالکیت خصوصی در صورت تقدم منافع عمومی بر منافع خصوصی- فردی

همچنین از آنجا که بعضاً در طرح‌های توسعه شهری، فارغ از موضوع مالکیت اراضی، پیشنهادهای در نظر گرفته می‌شود لازم است تمهیدات لازم به منظور جبران خسارت مالکانی که در مسیر طرح‌های بازگشایی معابر قرار دارند در نظر گرفته شود. تحلیل استدلالی قوانین مربوط به حقوق مالکیت افراد در اجرای طرح‌های توسعه شهری در ایران بیانگر آن است که دولت اسلامی می‌تواند بر مبنای اصول و احکام سلب مالکیت خصوصی شود. سلب مالکیت خصوصی املاک شهری در طرح‌های توسعه شهری در شرع بر اساس اصل «لاضرر» صورت می‌پذیرد. حاکم اسلامی بر مبنای جلوگیری از اضرار، حکم تملک ملک (اعم از عرصه و اعیان) برای طرح شهری را می‌دهد. بر همین اساس، شهرداری مطابق با قوانین مصوب ماده ۳ لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸/۱۱/۱۲، اراضی و املاک واقع در مسیر طرح‌ها شهری را خریداری می‌کند و مکلف است توافق مالکان عرصه و اعیانی مشمول طرح را تحصیل کند. توافقی که شهرداری‌ها مطابق با لایحه قانونی مزبور با مالک انجام می‌دهد، در زمره معاملات و تابع قوانین عمومی قراردادها، به ویژه اصل حاکمیت اراده نمی‌باشد و به نوعی اعمال حاکمیت دولت است که با برخورداری از قوه قاهره و به نحو یک جانبه صورت می‌گیرد. در حقیقت می‌توان این گونه استدلال نمود که این قوانین، اصل لاضرر را در رابطه با تملک اراضی واقع شده در مسیر طرح‌های شهری رعایت می‌کنند. در طرح‌های شهری و لزوم تملک اراضی مالکان، استدلال اصول فقه آن است که با اجرای طرح، مردم جامعه از زندگی بهتری منتفع می‌شوند و با توجه به اصل تقدم منافع عمومی بر منافع شخصی و فردی قابل توجه می‌باشد. با این وجود، اشکال اساسی بر قانون‌های سلب مالکیت اراضی توسط شهرداری‌ها آن است که در این قوانین الزامی برای اثبات ضرر مالکان موجود یا قیاس ضرر مالک و ضرر شهروندان در نظر نگرفته نشده است و در زمینه سلب مالکیت به ویژه واحدهای مسکونی، در مقابل نفع عمومی، تقریباً هیچ اصالتی برای مالکیت مسکن موجود قائل نشده‌اند و اصل تسلیط را تا حد زیادی نادیده گرفته‌اند. از جمله حقوق عادلانه‌ای که در انتقال ملک از مالک به شهرداری در راستای عدالت صورت می‌گیرد، معاف بودن نقل و انتقال ملک از پرداخت مالیات و توانایی استرداد ملک از شهرداری توسط مالکان در صورت اجرا نشدن طرح‌های توسعه می‌باشد.

پی‌نوشت‌ها

1. Secondary analysis

۲. میزان الحکمه، ج ۲، ۵۱۰

فهرست منابع و مراجع

۱۵. خاندوزی، سیداحسان (۱۳۹۰)، «بازخوانی و نقد نظریه‌های عدالت اقتصادی در قرن بیستم»، **فصلنامه علمی-پژوهشی مجلس و راهبرد**، سال ۱۸، شماره ۶۸، ۱۰۹-۱۴۶.
۱۶. خلیق، عباسعلی و حسین مفرّحی (۱۳۷۶)، **مالکیت و طرح شهری کاشان**، انتشارات مرسل.
۱۷. خیرالدین، رضا؛ غلامرضا کامیار و ابراهیم دلایی میلان (۱۳۹۵)، «تعادل بخشی بین حقوق مالکانه و منافع عمومی در اقدامات نوسازانه شهری»، **فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره ۴، ۲۲-۴۳.
۱۸. خیرالدین، رضا و ابراهیم دلایی میلان (۱۳۹۴)، «تقابل "حق مالکیت خصوصی و حق به شهر" در بستر اقدامات نوسازی شهری (مطالعه موردی: اتوبان امام علی در محلات اتابک و مینایی)»، **نشریه هفت شهر**، دوره ۴، شماره ۴۹ و ۵۰، ۱۲۱-۱۳۱.
۱۹. داداش‌پور، هاشم و نینا لوندی‌پور (۱۳۹۶)، «گونه‌شناسی مفهومی عدالت در نظریه‌های برنامه‌ریزی شهری»، **فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی**، سال نهم، شماره ۲، ۱-۲۷.
۲۰. رضایی‌زاده، محمدجواد و علیرضا امینی طامه (۱۳۹۸)، «الگوی مطلوب رویکرد فقهی - حقوقی در حدود دخالت دولت در مالکیت خصوصی»، **فصلنامه حقوق اسلامی**، سال بیستم، شماره اول، پیاپی ۹۴، ۱۲۵-۱۴۶.
۲۱. زنون، بهروز هادی (۱۳۹۵)، **تدوین نظام اخذ عوارض از افزایش ارزش و جبران کاهش ارزش املاک و اراضی ناشی از طرح‌های توسعه شهری**، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران، تهران.
۲۲. شاهی اردکانی، میلاد (۱۳۹۷)، **بررسی ساز و کارهای تامین مالی شهرداری تهران در ارتباط با طرح‌های توسعه شهری**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت شهری، دانشگاه تهران، استاد راهنما: مرتضی هادی جابری مقدم، تهران.
۲۳. شکوهی بیدهنی، محمدصالح (۱۳۹۳)، **ارزیابی عدالت فضایی در برنامه‌های توسعه شهری، مورد پژوهی طرح راهبردی ساختاری توسعه و عمران شهر تهران (طرح جامع تهران) و برنامه آمایش پایدار پاریس PADD**، تهران، رساله دکتری شهرسازی. دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران، اساتید راهنما: محمد مهدی عزیزی، پاسکال فیلیفر.
۲۴. صابری، روشننگ و سید احمد حبیب‌نژاد و رحیم پیلوار (۱۳۹۹). «مالکیت خصوصی در میانه‌ی همگرایی و واگرایی اندیشه‌های حقوق طبیعی و فقه امامیه»، **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، سال هفتم، شماره ۱، ۲۰۲-۱۷۳.
۲۵. صارمی، حمیدرضا و نیلوفر هاشمی (۱۳۹۹)، «تحلیل تطبیقی مفهوم سنت و مدرنیته از دیدگاه دکتر سید حسین نصر، نگاهی سنت‌گرا بر مفهوم شهر اسلامی»، **فصلنامه شهر ایرانی-اسلامی**، سال ۱۱، شماره ۴۲، ۳۳-۴۲.
۲۶. صانعی دره‌بیدی، منوچهر (۱۳۸۴)، «رابطه حق و تکلیف در نظام سیاسی از دیدگاه کانت»، **فصلنامه حکمت و فلسفه**، سال اول، شماره ۲، ۷-۲۱.
۲۷. طباطبایی، سیدمحمدصادق و احسان صافیان اصفهانی (۱۳۹۱)، «ماهیت توافق شهرداری با مالک ملک در راستای اجرای طرح عمران»، **فصلنامه حقوقی دادگستری**، شماره ۷۸، ۴۷-۷۵.
۲۸. عبدالله‌خان گرجی، بهرام (۱۳۹۵)، **ساماندهی و طراحی نظام انتقال حق توسعه در شهر تهران**، طرح پژوهشی نهاد برنامه‌ریزی شهر تهران.
۱. اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۷)، «نگرشی تطبیقی به مفهوم عدالت در فلسفه سیاسی افلاطون و ارسطو»، **فصلنامه مطالعات حقوقی**، سال دهم، شماره سوم، ۱-۲۷.
۲. افروز، مریم؛ منوچهر طیبیان و بهمن احمدی (۱۳۹۶)، «سنجش عدالت فضایی به منظور دسترسی برابر به فرصت‌های اجتماعی، نمونه مطالعه: بافت قدیم شهر قزوین»، **فصلنامه مطالعات ساختار و کارکرد شهری**، سال چهارم، شماره چهاردهم، ۵۳-۷۴.
۳. امانی، مسعود و هادی دهنوی (۱۳۹۶)، «تبارشناسی حقوقی و تقنینی مالکیت زمین در ایران»، **فصلنامه قضاوت**، شماره ۹۲، ۷۹-۱۰۲.
۴. امین‌زاده، بهرام و مینا روشن (۱۳۹۳)، «ارزیابی روش‌های سنجش عدالت فضایی در توزیع کاربری اراضی شهری، نمونه موردی: شهر قزوین»، **فصلنامه علمی پژوهشی آرمانشهر**، شماره ۱۳، ۲۴۳-۲۵۸.
۵. امین‌زاده، بهناز و محمدنقی‌زاده (۱۳۸۱)، «آرمانشهر اسلام شهر عدالت»، **فصلنامه علمی پژوهشی صفا دانشگاه شهید بهشتی**، سال ۱۲، شماره ۳۵، ۳۶-۲۵.
۶. امینی، منصور و سید صادق کاشانی (۱۳۹۶)، «احترام به حق مالکیت در حقوق اساسی»، **فصلنامه تحقیقات حقوقی**، شماره ۷۹، ۱۷۱-۱۹۳.
۷. بمانیان، محمدرضا؛ علی اکبر تقوایی و مهدی بهرام‌پور (۱۳۹۳)، «تبیین رویکرد نظریه شهر عدالت محور در نظام مدیریت شهری در تهران با تأکید بر طرح‌های توسعه شهری»، **فصلنامه مدیریت شهری**، شماره ۳۷، ۲۳۱-۲۵۶.
۸. بهپور، زهرا؛ حمید رضا شعاعی و مسعود نبی‌مبیدی (۱۳۹۸)، «بازشناسی مولفه‌های مالکیت براساس مبانی تئوری برخاسته از زمینه؛ به منظور تبیین جایگاه مفهوم مالکیت در حوزه‌ی ساخت و ساز»، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت شهری**، شماره ۴۷، ۲۷-۴۴.
۹. پایه‌دار، مهسا و محسن افشاری (۱۳۹۹)، «بازنمایی گستره و عناصر شاخص محله لبنان اصفهان در دوره قاجاریه»، **فصلنامه شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۴۰، دوره ۱۰، زمستان، ۵-۱۶.
۱۰. توسلی نائینی، منوچهر و رضا نصوحیان (۱۳۹۶)، «تقابل مقررات شهری و قوانین سرمایه‌گذاری در زمینه حمایت از مالکیت؛ چالشی در راستای جذب سرمایه‌گذاری خارجی در ایران»، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت شهری**، شماره ۴۷، ۷۵-۹۴.
۱۱. جلیلی مرند، علیرضا؛ محمدعلی متفکر آزاد و فیروز فلاحی (۱۳۹۷)، «عدالت اجتماعی از دیدگاه هایک، راولز، شهید مطهری و شهید صدر با تأکید بر چیستی عدالت»، **فصلنامه علمی پژوهشی جستارهای اقتصادی**، دوره ۱۵، شماره ۲۹، ۱۷۳-۱۹۹.
۱۲. حاتمی‌نژاد، حسین؛ احمد پوراحمد؛ کرامت‌اله زبیری و حسین بهبودی مقدم (۱۳۹۸)، «پوش فضایی شهر اسلامی بر اساس نظریه پیچیدگی؛ مطالعه موردی: بخش مرکزی شهر تهران»، **فصلنامه شهر ایرانی-اسلامی**، شماره ۳۷، دوره ۱۰، پاییز، ۴۱-۵۲.
۱۳. حبیبی، کیومرث؛ هوشمند علینزاده؛ وراز مرادی مسیحی؛ سیوان ولدبیدی و ساسان وفایی (۱۳۹۰)، «بررسی و تحلیل وضعیت عدالت اجتماعی در ساختار فضایی شهر سنندج»، **فصلنامه علمی پژوهشی آرمانشهر**، شماره ۷، ۱۰۳-۱۱۲.
۱۴. حسینی، محمدرضا و عبدالمجید محمدی نجف‌آبادی (۱۳۹۲). «تأثیر حقوق مالکیت در رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه، زمینه‌ها و موانع»، **فصلنامه علمی - پژوهشی برنامه‌ریزی و بودجه**، سال ۱۸، شماره ۲، ۱۶۳-۱۸۴.

46. Rawls, J., (1971), "A Theory of Justice", Cambridge, Massachusetts
47. Uwayezu, E., Vries, W.T., (2018). Indicators for Measuring Spatial Justice and Land Tenure Security for Poor and Low Income Urban Dweller, Land 2018, 7(84), 1-34
۲۹. عظیمی، علیمردان (۱۳۸۰)، **سلب مالکیت در جهت منافع عمومی با پرداخت خسارت**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشگاه تهران، مجتمع آموزشی عالی قم، استاد راهنما: عزت‌الله عراقی، استاد مشاور رحمت الهی.
۳۰. فوزی، یحیی و روح اله مرادی (۱۳۸۹)، «بررسی تطبیقی نظریه عدالت اجتماعی در اسلام و غرب (بررسی موردی مقایسه نظریه عدالت در اندیشه‌های امام خمینی و جان راولز)»، **پژوهشنامه متین**، سال ۱۲، شماره ۴۸، ۹۴-۱۱۷.
۳۱. قادری حاجت، مصطفی (۱۳۹۳)، **طراحی الگوی سنجش عدالت فضایی در کشورها مطالعه موردی ایران**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما: محمدرضا حافظ نیا.
۳۲. قلندریان گل ختمی، ایمان حق‌بین و مهدی حق‌بین (۱۳۹۵)، «کاربرد فقه در تحقق منظر شهری امن»، **فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی**، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ۶۹-۹۸.
۳۳. قلیچ، وهاب (۱۳۸۹)، «معیارهای عدالت توزیعی مقایسه تطبیقی دیدگاه‌های جان راولز و شهید مطهری»، **فصلنامه علمی تخصصی مطالعات اقتصاد اسلامی**، سال سوم، شماره اول، ۱۴۵-۱۶۳.
۳۴. گواهی، زهرا و مریم تقفی (۱۳۹۵)، «مبانی فقهی-حقوقی سلب مالکیت توسط دولت»، **فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی**، شماره ۱۵، ۲۳-۴۵.
۳۵. نعمت‌اللهی، علی (۱۳۹۶)، **تحدید و سلب مالکیت خصوصی در فقه امامیه و اهل سنت و انعکاس آن در حقوق موضوعه ایران**، رساله مقطع دکتری دانشگاه ادیان و مذاهب، استاد راهنما: رضا اسلامی.
۳۶. واعظی، احمد (۱۳۸۴)، «نظریه عدالت در اندیشه دیوید هیوم»، **فصلنامه پژوهشی فلسفی-کلامی دانشگاه قم**، سال ششم، شماره چهارم، ۳۱-۵۳.
۳۷. هاروی، دیوید (۱۳۷۹)، **عدالت اجتماعی و شهر**، ترجمه فرخ حسامیان، محمدرضا حائری و بهروز منادی‌زاده، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۳۸. هزار جریبی، جعفر (۱۳۹۰)، «بررسی احساس عدالت اجتماعی و عوامل موثر بر آن، مطالعه موردی شهر تهران»، **فصلنامه علمی پژوهشی جامعه‌شناسی کاربردی**، دوره ۲۲، شماره ۳، ۴۱-۶۲.
39. Alexander, J.C. (2007), The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles against It: A 'Strong Program' Approach to How Social Boundaries Change, Cultural Sociology, Vol 1, Issue 1.
40. Boucher, D. and Kelly, P., (1998), Perspectives on Social Justice: From Hume to Walzer, Routledge,
41. Harvey, D., (1973), Social Justice and the City, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
42. Jones, R. and Goodwin-Hawkins, B., (2020), From territorial cohesion to regional spatial justice: The Well-being of Future Generations Act in Wales, international journal of urban and regional research, 894- 912
43. Madanipour, A., Shucksmith, M., and Brooks, E. (2021), The concept of spatial justice and the European Union's territorial cohesion, European Planning Studies, 1-18
44. Manuel, J., (2016), Social and Spatial Justice: Grassroots Community Action. San Jose, CA, USA.
45. Rauhut, D., (2017), A Note on Territorial Justice, 57th conference of the European Regional Science Association, in Groningen, the Netherlands, 29th August – 1st September

تحلیلی بر گونه‌شناسی شکلی حیاط‌های گودال باغچه در فلات مرکزی ایران مطالعه موردی: خانه‌های سنتی یزد

سمیه امیدواری^{۱*} (نویسنده مسئول)، مهدی باصولی^۲

^۱ استادیار گروه معماری دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران.

^۲ استادیار پژوهش، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲)

چکیده

گودال باغچه یکی از گونه‌های معماری زیرزمینی و از عناصر مهم فضایی در خانه‌های سنتی یزد می‌باشد. این عنصر معماری در پاسخ به نیازهای مختلف اقلیمی، کارکردی و کالبدی شکل گرفته است بطوریکه امکان زیست خانواده در دل زمین به دور از هرگونه تابش مستقیم خورشید در فصل تابستان و زندگی در پناه خاک را در فصل زمستان فراهم می‌آورد. با وجود مطالعات گسترده درباره گودال باغچه و ویژگی‌های کالبدی و فضایی این عنصر معماری، پژوهش‌های کمتری درباره گونه‌شناسی شکلی گودال باغچه صورت گرفته است. هدف از این تحقیق بررسی نقش و کارکرد فضای گودال باغچه، دلایل شکل‌گیری این عنصر فضایی در گذر زمان و شناسایی و تحلیل گونه‌های شکلی متفاوت گودال باغچه در خانه‌های سنتی یزد می‌باشد. پرسش پژوهش اینکه؛ چه نوع گونه‌شناسی شکلی در حیاط‌های گودال باغچه‌دار در خانه‌های سنتی شهر یزد وجود دارد؟ پارادایم مورد استفاده در این تحقیق کیفی و روش مورد استفاده، توصیفی تحلیلی می‌باشد. روش گردآوری اطلاعات این جستار، به صورت میدانی و اسنادی (کتابخانه‌ای) است. در این پژوهش تعداد چهار نمونه از خانه‌های سنتی یزد مورد بازدید اولیه و بررسی میدانی دقیق قرار گرفت. با توجه به سطح تراز حیاط‌ها و حضور عناصر فضایی گودال باغچه، هشت خانه از میان خانه‌های موجود که دارای گودال باغچه بوده است مورد گزینش و حیاط‌های گودال باغچه در خانه‌های مربوطه از منظر کمی و کیفی مورد بررسی قرار گرفت. در میان انواع گونه‌شناسی در معماری، این پژوهش با تکیه بر گونه‌شناسی شکلی به مطالعه و تحلیل نمونه‌های انتخابی حیاط‌های گودال باغچه در شهر یزد پرداخته است. با استخراج مولفه‌های موثر در گونه‌شناسی شکلی، به انتخاب چهار مولفه که نقش موثرتری در این گونه‌شناسی شکلی داشته، پرداخته است. در نهایت گونه‌شناسی شکلی فضاهای گودال باغچه از چهار منظر موقعیت استقرار گودال باغچه، هندسه گودال باغچه، چگونگی سازماندهی فضاهای همجوار گودال باغچه و در پایان از منظر عمق گودال باغچه و سطح تراز این عنصر فضایی مورد تحلیل و استنتاج قرار گرفت.

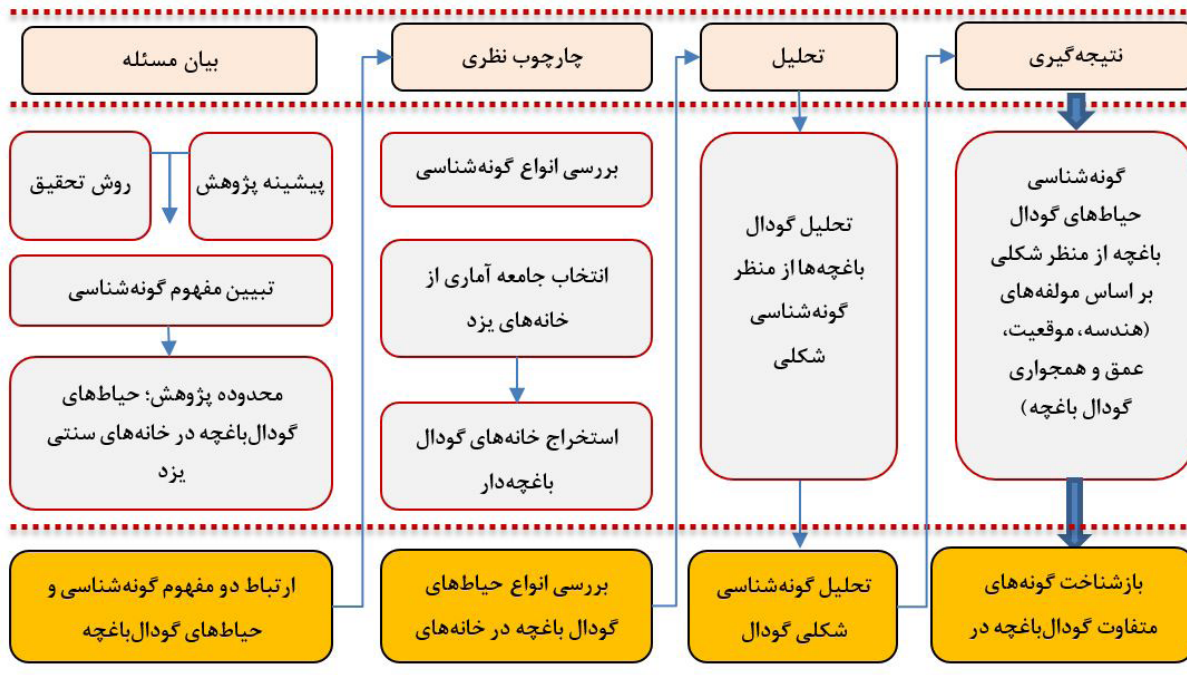
واژگان کلیدی: گونه‌شناسی شکلی، حیاط گودال باغچه، معماری زیرزمینی، یزد.

مقدمه

فضاهای زیرزمینی از قدیمی ترین فضاهای مورد استفاده بشر جهت سرپناه و زندگی محسوب می شوند (خدابخشیان و مفیدی شمیرانی، ۱۳۹۳: ۳۶). در طول تاریخ، استفاده از سکونت گاه های زیرزمینی در اکثر نقاط جهان مشهود بوده است (مسعودی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۰). نمونه هایی از خانه ها با حیاط های گودال باغچه در معماری بومی روستای ماتماتا در جنوب تونس (متعلق به سه هزار سال قبل از میلاد) این ادعا را به گونه ای تایید می کند. استفاده از عمق زمین در معماری بومی ایران نیز بسیار رایج بوده، بطوریکه استفاده از فضاهای زیرزمینی در شهرهایی با قدمت بیش از ۱۵۰۰ سال از جمله دزفول، بیانگر وجود چنین فضاهایی در گذشته بوده است. ارتباط با زمین در معماری ایران در سه مقیاس کلان، میانه و خرد مطرح است. مقیاس کلان شامل شهرها و روستاهای زیرزمینی، مقیاس میانه شامل اجزای خدماتی و تاسیساتی و مقیاس خرد شامل فضاهای معماری بوده است. نمونه ای از ارتباط با زمین در مقیاس کلان در شهرهای زیرزمینی نوش آباد و روستای میمند قابل مشاهده بوده است و در مقیاس میانه شامل اجزای خدماتی و آبرسانی از جمله قنات، آب انبار و یخچال می باشد. اما نحوه ارتباط با عمق زمین در مقیاس خرد، سازماندهی فضاهای یک بنا را تحت تاثیر قرار داده و نیز سبب ساخت برخی از فضاهای معماری با مقیاس کوچکتر در دل زمین شده که از آن جمله می توان به مصادیق گودال باغچه ها اشاره داشت (دهقان و وکیلی نژاد، ۱۳۹۴). معماری ایران در مناطق کویری و خشک و اجسد و ویژگی های فضایی خاص بوده است بطوریکه عموماً عناصر فضایی در پاسخ مناسب به محدودیت ها و شرایط خاص اقلیمی می باشد. شهر یزد در مرکز ایران و در ناحیه اقلیمی گرم و خشک قرار گرفته است. معماری خاص این شهر به گونه ای طراحی شده تا مردمان بتوانند تابستان های گرم و خشک و زمستان های سرد و سخت را تحمل نمایند. این

معماری واجد تنوعی از فضاهای زیرزمینی در مقیاس های کلان، میانه و خرد بوده است. یکی از راهکارهای مورد استفاده در این منطقه در مقیاس خرد، رفتن در دل زمین و شکل گیری الگوهای فضایی گودال باغچه بوده است. گودال باغچه ها یکی از عناصر مهم فضایی در معماری مناطق کویری و شهر یزد می باشد. نام این فضا از سویی بیان کننده وجوه کیفی این فضا و از سوی دیگر بیان کننده قرارگیری باغچه ها در سطح تراز پایین تر و یا در گودال ها می باشد. این مقاله با هدف شناسایی وجوه متفاوت گودال باغچه، به شناسایی بخشی از گودال باغچه های موجود در خانه های سنتی شهر یزد پرداخته است و تلاش می کند تا حیاط های گودال باغچه در این خانه ها را از منظر گونه شناسی شکلی مورد مطالعه و تحلیل قرار دهد. لذا فرآیند این پژوهش را می توان به صورت ذیل بیان داشت.

در حوزه گونه شناسی در معماری، پژوهش های گسترده ای صورت گرفته است. گونه شناسی خانه ها در ایران به طور تفصیلی توسط معماریان (۱۳۸۷) با چاپ دو کتاب با عنوان «آشنایی با معماری مسکونی ایران: گونه شناسی درونگرا- گونه شناسی برونگرا» مطرح گردید. حائری (۱۳۸۸) در کتاب «خانه- فرهنگ- طبیعت» مطالعات گسترده ای در خصوص گونه شناسی خانه های قاجاری انجام داده است. مقالات بسیار به موضوع گونه شناسی از منظرهای اقلیمی، شکلی، کالبدی و زیستی در مصادیق خانه پرداخته شده است. طاهری سرمد و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله ای به گونه شناسی سازمان فضایی خانه های سنتی قاجار و پهلوی در کرمانشاه پرداخته و با بررسی عناصر کالبدی و فضایی در این خانه ها به سیر تحول گونه مسکونی در این خانه ها اشاره کرده است. رضایی (۱۳۹۵) در مقاله ای به گونه شناسی خانه های سنتی در روستای هلسم پرداخته و از قبل این گونه شناسی تلاش کرده تا توصیه هایی را برای طراحی خانه های امروز این منطقه استخراج کند. حسینی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله ای به گونه شناسی

نمودار شماره ۱: نمودار فرآیند تحقیق گونه شناسی شکلی در حیاط های گودال باغچه دار خانه های سنتی یزد

روش پژوهش

پارادایم مورد استفاده در این تحقیق، کیفی و روش مورد استفاده، توصیفی تحلیلی بوده است. روش گردآوری اطلاعات این جستار، به صورت میدانی و اسنادی (کتابخانه‌ای) می‌باشد. در این پژوهش تعداد ۴۰ مورد از خانه‌های سنتی یزد مورد بازدید اولیه و بررسی میدانی دقیق قرار گرفت؛ سپس با توجه به سطح تراز حیاط‌ها و حضور عناصر فضایی گودال باغچه در آنها، ۸ خانه از میان خانه‌های حیاطدار که واجد گودال باغچه بوده‌اند، مورد گزینش قرار گرفت. اسناد مرتبط با خانه‌ها جمع‌آوری و حیاط‌های گودال باغچه از منظر کمی و کیفی مورد مطالعه قرار گرفت و سپس به گونه‌شناسی شکلی این حیاط‌ها از منظرهای مختلف و ارائه استنتاج‌های تحلیلی پرداخته شد.

مبانی نظری پژوهش

گونه و گونه‌شناسی

واژه تیپولوژی یا گونه‌شناسی در فرهنگ غربی از ریشه کلمه تایپ گرفته شده است و در زبان فارسی واژه گونه یا تایپ را می‌توان به گونه خاص با یک ویژگی یا علامت مشخص نسبت داد. شناخت و کاربرد فراوان گونه‌شناسی در شاخه‌های مختلف علوم از دیرباز تاکنون، بیانگر اهمیت به سزای آن بوده است (موسوی و حمزه نژاد، ۱۳۹۸: ۱). معمار به وسیله مفهوم گونه و عمل بر اساس آن پیوند بین حال و گذشته را برقرار می‌کند و این پیوند به زنجیری از حلقه‌های به هم پیوسته که در طول تاریخ تکامل یافته، تبدیل شده است. آنچه در زمان حال ساخته می‌شود یک حلقه از آن زنجیره است. برای عمل صحیح و مناسب در زمان حال باید حلقه‌های دیگر زنجیر را خواند (معماریان و دهقانی تفتی، ۱۳۹۷: ۲۶). نظریه پردازان متعدد به مفهوم گونه و گونه‌شناسی پرداخته‌اند. لازمی در قرن هجدهم میلادی این موضوع را مورد مطالعه قرار داده است. در قرن نوزدهم میلادی از گونه‌شناسی شکلی برای دسته‌بندی بناهای مختلف استفاده شده است. بهره‌گیری از گونه‌شناسی در شناخت معماری تا اوایل قرن بیستم به طور جدی ادامه داشت (موسوی و حمزه نژاد، ۱۳۹۸: ۱). در قرن بیستم نظریه پردازانی چون آلدوروسی به گونه‌شناسی معماری پرداختند. به عقیده وی ابتدایی‌ترین لایه‌های گونه‌شناسی تلاش برای شناخت، دسته‌بندی و طبقه‌بندی موضوعات مورد مطالعه است که بر حسب ویژگی‌های مشترک که معمولاً معطوف به ویژگی‌های شکلی اثر است، انجام می‌شود. گونه‌شناسی در واقع تلاشی برای دسته‌بندی کردن و نظم دادن به گستره‌هایی از اشکال و اجزای طراحی شده مشابه، اما متغیر است (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۱).

گونه‌شناسی به عنوان یکی از موضوعات مهم، سعی در دستیابی به روش‌های کاربردی جهت شناخت عناصر فضایی گذشته را دارد (امیدواری و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱). برخی پژوهشگران در بیان گونه‌شناسی به دو منظر گونه‌شناسی کالبدی و گونه‌شناسی

خانه‌های سنتی اراک پرداخته و با انتخاب برخی مصادیق، به استخراج سه گونه متفاوت معماری در این خانه‌ها پرداخته است. در خارج از ایران نیز پژوهش‌های بسیاری در خصوص گونه‌شناسی خانه‌های حیاطدار و خانه‌های روستایی انجام شده است (طاهری سرمد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۹). راستجو و بمانیان (۱۳۹۸) نیز در مقاله‌ای به گونه‌شناسی ساختاری خانه‌های معاصر ایران از منظر محرمیت و سلسله مراتب پرداخته‌اند.

در حوزه حیاط‌های گودال باغچه نیز پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. سلطان‌زاده (۱۳۹۰) در مقاله‌ای به نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران پرداخته و با بررسی اهمیت پدیده‌های جغرافیایی و محیطی در شکل‌گیری فضاهای باز و حیاط، به گودال باغچه به عنوان یکی از گونه‌های فضایی اشاره داشته و آن را گونه حیاط‌های خاص شهرهای مرکزی و کویری ایران می‌داند. گویای و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تاملی بر معنای گودال باغچه و جایگاه آن در معماری سنتی ایران» به بررسی معنای گودال باغچه، جایگاه و پیشینه تاریخی آن پرداخته و به مصادیق متفاوت گودال باغچه در شهرهای مختلف ایران اشاره داشته‌اند. دهقان و کیلی‌نژاد (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به بررسی عوامل تاثیرگذار در شکل‌گیری انواع معماری زیرزمینی ایران پرداخته و با معرفی انواع آن‌ها در مقیاس کلان، میانه و خرد، به معرفی و تحلیل گودال باغچه به عنوان مصادیقی از معماری زیرزمینی در مقیاس خرد اشاره دارد. زندیه و پروردی‌نژاد (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «توسعه پایدار و مفاهیم آن در معماری مسکونی ایران» در راستای تبیین مفاهیم پایداری، به گودال باغچه به عنوان یکی از عناصر فضایی معماری پایدار اشاره می‌کند. شب‌خیز فردویی و اعتصام (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تاثیر گودال باغچه در تعدیل دمای محیطی و مصرف انرژی در اقلیم گرم و خشک» با شبیه‌سازی یک خانه گودال باغچه دار در شهر یزد به میزان صرف‌جویی انرژی در این نوع الگوی فضایی اشاره داشته است. در حوزه فعالیت‌های اجرایی نیز تجربیات موفقی در دوران معاصر با الگوبرداری از مصادیق گذشته صورت گرفته است. در این حوزه می‌توان به تجربیات جعفری‌بکی و همکاران در طراحی و اجرای خانه‌های گودال باغچه دار در یزد با عنوان خانه آزادی (۱۳۹۱)، خانه فرمند (۱۳۹۲) و خانه مهدوی (۱۳۹۳) (Ur1) و همچنین تجربیات عالم رجبی و همکاران در طراحی خانه معاصر با نام خانه گودال باغچه (۱۳۹۸) اشاره داشت (Ur2) که سعی شده با در نظر گرفتن مسائل اقلیمی و اجتماعی به طراحی گودال باغچه معاصر در شهر یزد پردازند.

در میان پژوهش‌های انجام شده در حوزه گونه‌شناسی و حیاط‌های گودال باغچه، عمده منابع مذکور به معرفی و تحلیل عملکردی و کارکردی عناصر فضایی گودال باغچه پرداخته‌اند و در این میان، پژوهش‌های کمتری به گونه‌شناسی شکلی حیاط‌های گودال باغچه در خانه‌های سنتی یزد پرداخته است.

زیستی اشاره داشته‌اند. برخی دیگر شناسایی و دسته‌بندی گونه‌ها را بر اساس خصوصیات مورفولوژی می‌دانند که بر اجزاء و عناصر یک پدیده حاکم است. طبقه‌بندی بر پایه اصول و ویژگی‌های مشترک، گام مهمی در راستای شناخت پدیده‌ها است. برخی پژوهشگران در نگرش گونه‌شناسی به گونه‌های اقلیمی، شکلی، تاریخی، فضاگرا و زیستی - اجتماعی اشاره دارند (طاهری سرمد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۴). پژوهشگرانی نیز گونه‌شناسی را از سه منظر گونه‌شناسی شکلی، گونه‌شناسی کارکردی و گروه‌شناسی معنایی تعبیر و تفسیر کرده‌اند.

در میان انواع گونه‌های مورد مطالعه در معماری، گونه‌شناسی شکلی عمومی‌ترین نوع گونه‌شناسی می‌باشد. این گونه‌شناسی یک اثر را به لحاظ عناصر شکلی و کالبدی مورد تحلیل قرار می‌دهد و گرایش‌ها و دسته‌بندی‌های خود را بر مبنای تفاوت‌های عناصر کالبدی مانند تزئینات، رابطه حجم و فضا، پیچیدگی یا سادگی عناصر توده‌ای و ارتباط حجم با یکدیگر، مورد بررسی قرار می‌دهد. در گونه‌شناسی سبک‌های تاریخی این نوع گونه‌شناسی بسیار مرسوم و کارآمد است (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳- ب: ۸). به لحاظ اهمیت و توجه بیشتر

نظریه‌پردازان به این نوع از گونه‌شناسی، این مقاله می‌کوشد تا حیاط‌های گودال‌باغچه از منظر گونه‌شناسی شکلی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

بررسی هر یک از انواع گونه‌شناسی بر اساس مولفه و شاخص‌هایی می‌باشند که از طریق استخراج این مولفه‌ها و تحلیل نمونه‌ها بر اساس آن‌ها می‌توان جلوه‌های مختلف یک گونه فضایی را تبیین نمود. مطالعات نشان می‌دهد گونه‌شناسی شکلی شامل مولفه‌های مختلف می‌باشد که این مولفه‌ها شامل هندسه، ابعاد و اندازه، تناسب، سازماندهی و همجواری فضایی، راستای کشیدگی و غیره می‌باشد.

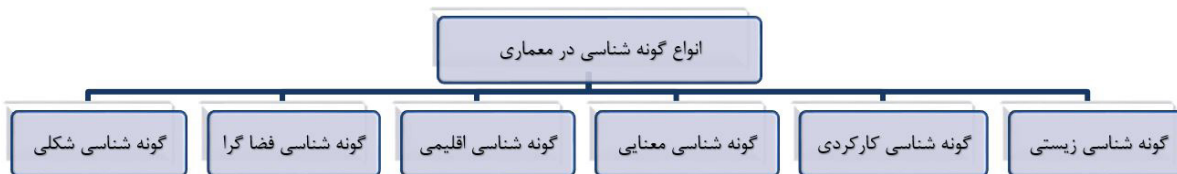
گودال باغچه

حیاط یکی از عناصر مهم فضایی در بخش میانی خانه می‌باشد که کلیه فضاها در اطراف آن چینش یافته است (پیوسته گر و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۷). حیاط با قرارگیری در مرکز خانه، نقش بسزایی در تنظیم و انسجام فعالیت‌ها، حریم‌ها، ارتباطات در معماری و زندگی در خانه‌های ایرانی ایفا می‌نماید (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳- الف: ۳۵). گودال باغچه فضایی در میانه حیاط مرکزی است که داخل زمین فرو رفته‌است. به عبارتی گودال باغچه حیاطی عمیق در میان

جدول شماره ۱: برخی دیدگاه‌ها در خصوص گونه‌شناسی

نوع گونه‌شناسی	عقاید و دیدگاه	متفکران
گونه‌شناسی شکلی	گونه‌شناسی مقوله‌ای است که در علوم مختلف برای دسته‌بندی و شناخت بهتر پدیده‌ها در آن علم مورد استفاده قرار می‌گیرد.	معماریان
	بسیاری از محققان بر این عقیده‌اند که کار گونه‌شناسی طبقه بندی ساده است و در آن عناصر دقیق تری مطرح می‌شوند و مورد توجه قرار می‌گیرند.	توسلی
	گونه‌شناسی در سطح بالاتری از طبقه‌بندی قرار دارد.	مقتدایی
	طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس گونه‌ها می‌تواند به شناسایی الگوها نیز کمک کند.	سلطانی
	گونه‌شناسی عبارت است از دسته‌بندی بر طبق مقاصد با ساختار و فرم مشترک. طراحان به هنگام اندیشیدن درباره ساختمان‌ها در طول فرآیند طراحی به شدت به گونه‌ها متکی هستند.	لنگ
	گونه را امری ثابت و مقدم بر فرم و مشتمل بر آن می‌پندارد. همچنین برخی نظریات شناسایی و دسته‌بندی گونه‌ها را بر اساس خصوصیات مورفولوژی ممکن می‌دانند که بر اجزاء و عناصر یک پدیده حاکم است.	آلدوروسی
	ارتباط جدایی ناپذیر کارکرد، سازه و شکل و نقطه ضعف آن سطحی‌نگری در معماری است.	کرایر
	الگوی نهفته در ورای اشکال معماری و نقطه ضعف آن کلیشه‌ای شدن گزینش نمونه‌ها است.	استدمن
	هر شکل دارای یک ساختار و نظم نهفته است و نقطه ضعف این دیدگاه عدم توجه به تاثیر اقلیم است.	هردک
معماری هنر ترکیب اشکال است و نقطه ضعف آن نادیده گرفتن جنبه‌های کیفی است.	دوران	
گونه‌شناسی فضاگرا	استفاده از گونه‌شناسی برای شناخت فضا و نقطه ضعف آن ایجاد برخی محدودیت‌های فضایی بود.	شولتز
گونه‌شناسی تاریخی	میراث معماری هر مکان در مفهوم گونه و نقطه ضعف آن اشکال در شناخت گونه پایه است.	موراتوری
گونه‌شناسی اجتماعی	استفاده از گونه زیستی و گونه کالبدی و نقطه ضعف آن عدم توجه به اندازه، کیفیت و نوع فضا است.	هیلبروهانس
گونه‌شناسی اقلیمی	تقسیم‌بندی چهارگانه اقلیمی و نقطه ضعف آن تشابه انواع شکل در اقلیم مختلف است.	-

ماخذ: طاهری سرمد و همکاران: ۱۳۹۸

شکل شماره ۱: انواع گونه‌شناسی در معماری

جدول شماره ۲: مولفه‌های مختلف گونه‌شناسی شکلی

موقعیت استقرار	گونه‌شناسی شکلی
جهت یا راستای کشیدگی - نوع جهت گیری در مقابل نور خورشید	
همجواری دانه (در رابطه با فضاهای بسته و نیمه‌باز مجاور)	
ابعاد گشودگی‌ها - میزان و نوع رابطه با فضاهای اصلی همجوار	
هندسه و شکل فضا	
عمق فضا	
تناسبات	
محصوریت	
چشم‌انداز فضایی، وجود منظر و چشم‌انداز طبیعی	

توده ساختمان است که علاوه بر تامین نور و تهویه، امکان تماس جداره‌های فضاهای اطراف را با توده زمین میسر می‌نماید. احداث گودال باغچه در سطح پایین تر از حیاط در ترکیب با درختان و حوض، اقلیمی بادامی کمتر و شرایط حرارتی متعادل‌تر ایجاد می‌کند (دهقان و کیلی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۷). نمونه‌های این فضا در اقلیم‌های بسیار خشک کویری از جمله در کاشان، نایین و یزد دیده می‌شود. رفیعی سرشکی (۱۳۸۲) در تبیین گودال باغچه اشاره می‌کند؛ گودال باغچه یا باغچال، میانسرای باغچه‌دار و سرسبز گود که درون میانسرای بنیادی است و به آن راه دارد. در سرزمین‌های کویری برای پدید آوردن جایگاهی پرسایه و نمناک و دلپذیر، بیشتر از باغچال‌ها بهره می‌گیرند. باغچال‌ها در خانه‌های کهن، مدارس علمیه، مساجد و گاه کاروانسراها یافت می‌شوند (رفیعی سرشکی، ۱۳۸۲: ۹۸).

جدول شماره ۳: نامگذاری و تعریف گودال باغچه در منابع مختلف

نام	تعریف	منبع
گودال باغچه	پادیاو، پادیاو معنی پاکیزه کردن و پلید زدایی دارد، حوضخانه و وضوخانه.	پیرنیا، ۱۳۷۸: ۱۹۸
	گونه ای دیگر از فضای سبز است و در جایی احداث می‌شد که آب زیادی نداشته اند.	پیرنیا، ۱۳۷۸: ۲۸۶
	حیاط گود نشسته‌ای که در میان حیاط خانه قرار می‌گیرد. معمولا اختلاف سطح این حیاط با حیاط اصلی به یک طبقه می‌رسد.	حاجی قاسمی، ۱۳۷۵
	باغچال، میانسرای باغچه دار و سرسبز گود که درون میانسرای بنیادی است و به آن راه دارد. در سرزمین کویری برای پدید آوردن جایگاهی پرسایه و نمناک و دلپذیر بیشتر از باغچال‌ها بهره می‌گیرند.	رفیعی سرشکی، ۱۳۸۲: ۹۸
	گودی درختکاری شده در میانه‌ی حیاط، حیاطی که در یک طبقه پایین تر از اتاق‌ها قرار می‌گیرد و دور تا دور آن معمولا رواق است.	فلاح فر، ۱۳۷۹: ۱۹۵
باغچه گود	پادیاو، جایگاهی برای شستشو و وضو گرفتن در مسجدها.	رفیعی سرشکی، ۱۳۸۲: ۹۱
Sunken garden	باغ گود، چاله باغ، یک باغ با طرح هندسی در زیر تراز نهایی یا حصار تراس‌های برجسته.	محمودی، شادپی، ۱۳۸۹: ۱۲۶۳
چاله باغ	باغی با طرح معمولا هندسی، در تراز پایینی تر از محیط یا احاطه شده با تراس‌های برجسته.	هریس، ۱۳۹۰: ۱۱۰۵
گودال	زمین پست و مغاک و جای عمیق، چاله، حفره.	دهخدا، ۱۳۳۵: ۵۰۶
باغچه	مصغر باغ، باغ کوچک.	دهخدا، ۱۳۳۵: ۴۶۱
گودال	زمین پست.	معین، ۱۳۸۶: ۳۴۳۲
باغچه	باغ کوچک، هر بخشی از زمین که در آن گلکاری کنند.	معین، ۱۳۸۶: ۴۶۱
گودال	کرت داخل خانه (باغچه)، حیاط باغچه‌دار در منزل.	افشار، ۱۳۸۲: ۲۲۸
گودال باغچه	بخش اعظم حیاط خانه را در برمی‌گیرد و باغچه‌های پرگل و درخت آن را تزئین کرده اند.	خودداری نائینی، ۱۳۸۸: ۳۴

ماخذ: (گویای و همکاران، ۱۳۹۲) با دخل و تصرف نگارندگان

گویای و همکاران (۱۳۹۲) در تبیین عملکرد گودال باغچه اشاره دارند؛ از گودال باغچه در منابع مختلف به مفاهیم متعددی نظیر پادیاو، پایاب (حوضخانه و وضوخانه)، گودی درختکاری شده در میانه حیاط، قسمتی از بنا که به واسطه خاکبرداری در هنگام ساخت بنا گود و پس از درختکاری، تبدیل به باغچه شده، یاد می‌کنند. در واقع گودال باغچه جزئی از بنا محسوب می‌شود که با ساختار معماری و همچنین جهان‌بینی و فرهنگ ادوار مختلف تاریخی ایران ارتباطی محسوس داشته‌است. در میان تعاریف متعدد می‌توان به نامگذاری و تعریف گودال باغچه از منظر منابع مختلف پرداخت که در جدول شماره ۳ به تبیین آن پرداخته شده‌است.

گودال باغچه فضایی است که در اطراف آن اتاق‌های زیرزمین جای گرفته و این چنین ترکیبی، فضاهای خنک را در اتاق‌های زیرزمین به وجود می‌آورد و موجب می‌شود تا از جریان هوا به شیوه صحیح استفاده شود. در این حالت دیگر نیازی به دستگاه‌های خنک‌کننده مصنوعی نیست و در نتیجه مصرف انرژی کاهش می‌یابد (خدابخشی و مفیدی، ۱۳۸۰: ۶۰۶). از سویی گودال باغچه عموماً امکان دسترسی به آب قنات را نیز فراهم می‌کرده‌است. این مسأله، در شهرهایی مثل نایین که یک شبکه پیچیده قنات داخل شهر قرار داشته‌است بسیار مهم می‌باشد. در حاشیه این حیاط اغلب رواق و گاه چند اتاق به شکلی نیمه‌باز ساخته می‌شد و کاشت درخت انار، پسته و انجیر در این گودال باغچه‌ها مرسوم بوده است (زندیه و پروردی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۱۱-۱۲).

پیشینه تاریخی گودال باغچه در جهان

زمین به عنوان نخستین جایگاه سکونت انسان، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری معماری ایفا می‌کند. یکی از مهمترین کارکردهای زمین در معماری بومی، فرو رفتن و پناه بردن در دل آن است. گودال باغچه به عنوان گونه‌ای از فضاهای زیرزمینی واجد تاریخی بسیار کهن می‌باشد و در اقصی نقاط دنیا بر حسب ضرورت‌های بوم، جغرافیا و اقلیم؛ شیوه‌های متفاوتی از این معماری تجربه شده است. این گودال‌ها که عموماً با هدف بهره‌گیری از توده‌های حرارتی زمین، جهت گرمایش و سرمایش استفاده می‌شود در هر منطقه دارای گونه‌های متفاوتی و فضایی بوده است. مطالعات تاریخی در بیان و معرفی گونه‌های بسیار قدیمی حیاط‌های گودال باغچه به نمونه‌های موجود در چین، تونس، لیبی و بسیاری دیگر از مناطق اشاره دارد.

مجموعه خانه‌های تاریخی در منطقه لوئس - چین یکی از مصادیق این معماری می‌باشد. این خانه‌ها از هزاران سال پیش پاسخگوی فرهنگ محلی، سبک زندگی، توپوگرافی و اقلیم دشت لوئس بوده‌اند و به عنوان توده حرارتی نقش بسیار مهمی در ایجاد آسایش حرارتی در تابستان‌های گرم و کوتاه و زمستان‌های سرد، خشک و طولانی این منطقه ایفا می‌کرده‌اند. این حیاط‌ها عموماً واجد هندسه‌ای مستطیل بوده است و به صورت مجموعه‌ای سازماندهی شده‌اند. حیاط‌های گودال در این منطقه نه تنها به عنوان حیاط خصوصی یک خانه عمل نمی‌کند بلکه هر یک از این حیاط‌ها به عنوان یک فضای باز جمعی بین چند خانواده عمل می‌نموده و در برگیرنده مجموعه‌ای از اتاق‌ها و فضاهای دستکند در اطراف خود بوده است (برزگر و مفیدی شمیرانی، ۱۳۸۹: ۲۰-۱۷).

در جنوب تونس و شرق لیبی نیز می‌توان شاهد گونه‌های متفاوتی از این نوع گودال باغچه‌ها بود. در جنوب تونس در شهر ماتماتای، تجربه متفاوتی از این گودال‌ها وجود دارد. گودال‌ها در این مناطق عموماً واجد هندسه دایره و یا نزدیک به دایره بوده است که به واسطه مسیرهای شیب‌دار در دل زمین

امکان دسترسی به آن‌ها فراهم می‌گردد. ساکنین این مجموعه حیاط‌ها در شرایط امنیتی خاص می‌توانند ورودی‌های منتج به این حیاط‌ها را مسدود کنند. در شرق لیبی حیاط‌ها در عمق بیشتری از زمین تعبیه شده‌اند و فضاهای اطراف آن‌ها نیز واجد روزنه‌های محدودتری به سمت حیاط گودال باغچه وسط بوده‌اند. هندسه این حیاط‌ها نیز به صورت اشکال منظم مستطیل، دایره، بیضی و یا واجد هندسه‌های ارگانیک‌تر می‌باشند. در این دو منطقه به دلیل شدت تابش آفتاب، بدنه‌های حیاط گودال باغچه با مصالح سفید رنگ پوشیده می‌شود تا جذب تابش را به حداقل رساند. گودال باغچه در هر سه منطقه چین، تونس و لیبی به عنوان راهکار بومی و با هدف آسایش حرارتی برای ساکنین بوده است. اما هندسه و تناسب این حیاط‌ها، عمق، تعداد طبقات اطراف آنها، تعدد و تناسب فضاهای همجوار و همچنین میزان گشودگی‌ها، بسته به شرایط بومی منطقه دارای جلوه‌های متفاوت بوده است.

گودال باغچه در معماری ایران نیز واجد پیشینه کهن بوده است و تاریخ آن به دوره ساسانی باز می‌گردد و عموماً در بناهای مذهبی ظهور پیدا کرده است. دکتر پیرنیا اشاره دارد؛ پادیاو به مرور زمان از پرستشگاه‌ها به درون خانه‌ها راه یافت و بعد از اسلام در خانه‌ها به شکل گودال باغچه، لطف بسیاری به معماری ایرانی می‌دهد (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۶۷). با توجه به شواهد موجود، در بیان قدیمی‌ترین مصادیق گودال باغچه در ایران می‌توان به معبد آناهیتا اشاره داشت. این معبد در بیشاپور کازرون و متعلق به الهه آب بوده است. بنای معبد مکعبی شکل و دارای چهار مدخل ورودی است که در عمق ۶ متری بنا گردیده است. این مکان برای تقدیس آب بوده و به فرشته آب آناهیتا تعلق داشته است. بنای دیگر قلعه دختر فیروزآباد در فارس از بناهای ماندگار دوران ساسانی می‌باشد (گویای و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۰). لذا گودال باغچه‌ها در تاریخ جهان دارای قدمت زیاد و صورت‌های متفاوتی می‌باشد که به معرفی تفصیلی برخی از این مصادیق در جدول شماره ۴ پرداخته می‌شود.

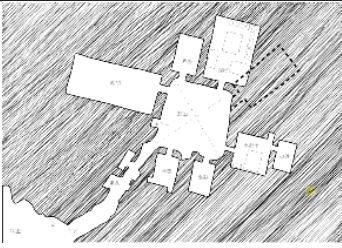
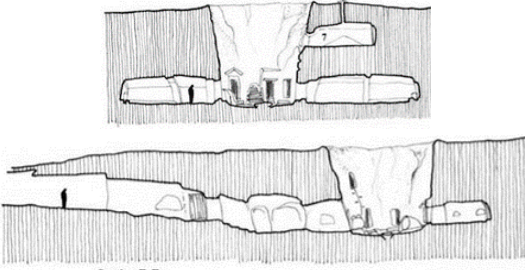

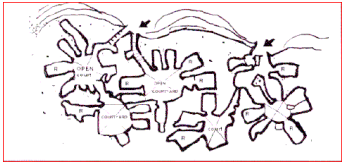
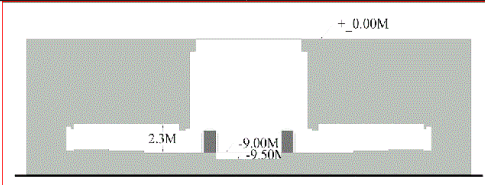

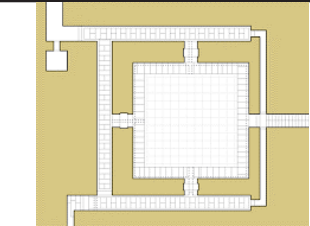
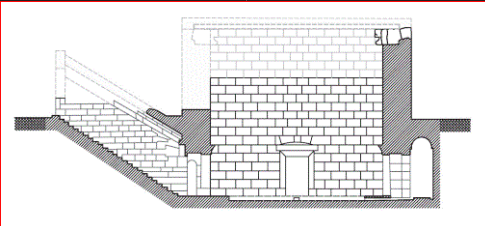
جدول شماره ۴: پیشینه تاریخی گودال باغچه در دیگر کشورها

تصویر	نقشه	معرفی	
		لوئس شهری در شمال چین می‌باشد. خانه‌ها در این منطقه در نسبت با طبیعت دارای سه گونه؛ خانه‌ها در پناه کوه، خانه‌ها در دل زمین و خانه‌های مستقل و آزاد و یا خانه‌های معمولی بوده است. خانه‌ها با گونه زیرزمینی یکی از گونه‌های خاص در این منطقه می‌باشد. حیاط‌ها در این خانه‌ها در عمق ۷-۱۰ متر پایین تر از سطح معبر می‌باشد و به واسطه پلکان و یا رمپی در دل زمین امکان دسترسی به این حیاط‌ها فراهم می‌گردد. این حیاط‌ها عموماً دارای هندسه مستطیل و با ابعاد تقریبی ۹ در ۱۳ می‌باشند. در اطراف این حیاط‌ها در عمق زمین اتاق‌های مختلف سازماندهی شده است. البته لازم به ذکر است به غیر از منطقه لوئس، در برخی دیگر از مناطق چین نیز این گونه‌های گودال باغچه یافت می‌شود.	چین
			

ماخذ: Url4

ماخذ: Url3

ماخذ: Url3

تصویر	نقشه	معرفی	
 <p>ماخذ: Url5</p>	 <p>ماخذ: Url6</p>	<p>ماتماتای دهکده‌ای در تونس می‌باشد که به دلیل داشتن حیاط‌هایی گودال شکل در دل زمین شهرت داشته‌است. حیاط‌ها در این منطقه دارای هندسه چند ضلعی و منحنی شکل می‌باشد که به واسطه رمپ هایی در دل زمین امکان دسترسی به آن‌ها در عمق ۸-۱۰ متر فراهم می‌گردد. قطر این دایره ها معمولا ۱۰ می‌باشد و اتاق‌ها با هندسه‌هایی ارگانیک اطراف آن سازماندهی شده‌اند. تعداد این اتاق‌های ها معمولا سه تا هشت اتاق می‌باشد که در یک یا دو تراز ارتفاعی قرار داشته‌اند. به دلیل ابعاد کوچک گشودگی اتاق‌های اطراف، معمولا نورگیری کافی در آن‌ها وجود ندارد.</p>	<p>تونس</p>
 <p>Section B-B</p> <p>ماخذ: Url7</p>			
 <p>ماخذ: Url8</p>	 <p>El-Dweb, 1995</p>	<p>حیاط‌های گودال باغچه در این منطقه واجد هندسه‌های متفاوت مستطیل، بیضی و دایره می‌باشد که در عمق ۸-۱۰ متری زمین قرار داشته و به واسطه رمپ، امکان دسترسی به آن‌ها وجود داشته‌اند. به دلیل شدت گرمای آفتاب جداره‌های این حیاط‌ها با مصالح سفید پوشیده شده تا شدت جذب گرما را در این خانه‌ها کاهش دهد. هندسه اتاق‌ها عمدتاً به صورت دوزنقه است و هر اتاق در اختیار یک خانواده می‌باشد. وجود عمق زیاد حیاط‌ها امکان سایه اندازی و خنکای هوا را در این خانه‌ها فراهم می‌آورد.</p>	<p>لیبی</p>
 <p>+ 0.00M</p> <p>2.3M</p> <p>-9.00M</p> <p>-9.50M</p> <p>Shahran & et al, 2017</p>			
 <p>ماخذ: Url9</p>	 <p>ماخذ: شاه محمدپور سلمانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۲</p>	<p>قدیمی ترین مصادیق گودال باغچه در ایران معبد آناهیتا می‌باشد. این معبد در بیشاپور کازرون و متعلق به الهه آب بوده است. حیاط گودال باغچه واجد هندسه‌ای مربع بوده است که با راهروهای طولیل در دل زمین، امکان دسترسی به عمق ۶ متری حیاط را میسر می‌سازد. تنها گشودگی‌های موجود در جداره حیاط، در گاه‌های ورودی می‌باشد. این مکان برای تقدیس آب بوده‌است.</p>	<p>ایران</p>
 <p>ماخذ: شاه محمدپور سلمانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۲</p>			

دلایل شکل‌گیری گودال باغچه

سکونتگاه‌های زیرزمینی دارای مزایای بسیاری از جمله کاهش سطح خارجی پوسته‌ی ساختمان، میرایی بهتر امواج صوتی، مقاومت بهتر در برابر زلزله، تاثیرپذیری کمتر از وضعیت جوی و پدیده‌های آب و هوایی می‌باشند (مسعودی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۰). توده‌های خاک مانعی موثر در برابر دمای بالای اقلیم گرم و خشک است و عمق زمین معمولاً دمایی نزدیک به دمای متوسط سالانه‌ی آن منطقه دارد. دمای خاک در ۲ متر زیر تراز زمین بسیار مطبوع است، در حالی که دمای هوای بیرون گاهی زیر صفر و گاهی بسیار گرم است (برزگر و مفیدی شمیرانی، ۱۳۸۹: ۱۶). لذا با توجه با قابلیت‌های بسیاری که توده زمین می‌تواند در ایجاد شرایط مطلوب فضایی در معماری فراهم آورد میتوان به بیان علل پیدایش گودال باغچه از منظر صاحب‌نظران به عنوان یکی از گونه‌های سکونتگاه‌های زیرزمینی اشاره کرد و به تحلیل فرضیه‌های مطرح در این خصوص پرداخت.

پایین آمدن سطح آب‌های تحت‌الارضی و دسترسی به آب روان در مسیر قنات

یکی از فرضیات موجود درباره حضور گودال باغچه، پایین آمدن سطح آب‌های تحت‌الارضی و یا پایین آمدن سطح آب‌های قنات در گذر زمان بوده است. از آنجا که تراز آب روان گودال باغچه هم‌تراز با آب قنات بوده است، لذا از این طریق گودال باغچه امکان دسترسی به آب زیرگذر را میسر می‌کرده است. در میان شهرهای ایران می‌توان به شهرهای پیرامون کویر مانند کاشان، یزد و کرمان اشاره نمود که جهت دسترسی به آب قنات و همچنین مهار گرما، به ایجاد گودال باغچه در فضای خانه روی آورده‌اند. دکتر سلطان‌زاده نیز الگوی حیاط‌های

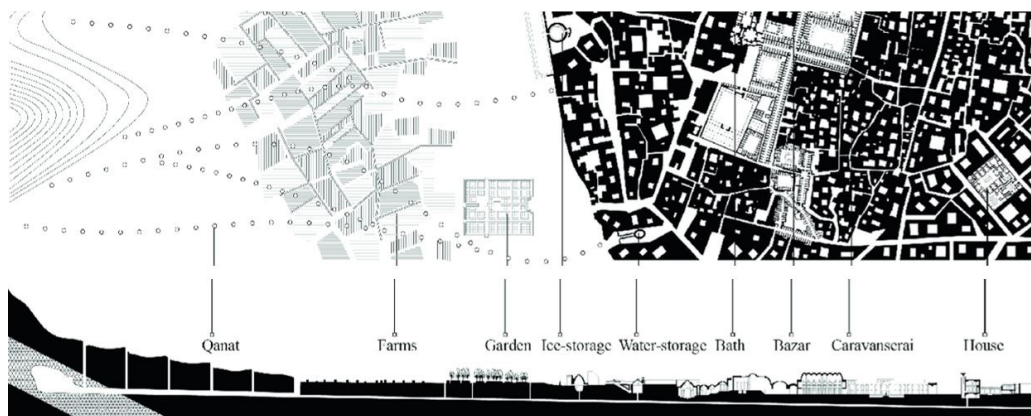
گودال باغچه را خاص شهرهای مرکزی و کویری ایران می‌داند و دسترسی یافتن به سطح آب‌های جاری را دلیل شکل‌گیری این الگوهای فضایی ذکر می‌کند (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۲).

توسعه شهر و ساخت خانه‌ها بر روی محدوده گودال‌های خارج شهر

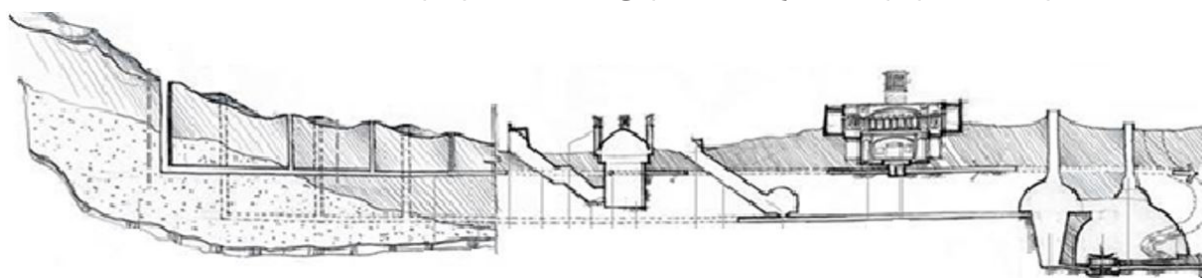
فرضیه دیگری که در مورد وجود گودال باغچه‌ها مطرح می‌باشد آن است که؛ عمدتاً خانه‌های گودال باغچه‌دار در محله‌هایی وجود دارد که در گذشته در خارج از محدوده‌ی برج و باروی شهر قرار داشته است. این فرضیه ادعا می‌کند که در گذشته معمولاً از خاک خارج از برج و باروی شهر برای ساخت و ساز در داخل شهر استفاده می‌شده است و لذا به آرامی گودال‌هایی وسیع در خارج از شهر در مجاورت برج و بارو بوجود می‌آمدند. در دوره‌های بعد با توسعه‌ی شهر و گسترش آن به داخل این محدوده‌ها، به جای پر کردن گودال‌ها، به خلق و طراحی الگوهای حیاط‌های عمق دار پرداختند. در حقیقت راهکاری که معماران برای این گودال‌های بزرگ در طرح توسعه شهر در نظر گرفتند ایجاد حیاط‌هایی در سطح تراز پایین‌تر بوده است. وجود تراکم خانه‌های گودال باغچه دار در محله‌های گودال‌مصلی و گودال‌عباسی می‌تواند شاهدی بر این ادعا باشد.

راهکار اقلیمی در مناطق کویری

یکی از راهکارهایی که غالباً در مناطق کویری برای فرار کردن از شدت گرمای زیاد استفاده می‌شد، رفتن به داخل عمق زمین بوده است. رفتن به داخل زمین باعث کاهش سطح جداره‌های قابل تماس با هوا و از سوی دیگر به حداقل رساندن تبادل حرارتی با بیرون می‌شده است. گودال باغچه به دلیل گود بودن در کنار درختان سرسبز و حضور حوض آب، پناهگاه مناسبی را در برابر بادهای

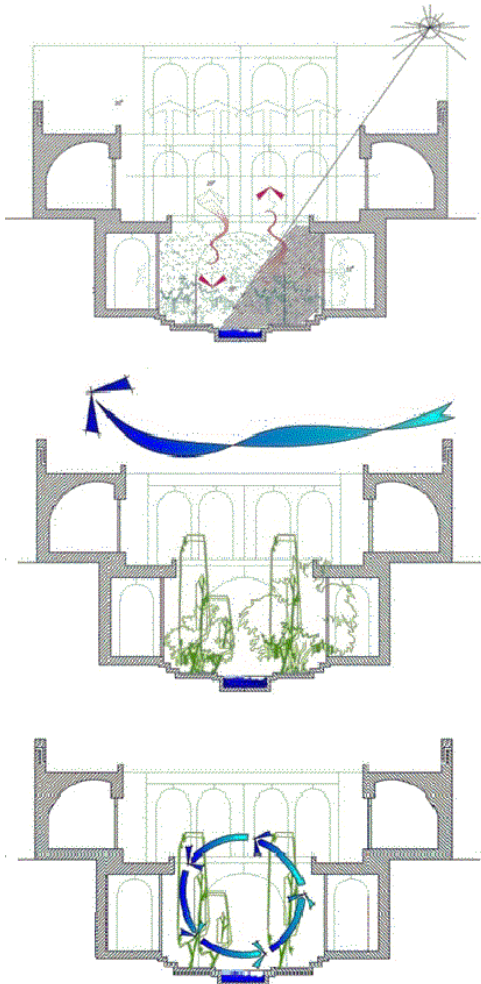
شکل شماره ۲: مسیر حرکت آب قنات با گذر از مزارع تا رسیدن به داخل شهر؛ ماخذ: Sanaan Bensi, 2020: 44

شکل شماره ۳: موقعیت سطح تراز حیاط‌های گودال باغچه نسبت به سطح تراز آب قنات؛ ماخذ: Leite Viana, Malekabbasi, 2018

شکل شماره ۴: پراکندگی دانه های گودال باغچه دار در دو محله در یزد؛ مأخذ: آرشیو ساکت یزدی

شکل شماره ۵: سایه اندازی و جریان حرکت باد در حیاط‌های گودال باغچه؛ مأخذ: Majedi & et al., 2014

گودال باغچه در فلات مرکزی ایران

گودال باغچه، یکی از عناصر معماری بومی و پاسخگو به نیازهای ساکنین اقلیم گرم و خشک می‌باشد. این عنصر به گونه‌ای طراحی شده تا در پیوند با محیط پیرامونی خود، آسایش

تند کویری و همچنین محیط خنک و دلچسبی را برای تابستان گرم و سوزان فراهم می‌آورده است. در فصل تابستان اختلاف درجه‌ی قابل ملاحظه‌ای بین حیاط گودال باغچه و حیاط بالا وجود داشته‌است. گودال باغچه به خودی خود به عنوان یک تولید کننده هوای تازه و خنک، برای فضاهای حیاط بالا عمل می‌کند. در این فضا از اثر جرم زمین جهت گرمایش زمستان و سرمایه‌ش در تابستان استفاده شده‌است (و کیلی نژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵۲).

پژوهش‌های انجام شده نیز در خصوص میزان مصرف انرژی در ساختمان‌های زیرزمینی شهر یزد به صورت کلی بیان‌گر آن است که ساختمانهایی که در عمق ۱- تا ۶- متری از سطح زمین باشند میزان مصرف انرژی سرمایه‌ش نسبت به مدل مشابه بر روی سطح زمین کمتر است. این روند هرچه پایین تر می‌رویم کمتر می‌شود بطوریکه از عمق ۳- متری به صفر نزدیک شده و از عمق ۴- متری میزان مصرف انرژی سالانه سرمایه‌ش کاملاً به صفر می‌رسد. میزان مصرف انرژی گرمایشی در چنین ساختمان‌های زیرزمینی در دو عمق ۱- متری و ۲- متری نسبت به مدل مشابه بر روی سطح زمین بیشتر است و بردن ساختمان به زیرزمین در این اعماق، از نظر مصرف انرژی گرمایشی در زمستان به صرف نیست. این روند اما در اعماق ۳- متری تا ۶- متری کاهش می‌یابد و میزان مصرف انرژی گرمایشی در اعماق ۵- و ۶- متری، حدوداً به میزان نصف مقدار مصرف در ساختمان مشابه روی سطح زمین است (ایمانی و حیدری، ۱۳۹۷: ۱۰۴).

مقاومت در برابر زلزله و طوفان

احداث خانه‌ها در گودی باعث می‌شود که ساختمان در برابر زلزله مقاومت بیشتری داشته‌باشند و نیز از طوفان‌ها و بادهای تند کویری در امان باشد (عبدی و همکاران، ۱۳۹۵). این موضوع به خصوص در مناطق کویری که با طوفان‌های شن همراه بوده است موضوعیت بیشتری پیدا خواهد کرد. چرا که ساخت خانه‌ها در گودی، پناهگاه مناسبی در برابر بادهای تند کویری بوده است (گویای و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۴).

جدول شماره ۵: گودال‌باغچه در شهرهای فلات مرکزی ایران

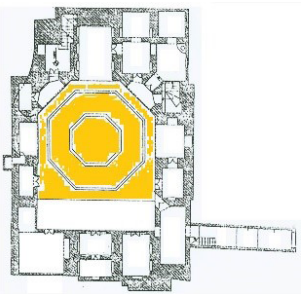

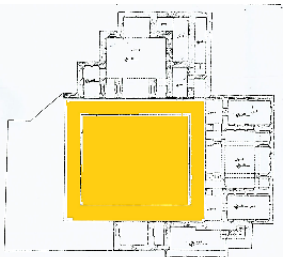
شهر	ویژگی
یزد	در شهر یزد قدیمی‌ترین گودال‌باغچه‌ها عموماً به عصر صفوی باز می‌گردد. اگر چه رد پای آن را می‌توان در دوره‌های قبل تر شاهد بود. ابعاد آن‌ها معمولاً کوچک و درختان بلند در آن مانع از دید به اعماق فضایی اطراف گودال‌باغچه می‌شود.
کاشان	تاریخ گودال‌باغچه در این منطقه به دوران سلجوقی باز می‌گردد. گشاده و بزرگ بودن ابعاد گودال‌باغچه و وجود هندسه‌های متفاوت چلیپایی در هماهنگی با هندسه‌های حیاط از ویژگی‌های گودال‌باغچه در این منطقه بوده است. در مصادیق متعدد خانه‌های تاریخی و بناهای مذهبی می‌توان شاهد این عناصر فضایی بود.
نائین	تاریخ دقیق شکل‌گیری اولین گودال‌باغچه‌ها در این شهر به درستی مشخص نمی‌باشد. خانه پیرنیا در نزدیکی مسجد جامع نائین یکی از گونه‌های گودال‌باغچه دار می‌باشد.

حرکت از عصر اتابکان به عصر مظفری، این تمایل به ساخت ساز در «گودی» رواج بیشتری می‌یابد (عبدی و همکاران، ۱۳۹۵). لذا در دوران متاخرتر و بخصوص در دوران صفوی می‌توان گودال‌باغچه‌هایی نظام یافته‌تر را در معماری شهر یزد شاهد بود.

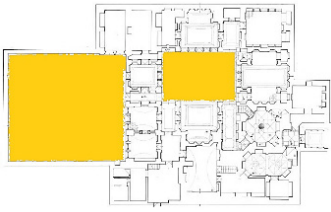
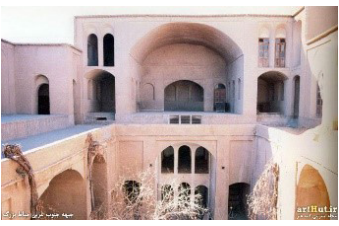
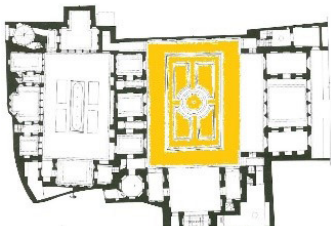

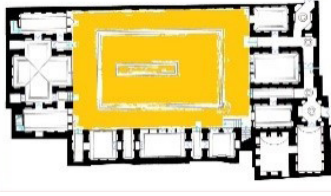
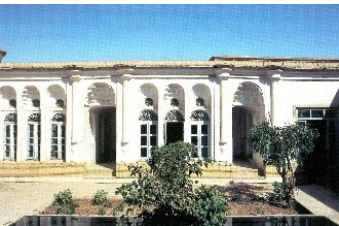
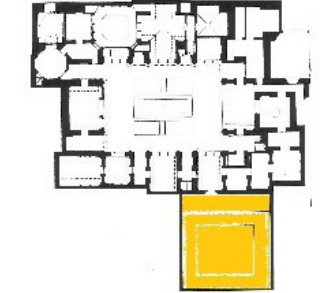

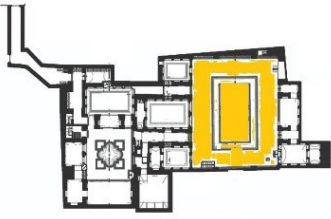

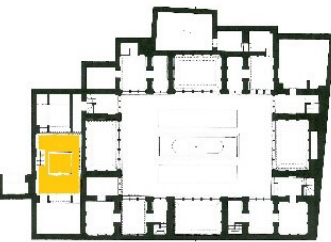
معرفی محدوده پژوهش (خانه‌های سنتی یزد)

هدف از این پژوهش گونه‌شناسی فضاهای گودال‌باغچه در شهر میراث جهانی یزد می‌باشد. تعداد زیادی از خانه‌ها در این شهر ثبت میراث فرهنگی شده و نقشه و مستندات کافی درباره آن‌ها وجود دارد. در میان مجموعه خانه‌های ثبتی ۴۰ خانه در مرحله اول گزینش شد و از این میان هشت نمونه از خانه‌های گودال‌باغچه‌دار مورد شناسایی اولیه قرار گرفت. خانه‌های مورد مطالعه متعلق به دوره‌های مختلف صفوی و قاجاری می‌باشند. در میان خانه‌های انتخابی به شناسایی مکان استقرار گودال‌باغچه در آن‌ها پرداخته شد تا از قبل بررسی اولیه بتوان به گونه‌شناسی شکلی این عناصر دست یافت.

جدول شماره ۶: معرفی نمونه خانه‌های انتخابی یزد

نام	توصیف	عکس	نقشه
خانه ملک‌تاج	خانه‌ی ملک‌تاج یکی از خانه‌های ثبتی یزد، متعلق به دوره صفویه و در خیابان امام می‌باشد و از جمله معدود خانه‌های صفوی با الگوی گودال‌باغچه دو طبقه می‌باشد و عمده فضاهای خانه در عمق زمین قرار دارد. این خانه واجد گودال‌باغچه با هندسه هشت ضلعی و مستطیل است که فضاهای باز و نیمه باز آن را احاطه می‌کنند (پلان معرفی شده نقشه گودال‌باغچه طبقه اول این خانه می‌باشد).		
خانه آیدین خان	این خانه از مصادیق خانه‌های ثبتی، متعلق به دوره صفویه و در موقعیت خیابان امام، کوچه نقیب الاشراف قرار دارد. این خانه با الگوی گودال‌باغچه دارای دو بادگیر به صورت متقارن است. ویژگی برجسته‌ی این خانه وجود تزئینات خاص قطار مقرنس و تزئینات گچبری در طاقچه‌ها و جداره‌های داخلی این خانه است.		

را برای ساکنان مناطق کویری فراهم آورد. گونه‌های متفاوت عناصر فضایی گودال‌باغچه را می‌توان در شهرهای یزد، اصفهان، کاشان، نائین و حتی بسیاری از شهرهای کوچک شاهد بود. عموماً شهرهایی که سیستم آبرسانی در آن‌ها با شبکه پیچیده قنات ارتباط تنگاتنگ داشته است میتوان شاهد فراوانی این گونه‌های فضایی در معماری بومی آن‌ها بود. ویژگی‌های این عناصر گودال‌باغچه در مناطق کویری مختلف، متفاوت می‌باشد. در برخی از مناطق عمق این گودال‌باغچه‌ها محدود و حداکثر یک یا دو متر پایین‌تر از کف حیاط اصلی خانه می‌باشند این در حالی است که در برخی دیگر از شهرها می‌توان شاهد گودال‌باغچه‌هایی با عمق شش یا هفت متر پایین‌تر از کف حیاط بود که به صورت دوطبقه سازماندهی شده‌اند. در اقلیم‌های بسیار خشک کویری از جمله کاشان، نائین و یزد می‌توان وفور بیشتری از این الگوهای فضایی را شاهد بود. گودال‌باغچه خانه پیرنیا در نائین، مسجد آقابرگ در کاشان و خانه‌های متعدد در یزد نمونه‌های خوبی از این فضاها هستند. تاریخ و نقطه آغازین گودال‌باغچه در این سه شهر به درستی مشخص نمی‌باشد. برخی منابع تاریخ خانه‌های گودال‌باغچه در شهر کاشان را به دوره سلجوقی نسبت می‌دهند و اشاره دارند در زلزله سال ۱۱۹۲ هجری بسیاری از این ابنیه از بین رفته است (گویای و همکاران، ۱۳۹۲). در یزد تاریخچه گودال‌باغچه را به تعبیری می‌توان به دوران اتابکان و آل مظفر (سده‌های ششم تا هشتم هجری قمری) دانست، اگر چه از منظر بسیاری از صاحب‌نظران در این دوران عناصر فضایی گودال‌باغچه هنوز نتوانسته اند ماهیت و شکل واقعی خود را پیدا کنند. در این دوران حیاط‌های کوچک و محصور چهارصفه متداول بوده است که همسازی با اقلیم بر اساس محصوریت حیاط و بیشترین سایه اندازی شکل گرفته است. گودال‌باغچه در این دوران به صورت حیاط‌هایی با تراز پایین‌تر از کف خانه و گاه باغچه‌هایی با تراز پایین‌تر از حیاط قابل مشاهده بوده است. به طوری که با

نام	توصیف	عکس	نقشه
خانه امامزاده‌ای	این خانه از مصادیق خانه‌های متعلق به دوره صفویه، در موقعیت خیابان ایرانشهر، بلوار امامزاده قرار دارد. دارای دو حیاط اندرونی و بیرونی بوده که هر دو دارای الگوی گودال باغچه بوده‌اند. این خانه دارای یک بادگیر برجسته می‌باشد و عمده فضاهای این خانه با هندسه چلیپایی است بطوریکه تنوع زیادی را در فضاهای این خانه ایجاد کرده است.		
خانه علمیه	این خانه از جمله خانه‌های ثبتی شهر یزد و متعلق به دوره قاجاریه می‌باشد. به لحاظ موقعیت در خیابان سلمان واقع شده و دارای دو بخش اندرونی و بیرونی به صورت دو حیاط مستقل بوده است. حیاط اندرونی این خانه با ابعاد بزرگتر و دارای گودال باغچه می‌باشد. ویژگی متمایز این خانه عمق بسیار زیاد گودال باغچه و دو طبقه بودن آن است.		
خانه لاری‌ها	خانه لاری‌ها یکی از خانه‌های متعلق به دوره قاجار در کوچه سهل بن علی است که قبلاً کاربری مسکونی را داشته است در سال‌های اخیر به عنوان یکی از حیاط‌های آموزشی به مجموعه حیاط‌های دانشکده معماری اضافه شده است. از حیث فضایی دارای فضاهایی با ابعاد و هندسه‌های برجسته در طبقه گودال باغچه است.		
خانه روحانیان	این خانه متعلق به اواخر دوره قاجار می‌باشد که در محله گلچینان یزد قرار گرفته است. دارای سه حیاط با ابعاد مختلف و بادگیر و کلاه فرنگی بوده است. این خانه دارای یک حیاط گودال باغچه دار می‌باشد که در طبقه همکف واجد فضایی آن را احاطه نمیکند و کلیه فضاهای آن در طبقه گودال باغچه مستقر شده است.		
خانه اولیاء	خانه اولیاء یکی از خانه‌های گودال باغچه دار متعلق به دوره قاجار و در جنب مسجد امیرچخماق می‌باشد. این خانه واجد الگوی دو حیاط به صورت اندرونی و بیرونی بوده است. حیاط اندرونی دارای گودال باغچه ای دو طبقه می‌باشد که دارای یکی از ژرف ترین گودال باغچه‌های قاجاری است. در طبقه همکف این حیاط نیز فضاهایی وجود دارد.		
خانه شفیع پور	خانه شفیع پور یکی از خانه‌های قاجاری با قدمت ۱۵۰ ساله در یزد که توسط میرزا شفیع احداث شده است. این خانه در محله تبریزیان قرار دارد. به لحاظ فضایی واجد دو حیاط است. در مرکز بخش اصلی خانه، حیاطی بزرگ و مستطیل شکل قرار دارد حیاط بیرونی واجد الگوی گودال باغچه با ابعاد کوچک بوده است.		

یافته‌های پژوهش

گودال‌باغچه از عناصر فضایی مهم در خانه‌های سنتی یزد می‌باشد که تحت تاثیر عوامل مختلف اقلیمی، جغرافیایی و فرهنگی ظهورهای شکلی متفاوت داشته است. گونه‌شناسی شکلی حیاط‌های گودال‌باغچه از منظرهای متفاوت از جمله؛ هندسه، موقعیت استقرار، محصوریت، چشمانداز فضایی، سازماندهی فضاهای همجوار، ابعاد و تناسب و همچنین میزان گشودگی‌ها می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد. در این پژوهش از میان مولفه‌های موثر در گونه‌شناسی شکلی؛ چهار مولفه موقعیت و جایگاه حیاط‌های گودال‌باغچه، نوع قرارگیری فضاهای اطراف این حیاط‌ها، هندسه و تناسب شکلی و به دنبال آن عمق این حیاط‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌است.

شکل شماره ۶: مولفه‌های موثر در گونه‌شناسی شکلی حیاط‌های گودال باغچه

گونه‌شناسی فضاهای گودال باغچه از منظر موقعیت استقرار موقعیت و جایگاه حیاط‌های گودال‌باغچه در خانه‌های سنتی یزد، نقش بسیار مهمی در ساماندهی و انتظام بخشیدن به رفتارهای

ساکنین خانه را ایفا می‌نماید. بررسی مصادیق مورد مطالعه نشان می‌دهد عموماً فضاهای گودال‌باغچه در سه وضعیت متفاوت نسبت به حیاط‌های اصلی خانه قرار داشته‌اند. در برخی از خانه‌ها حیاط‌های گودال‌باغچه در میان حیاط اصلی خانه مستقر شده‌اند. در این حالت وجود گودال‌باغچه نقش بسیار مهمی در انتظام بخشیدن به رفتار ساکنین و تغییر در شیوه سکونت استفاده‌کنندگان از خانه را ایجاد می‌کند. در مواردی که این گودال‌باغچه دارای ابعاد و تناسب بزرگتری می‌باشد، بخشی از عرصه‌های زیستی مهم خانه نیز در اطراف این حیاط توزیع می‌شوند. فضاهایی با هندسه چلیپایی و بسیار زیبا، بخشی از عرصه زندگی و حتی عرصه پذیرایی از مهمان در تابستانهای گرم را به خود اختصاص می‌دهد. در این شرایط عموماً این حیاط‌ها واجد تزیینات بیشتر و دسترسی آسان تر بوده‌اند.

در گونه‌ای دیگر از خانه‌های مورد مطالعه، گودال‌باغچه‌ها در حیاط‌های فرعی خانه قرار داشته‌است. در این مصادیق گودال‌باغچه‌ها تنها نقش حیاط باغی خانه را ایفا می‌کند و یا به عنوان حیاط فرعی، کمتر عرصه‌های مهم زیستی خانه را به خود اختصاص می‌دهند. اما در خانه‌هایی که گودال‌باغچه در هر دو حیاط اصلی و فرعی خانه قرار داشته‌است، وجود این دو حیاط در مجاورت هم نقش بسیار مهمی در خلق کیفیت‌های فضایی خاص و واسط بین دو حیاط زیرین را ایفا می‌کند. وجود این دو حیاط جریان حرکت و زندگی در طبقه زیرین را فعال تر و بخش عمده سکونت خانواده را نیز به این بخش انتقال می‌دهد.

در میان خانه‌های مورد مطالعه که بعضاً تک حیاطه و یا چند حیاطه بوده‌اند؛ خانه‌های ملک ثابت، ایلچی خان، لاری‌ها، علوم‌ها و اولیاء؛ حیاط گودال‌باغچه در میان حیاط اصلی مستقر بوده‌است و نقش بسیار موثری را در شخصیت‌دهی به خانه ایفا می‌نمایند. این در حالی است که در خانه‌های روحانیان و شفیع پور، گودال‌باغچه در ابعاد کوچک و تنها در حیاط فرعی خانه قرار داشته‌است. در خانه‌هایی مانند امامزاده‌ای، گودال‌باغچه در هر دو حیاط اصلی و فرعی قرار داشته‌است.

جدول شماره ۷: گونه‌شناسی شکلی خانه‌های گودال‌باغچه دار از منظر موقعیت استقرار حیاط

گونه	موقعیت	نمونه	تصویر
گونه اول	استقرار در حیاط اصلی	خانه لاری‌ها، خانه ایلچی خان، خانه علوم‌ها، خانه ملک ثابت، خانه اولیاء	
گونه دوم	استقرار در حیاط فرعی	خانه روحانیان و خانه شفیع پور	
گونه سوم	استقرار در حیاط اصلی و فرعی	خانه امامزاده‌ای	

تعیین‌کننده شخصیت فضاهای گودال باغچه بوده است.

در خانه‌هایی که اهمیت فضاهای اطراف گودال باغچه جهت زندگی در اولویت می‌باشد، فضاهای زیستی جهت دریافت نور مناسب در جداره‌های متصل به لبه گودال باغچه قرار گرفته تا بتواند بیشترین نور و روشنایی را از سطح گودال باغچه دریافت نماید. در این گونه استقرار فضایی عموماً فضاهای بسته با ابعاد نسبتاً بزرگ در سطح زیرزمین گسترش یافته و در مقایسه با فضاهای هم‌راستای خود در طبقه همکف، دارای ابعاد بزرگتر است. از آنجا که در سازماندهی فضاها در تراز گودال باغچه علاوه بر مباحث کیفی، مباحث سازه‌ای نیز بسیار اهمیت داشته است لذا شکل‌گیری و نظام هندسی فضاهای گودال باغچه در یک هماهنگی کامل با فضاهای طبقه فوقانی می‌باشد. در این شرایط جهت کنترل مسائل سازه‌ای و از سویی امکان گسترش فضایی، عموماً الگوهای فضایی چلیپایی و یا شکم دریده در سطح تراز گودال باغچه شکل می‌گیرد. این فضاها با هندسه چلیپایی نقش موثری در کیفیت بخشی به فضاهای طبقه گودال باغچه را ایفا می‌نمایند.

در مواردی که اهمیت آسایش حرارتی و خنکای مطلوب فضاهای گودال باغچه در اولویت می‌باشد و یا فضاهای بسته گودال باغچه به عنوان فضاهای زیستی درجه اول به حساب نمی‌آید، فضاهای نیمه باز به عنوان واسطه بین فضاهای بسته و فضاهای باز حیاط گودال باغچه قرار گرفته و این فضاها، مانع از ورود نور مستقیم به فضاهای داخلی و سایه اندازی مناسب این فضاها می‌شوند. عمق این فضاهای نیمه باز عموماً به اندازه عرض حیاط اصلی در طبقه بالا و یا فاصله لبه حیاط تا لبه گودال باغچه است. در صورت آب‌پاشی درختان گودال باغچه این فضاهای نیمه باز دارای شرایط بسیار خنک و مطلوبی در روزهای گرم تابستان می‌باشد.

در برخی از خانه‌های مورد مطالعه می‌توان شاهد تنوعی از فضاهای نیمه باز و بسته در اطراف حیاط گودال باغچه بود. در خانه‌های اولیاء و خانه لاری‌ها در برخی از جبهه‌های حیاط، فضاهای بسته چسبیده به سطح حیاط گودال باغچه و دارای نورگیری و روشنایی بهتری بوده است. در برخی از خانه‌ها از جمله خانه امامزاده‌ای و خانه علمی،

جدول شماره ۸: گونه‌شناسی شکلی خانه‌های گودال باغچه دار یزد از منظر هندسه حیاط

گونه	هندسه	توصیف	تصویر
گونه اول	هندسه مستطیل	این گونه در تعداد بسیاری از خانه‌های یزد از جمله خانه اولیاء، خانه علمی، خانه امامزاده‌ای، خانه لاری‌ها قرار دارد.	 خانه امامزاده‌ای؛ ماخذ: عیدی و همکاران، ۱۳۹۵
گونه دوم	هندسه مربع یا هشت ضلعی	این نوع از گونه‌ها در تعداد معدودی از خانه‌های مورد مطالعه از جمله خانه ملک ثابت قرار دارد.	 خانه ملک ثابت؛ ماخذ: آرشو میراث فرهنگی یزد

گونه‌شناسی فضاهای گودال باغچه از منظر هندسه حیاط

هندسه و تناسبات حیاط گودال باغچه تحت تاثیر عوامل بسیار تغییر می‌کند. هندسه و شکل این گودال باغچه‌ها عموماً به صورت مستطیل و یا مربع و هشت ضلعی می‌باشد. در خانه‌هایی که حیاط اصلی دارای هندسه مستطیل می‌باشد حیاط گودال باغچه نیز در هماهنگی با حیاط اصلی، دارای هندسه مستطیل شکل و در راستای شمال شرقی - جنوب غربی می‌باشد تا بتواند با توجه به مولفه‌های اقلیمی، شرایط مناسب آسایش حرارتی را فراهم آورد. در میان خانه‌های مورد مطالعه خانه‌های لاری‌ها، امامزاده‌ای و شفیع پور دارای هندسه مستطیل بوده است. اما ابعاد و تناسبات این حیاط‌ها و نسبت آن‌ها با حیاط اصلی بسته به اهمیت فضاهای زیرین متفاوت بوده است. در میان حیاط‌های گودال باغچه با هندسه مستطیل، گودال باغچه خانه لاری‌ها دارای ابعاد بزرگتری بوده است به طوری که فضاهای طبقه گودال باغچه دارای نور و روشنایی مناسبتری است. این در حالی است که در گودال باغچه خانه امامزاده‌ای، علی‌رغم هندسه مستطیل شکل، ابعاد این فضا کوچکتر بوده است.

گودال باغچه با هندسه‌های مربع و هشت ضلعی نیز به تبع هندسه‌ی حیاط اصلی شکل گرفته است. هندسه گودال باغچه در خانه ملک ثابت در انطباق با هندسه حیاط اصلی به صورت هشت ضلعی بوده است، به گونه‌ای که امکان دسترسی به فضاهای گودال باغچه از گوشه‌های هشت ضلعی فراهم می‌شود. فضاهای اطراف حیاط در این خانه‌ها نشان می‌دهد فضاهای زیستی اصلی در تراز گودال باغچه دارای عمق مناسبتر برای زیست می‌باشد، در حالی که فضاها در طبقه همکف ممکن است واجد عمق کمتری باشد.

گونه‌شناسی نحوه سازماندهی فضاها در اطراف گودال باغچه

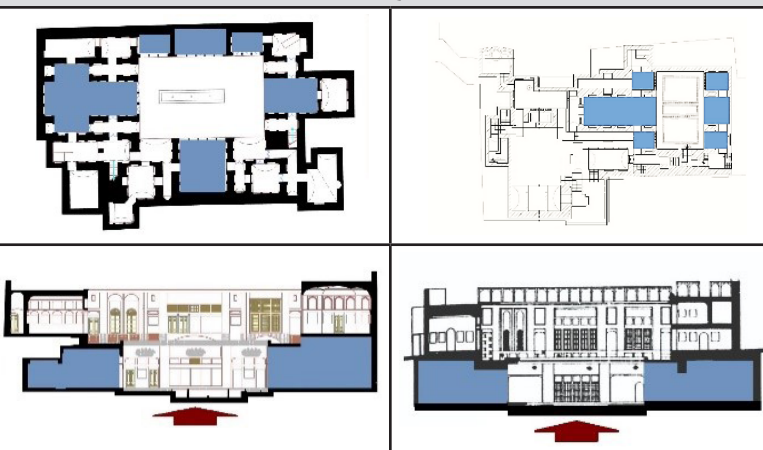
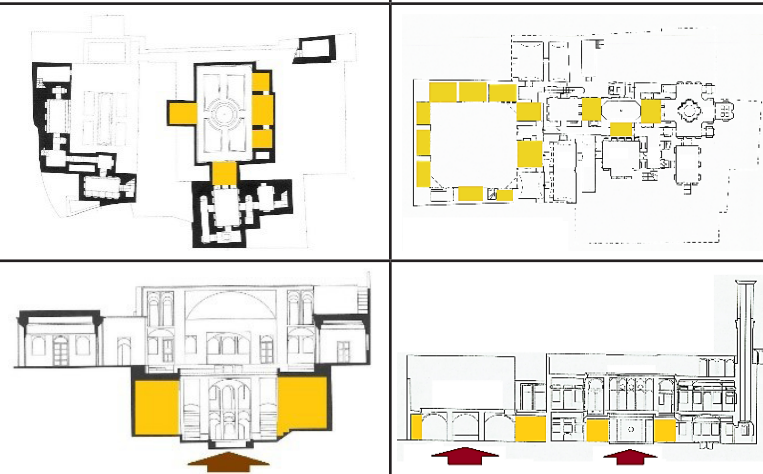
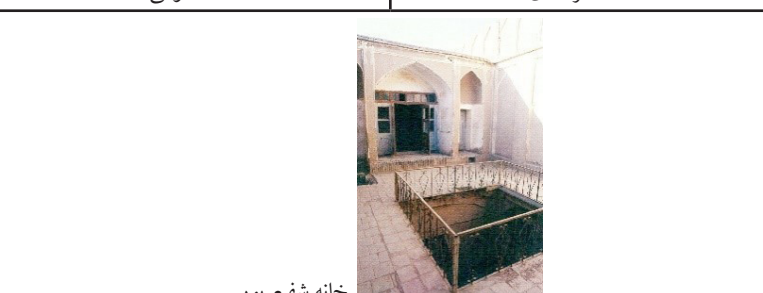
نحوه سازماندهی فضاها در اطراف گودال باغچه تحت تاثیر عوامل بسیاری از جمله الگوی سکونت، نظام سازه‌ای، شرایط آسایش حرارتی و غیره تغییر می‌کند. گونه‌شناسی فضاهای گودال باغچه‌ها به لحاظ همنشینی فضاهای باز و بسته در اطراف آن متفاوت می‌باشد. نوع فضاهای بسته و نیمه باز و نظام سازماندهی و همنشینی آن‌ها در اطراف فضای گودال باغچه،

فضاهای بسته به واسطه فضاهای نیمه باز به حیاط گودال باغچه متصل می‌شود که در این موارد، فضاها دارای سایه‌گیری و خنکای مناسب‌تری بوده‌اند. در میان خانه‌های مورد مطالعه خانه شفیع پور دارای تنوعی از این فضاها در مجاورت خود بوده‌است.

گونه‌شناسی فضاهای گودال باغچه از منظر عمق حیاط

عوامل بسیاری در ایجاد میزان عمق حیاط‌ها در خانه‌های گودال باغچه‌دار یزد از جمله؛ سطح آب‌های قنات و یا آب‌های تحت الارضی، میزان خاک مورد نیاز در جهت ساختن خانه، عمق گودال‌های اولیه در محل خانه، اهمیت فضاهای موجود در مجاورت فضاهای گودال باغچه موثر بوده‌ است. گونه‌شناسی فضاهای گودال باغچه به لحاظ عمق حیاط بیانگر تنوعی از این خانه‌ها می‌باشد که بررسی نمونه‌ها می‌تواند دو گونه‌ی متفاوت یک طبقه و دو طبقه را برای گودال باغچه‌ها نشان دهد.

جدول شماره ۹: گونه‌شناسی شکلی خانه‌های گودال باغچه دار در یزد به لحاظ سازماندهی فضاها

نمونه‌ها	هندسه	گونه
	<p>استقرار فضاهای بسته در مجاورت با جداره در تراز گودال باغچه</p>	گونه اول
<p>خانه لاری‌ها</p>	<p>خانه اولیاء</p>	
	<p>استقرار فضاهای نیمه باز در مجاورت با جداره در تراز گودال باغچه</p>	گونه دوم
<p>خانه علمی</p>	<p>خانه امامزاده‌ای</p>	
 <p>خانه شفیع پور</p>	<p>استقرار فضاهای بسته و نیمه باز در مجاورت با جداره در تراز گودال باغچه</p>	گونه سوم

فضاهای گودال باغچه در خانه‌های بافت قدیم یزد عموماً به صورت یک طبقه می‌باشد. عمق این گودال‌ها در خانه‌های مختلف تا اندازه‌ای متفاوت است. در مواردی که هدف اصلی از خلق گودال‌ها دسترسی به آب باشد، فضاهای اطراف گودال باغچه در درجه دوم اهمیت می‌باشد و جهت استراحت و خواب تابستانه خانواده استفاده می‌شود. لذا فضاهای اصلی زیستی خانه کمتر در این طبقه قرار دارد. در این حالت فضاهای اطراف گودال باغچه دارای ارتفاع کمتری می‌باشد و به تبع آن عمق گودال باغچه نیز کمتر است و پلکانهای کمتری نیز جهت دسترسی به فضای گودال باغچه وجود دارد. در میان خانه‌های مورد مطالعه می‌توان به خانه‌های ایلچی خان، امامزاده‌ای، شفیع پور و روحانیون اشاره کرد. در مواردی که گودال باغچه و فضاهای زیستی اطراف آن از اهمیت بیشتری برخوردار بوده‌اند، این گودال‌ها دارای عمق

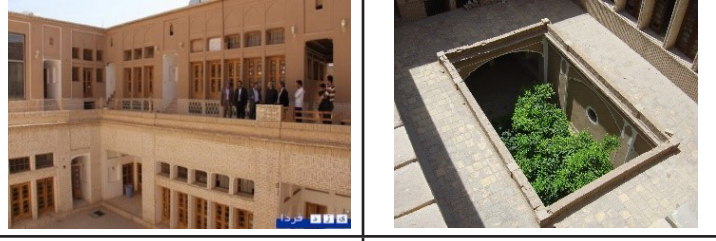

نمونه‌های مورد مطالعه خانه‌های علمی و خانه اولیاء دارای این الگوی فضایی بوده و دارای تنوعی از فضاهای بسته و نیمه باز در مجاورت فضای گودال باغچه بوده است.

خانه‌های گودال باغچه دار مورد مطالعه در یزد از چهار منظر گونه‌شناسی شکلی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. هر یک از این خانه‌ها نسبت‌های متفاوتی را میان این چهار مولفه برقرار کرده‌اند و لذا واجد صورت‌های شکلی متفاوت بوده‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد هیچ دو خانه‌ای را نمی‌توان دید که دارای مولفه‌های کاملاً یکسان شکلی بوده‌اند و همین عامل باعث ایجاد تنوع کیفی فضاهای گودال باغچه در خانه‌های یزد شده است.

بیشتر و به تبع آن فضاهای اطراف گودال باغچه نیز شاخص تر و دارای تناسب خاص تری بوده است. در این حالت گودال باغچه همچنان به صورت یک طبقه می‌باشد ولی عمق گودال بیشتر شده است تا بتواند فضاهایی با تناسب بهتر را در مجاورت خود ایجاد کند. در میان نمونه‌های مورد مطالعه می‌توان به گودال باغچه خانه ملک ثابت و خانه لاری‌ها اشاره کرد.

در موارد نادری می‌توان شاهد گونه‌های متفاوتی از گودال باغچه به لحاظ عمق بود که به عنوان گودال باغچه‌های دو طبقه شناخته می‌شوند. این گودال باغچه‌ها که به دلیل پایین بودن سطح آب قنات و یا دلایل آسایشی حرارتی دارای عمق زیادی می‌باشند، فضاهایی به صورت دو طبقه را در همجواری خود سامان می‌دهند. در میان

جدول شماره ۱۰: گونه‌شناسی شکلی خانه‌های گودال باغچه دار یزد از منظر عمق حیاط

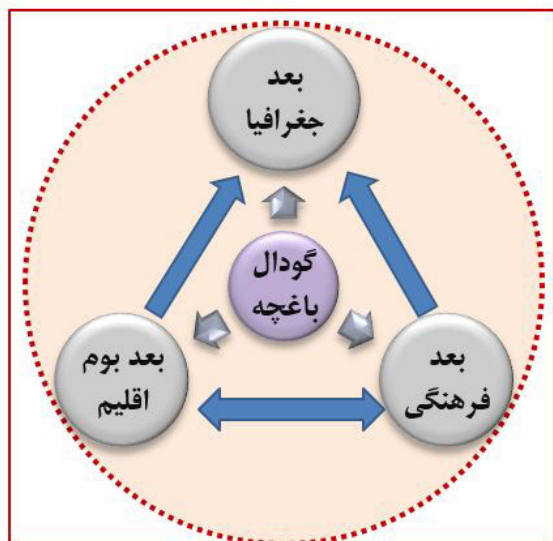
نمونه‌ها	توصیف	الگو
	وجود گودال با عمق ۳-۴ متر. این الگوها در بسیاری از خانه‌های گودال باغچه دار یزد وجود دارد. مانند خانه‌های ایلچی خان، لاری‌ها، قاضی نسب و ...	الگوی اول
خانه لاری‌ها؛ مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی	خانه امامزاده‌ای؛ مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی	
	وجود گودال باغچه‌های دو طبقه با عمق بیش از ۶ متر. این الگو در تعداد معدودی از خانه‌های گودال باغچه دار یزد وجود دارد؛ مانند خانه‌های علمی‌ها و خانه اولیاء.	الگوی دوم
خانه اولیاء؛ مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی	خانه علمی‌ها؛ مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی	

جدول شماره ۱۱: مولفه‌های مختلف گونه‌شناسی شکلی

مؤلفه‌ها	ملک ثابت	ایلچی خان	امامزاده‌ای	علمی‌ها	لاری‌ها	روحانیان	اولیاء	شفیع پور
موقعیت استقرار	حیاط اصلی	حیاط اصلی	حیاط اصلی و فرعی	حیاط اصلی	حیاط اصلی	حیاط فرعی	حیاط اصلی	حیاط فرعی
هندسه و شکل فضا	هشت ضلعی	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مربع	مستطیل	مستطیل
همجواری دانه	نیمه باز	بسته و نیمه باز	عمدتاً نیمه باز	عمدتاً نیمه باز	عمدتاً بسته	عمدتاً نیمه باز	عمدتاً بسته	عمدتاً بسته و نیمه باز
عمق فضا	یک طبقه	یک طبقه	یک طبقه	دو طبقه	یک طبقه	یک طبقه	دو طبقه	یک طبقه

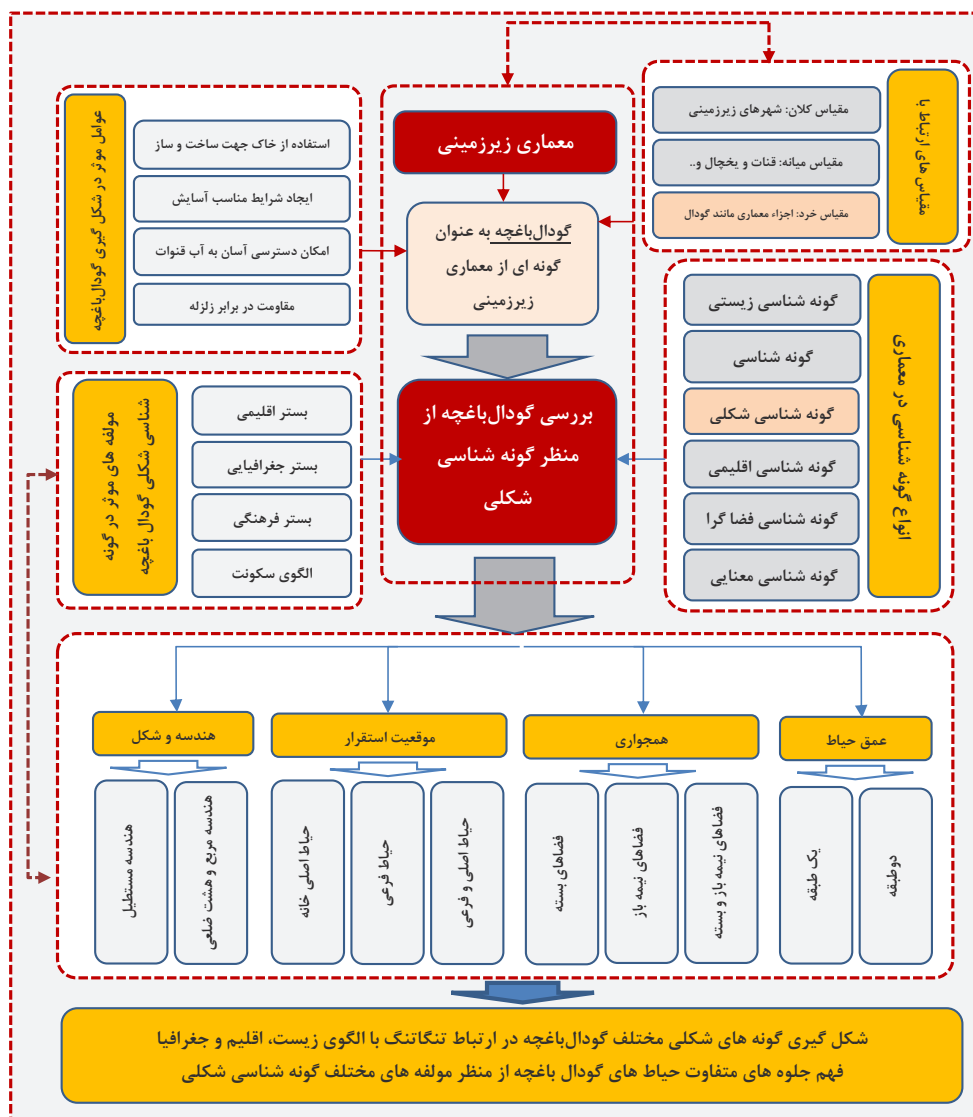
نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل گونه‌های فضایی گودال‌باغچه در خانه‌های سنتی یزد می‌باشد. گودال‌باغچه یکی از عناصر فضایی مهم در معماری سنتی ایرانی است که دارای نقش‌های مهمی از جمله؛ اقلیمی، کارکردی، عملکردی، زیست محیطی بوده است. دلایل مختلفی برای شکل‌گیری خانه‌های گودال‌باغچه دار در شهرها با اقلیم گرم و خشک و کویری مانند شهر یزد وجود داشته است. کاهش مصرف انرژی، استفاده از عمق برای مصون بودن از سرما و گرما، استحکام خانه‌ها، استفاده از مسیرهای قنات، و یا محل استقرار خانه‌ها در اطراف شهر، دلایل مختلفی است که می‌تواند ضرورت شکل‌گیری خانه‌ها با الگوی گودال‌باغچه در مناطق کویری باشد. گونه‌شناسی گودال‌باغچه‌ها می‌تواند از منظرهای متفاوت صورت گیرد. یکی از گونه‌شناسی‌های عام در معماری، گونه‌شناسی شکلی بوده است که از منظرهای متفاوت کالبدی قابل بررسی می‌باشد. از منظر موقعیت استقرار، حیاط‌های گودال‌باغچه را می‌توان در سه دسته استقرار در حیاط اصلی، استقرار در حیاط فرعی و استقرار در هر دو حیاط

نمودار شماره ۲: مولفه‌های موثر در شکل‌گیری گودال‌باغچه

اصلی و فرعی دسته‌بندی کرد. این نوع گونه‌شناسی شکلی می‌تواند ضرورت شکلی‌گیری فضاهای گودال‌باغچه را تبیین نماید. از منظر هندسه، گونه‌شناسی حیاط‌های گودال‌باغچه را می‌توان در دو گونه

نمودار شماره ۳: فرآیند گونه‌شناسی حیاط‌های گودال‌باغچه دار در خانه‌های سنتی یزد

۱۱. حسینی، علی؛ منوچهر فروتن و سعید صالحی (۱۳۹۷)، «گونه‌شناسی خانه‌های سنتی اراک»، **فصلنامه معماری و شهرسازی آرمان شهر**، تهران، شماره ۲۵.
۱۲. خادم زاده، محمدحسن؛ غلامحسین معماریان و کامیار صلواتی (۱۳۹۶)، «گونه‌شناسی تحلیل مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان»، **مطالعات معماری ایران**، شماره ۱۱.
۱۳. خدابخشی، شهره و سید مجید مفیدی (۱۳۸۰)، «ساخت و ساز پایدار در ارتباط با معماری سنتی ایران»، **مجموعه مقالات سومین همایش ملی انرژی ایران**.
۱۴. خدابخشیان، مقدی و سید مجید مفیدی شمیرانی (۱۳۹۳)، «فضاهای زیرزمینی در معماری بومی اقلیم گرم و خشک ایران»، **هویت شهر**، سال هشتم، شماره‌ی هفدهم.
۱۵. خودداری نائینی، سعید، (۱۳۸۸)، **کاخواره نائین طلیعه دیوار نگاره‌های مکتب اصفهان**، انتشارات موسسه تالیف ترجمه و نشر آثار هنری، تهران.
۱۶. دهخدا، علی اکبر، گک-گریاس (۱۳۳۵)، **لغت نامه دهخدا**، شماره مسلسل ۳۰، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۱۷. دهقان، نرگس و رزا و کیلی‌نژاد (۱۳۹۴)، «بررسی عوامل تاثیرگذار در شکل‌گیری انواع معماری زیرزمینی ایران»، **همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران**، یزد.
۱۸. راستجو، سیده سولماز و محمدرضا بمانیان (۱۳۹۸)، «گونه‌شناسی ساختار فضایی خانه معاصر ایرانی با تکیه بر محرمیت و سلسله مراتب (نمونه موردی: خانه‌های تهران در دهه‌های ۵۰، ۶۰، ۷۰ و ۸۰)»، **نشریه هنرهای زیبا**، دوره بیست و چهارم، شماره ۲.
۱۹. رضایی، مسعود (۱۳۹۵)، «گونه‌شناسی خانه‌های سنتی (مطالعه موردی: روستای هلسم - شهرستان چرداول)»، **فصلنامه علمی ترویجی فرهنگ ایلام**، دوره هفدهم، شماره ۵۲-۵۳.
۲۰. رفیعی سرشکی، بیژن (۱۳۸۲)، «فرهنگ مهرازی (معماری) ایران»، **نشریه شماره ۳۶۲**، تهران: انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
۲۱. زندیه، مهدی و سمیرا پروردی‌نژاد (۱۳۸۹)، «توسعه پایدار و مفاهیم آن در معماری مسکونی ایران»، **مسکن و محیط روستا**، دوره ۲۹، شماره ۱۳۰.
۲۲. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰)، «نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران»، **پژوهش‌های جغرافیای انسانی**، شماره ۷۵.
۲۳. شاه محمدپور سلمانی، علیرضا؛ حسام اصلاتی و حمیدرضا بخشنده فرد (۱۳۹۵)، «سیر دیدگاه‌های حفاظتی و مرمتی درباره آثار دوره ساسانی بیشاپور»، **فصلنامه علمی هنری اثر**، شماره ۷۳.
۲۴. شب خیز فردونی، مهرداد و ایرج اعتصام (۱۳۹۸)، «تاثیر گودال باغچه در تعدیل دمای محیطی و مصرف انرژی در اقلیم گرم و خشک»، **فصلنامه انرژی ایران**، دوره ۲۲، شماره ۲.
۲۵. طاهری سرمد، فائزه؛ علیرضا عینی‌فر و آزاده شاهچراغی (۱۳۹۸)، «مقایسه تطبیقی گونه‌شناسی سازمان فضایی و عناصر کالبدی دوره‌های قاجار و پهلوی خانه‌های سنتی کرمانشاه»، **پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران**، شماره ۲۳.
۲۶. عبدی، معصومه؛ رضا ابوتی و حمیدرضا بیگ‌زاده شهرکی (۱۳۹۵)، «بررسی رد پای گودال باغچه در معماری یزد در دوران اتابکان و آل مظفر»، **همایش بین‌المللی معاصر سازی سنت‌های معماری اسلامی - ایرانی**، دانشگاه محقق اردبیلی.
- مستطیل و یا مربع و هشت ضلعی قرار داد که راستای کشیدگی این حیاط‌ها عموماً در راستای حیاط‌های اصلی بوده است و در سازگاری کامل با شرایط اقلیمی شکل می‌گیرد. نوع دیگر گونه‌شناسی از منظر نحوه همنشینی فضاهای باز و بسته در کنار گودال باغچه می‌باشد. این نحوه سازماندهی، شخصیت‌های متفاوتی از حیاط‌های گودال باغچه را ایجاد می‌کند و الگوی سکونت در فضاهای گودال باغچه را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. اما مهمترین گونه‌شناسی شکلی گودال باغچه از منظر عمق گودالها می‌باشد که تغییری در ساختار سازماندهی فضایی در لایه‌های مختلف گودال باغچه و به دنبال آن تغییر در نظام زیستی و کارکردی در این فضاها ایجاد می‌کند که می‌توان به طبقاتی بودن گودال باغچه‌ها در خانه‌های یزد اشاره داشت. بررسی و تحلیل گونه‌شناسی شکلی در حیاط‌های گودال باغچه دارای ابعاد متفاوتی بوده است بطوریکه این بررسی، می‌تواند جلوه‌های پنهان ضرورت این گونه فضایی معماری زیرزمینی را بیان دارد و امکان بهره‌گیری مناسب‌تر از آن را در معماری معاصر فراهم آورد.

فهرست منابع و مراجع

۱. افشار، ایرج (۱۳۸۲)، **واژه نامه یزدی**، به کوشش محمد رضا محمدی، انتشارات ثریا، تهران.
۲. امیدواری، سمیه؛ مهدی حمزه‌نژاد و الهام امیدواری (۱۳۹۹)، «گونه‌شناسی عناصر فضایی نیمه باز در معماری خانه‌های اسلامی؛ مطالعه موردی: خانه‌های یزد (دوره قاجاری) و خانه‌های دمشق (دوره عثمانی)»، **فصلنامه شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۴۲.
۳. ایمانی، فاطمه و شاهین حیدری (۱۳۹۷)، «بررسی میزان مصرف انرژی ساختمان زیرزمینی در مقایسه با مدل مشابه بر روی سطح زمین در اقلیم‌های تهران، یزد، تبریز»، **دو فصلنامه مطالعات معماری ایران**، شماره ۱۳.
۴. برزگر، زهرا و سید مجید مفیدی شمیرانی (۱۳۸۹)، «چگونگی بهره‌گیری از توده‌ی زمین در معماری بومی جهان، به مثابه یکی از تکنیک‌های سرمایه‌باز ایستا در بنا»، **باغ نظر**، سال هفتم، شماره ۱۵.
۵. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۰)، **معماری ایرانی**، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات سروش دانش.
۶. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۸)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درون شهری و برون شهری**، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۷. پیوسته گر، یعقوب؛ علی اکبر حیدری و مطهره اسلامی (۱۳۹۶)، «بازشناسی اصول پنج گانه استاد پیرنیا در معماری خانه‌های سنتی ایران و تحلیل آن با استناد به منابع اعتقادی اسلامی؛ مطالعه موردی: خانه‌های شهر یزد»، **فصلنامه شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۲۷.
۸. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، **گنجنامه آثار تاریخی - خانه‌های سنتی یزد**، نشر روزنه، تهران.
۹. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۵)، **خانه‌های کاشان؛ گنجنامه فرهنگ آثار معماری**، دفتر اول، دانشگاه شهیدبهشتی، انتشارات شرکت توسعه فضاهای فرهنگی وابسته به شهرداری، تهران.
۱۰. حائری مازندرانی، محمدرضا (۱۳۸۸)، **خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر**، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.

۲۷. فلاح فر، سعید (۱۳۷۹)، **فرهنگ واژه های معماری سنتی ایران**، انتشارات کامیاب، تهران.
۲۸. گویای، آرزو؛ غلامحسین معماریان و الیاس صفاران (۱۳۹۲)، «تاملی بر معنای گودال باغچه و جایگاه آن در معماری سنتی ایران»، **فصلنامه علمی فنی هنری ائو**، شماره ۶۰.
۲۹. محمودی، کوروش و بیژن شادپی (۱۳۸۹)، **دیکشنری جامع معماری و ساختمان**، انتشارات آینده سازان شهر آب، تهران.
۳۰. مسعودی نژاد، مصطفی؛ منصوره طاهباز و سید مجید مفیدی شمیرانی (۱۳۹۷)، «بررسی رفتار حرارتی شوادان، نمونه‌ی موردی: خانه‌ی سوزنگر دزفول»، **مطالعات معماری ایران**، شماره‌ی ۱۳.
۳۱. معماریان، غلامحسین و محسن دهقانی تفتی (۱۳۹۷)، «جستجوی معنایی نو برای مفهوم گونه و گونه‌شناسی در معماری (مطالعه موردی: خانه گونه تالاردار شهر تفت)»، **مسکن و محیط روستا**، شماره ۱۶۲.
۳۲. معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۷)، **آشنایی با معماری مسکونی ایرانی (گونه‌شناسی درون‌گرا)**، تهران: مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۳۳. معین، محمد (۱۳۸۶)، **فرهنگ فارسی**، انتشارات امیرکبیر، جلد سوم، تهران.
۳۴. مهدوی نژاد، محمد جواد؛ مجید منصورپور و محمد هادیان پور (۱۳۹۳- الف)، «نقش حیاط در معماری معاصر ایران؛ مطالعه موردی: دوره‌های قاجار و پهلوی»، **فصلنامه شهر ایرانی اسلامی**، شماره ۱۵، صص ۳۵-۴۶.
۳۵. مهدوی نژاد، محمدجواد؛ محمد مشایخی و منیژه بهرامی (۱۳۹۳- ب)، «الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی»، **پژوهش‌های معماری اسلامی**، شماره ۵.
۳۶. موسوی، سیده مهسا و مهدی حمزه‌نژاد (۱۳۹۸)، «گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان (شمالی- رضوی- جنوبی) بر مبنای فضای باز و نیمه باز»، **پژوهشنامه خراسان بزرگ**، شماره ۳۶.
۳۷. هریس، سبیریل (۱۳۹۰)، **فرهنگ تشریحی معماری و ساختمان**، ترجمه محمد رضا افضل؛ مهرداد هاشم‌زاده همایونی و بیژن شادپی، انتشارات نشر دانشیار، تهران.
۳۸. وکیلی نژاد، رزا؛ فاطمه مهدی‌زاده سراج و سیدمجید مفیدی شمیرانی (۱۳۹۲)، «اصول سامانه‌های سرمایش ایستا در عناصر معماری سنتی ایران»، **نشریه علمی پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران**، شماره ۵.
39. Leite Viana, David, Malekabbasi, Ali (2018). Lessons from Yazd's nature-friendly architecture to contemporary nature-based solutions, Conference: IASTE 2018 Conference, At: University of Coimbra, Portugal
40. Abdrahman ,Shahran, Darko ,Reba, Milena ,Krklješ(2017), THERMAL COMFORT, ADAPTABILITY AND SUSTAINABILITY OF VERNACULAR SINGLE FAMILY HOUSES IN LIBYA, Toplotna udobnost, prilagodljivost i održivost vernakularnih obiteljskih kuća u Libiji.
41. El-Dweb, a (1995). Study of Traditional Houses in Libya, unpublished MSc Thesis, University of Al-Khartoum, Sudan.
42. Sanaan Bensi, Negar (2020), The Qanat System: A Reflection on the Heritage of the Extraction of Hidden Waters, "Adaptive Strategies for Water Heritage, Past, Present and Future", Editor: Carola Hein, Faculty of Architecture and the Built Environment, Technical University Delft, Delft, Zuid-Holland, The Netherlands.

تبیین پایداری نظام فضایی شهری با تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری مطالعه موردی: شهر کاشان

ابوذر وفايي^{1*} (نویسنده مسئول)، رسول حیدری سورشجانی²

¹ استادیار گروه جغرافیا و اکوتوریسم، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.
² استادیار گروه جغرافیا و اکوتوریسم، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۹)

چکیده

امروزه شهرها با مشکلات عمده شهرنشینی و ناپایداری در ابعاد مختلف روبرو هستند و الگوهای سنتی در قالب طرح‌های توسعه و عمران شهری نتوانسته منجر به کاهش نابسامانی و ناپایداری نظام فضایی شهرها شود. بنابراین ناکامی رویکردهای سنتی در پاسخگویی به مشکلات شهری باعث شکل‌گیری نگرش راهبردی شده است، در این راستا شهر کاشان از جمله شهرهایی می‌باشد که تحت تأثیر رشد بالای فیزیکی و عدم انطباق آن با ظرفیت زیر ساخت‌های شهری و در نهایت ناکارآمدی طرح‌های توسعه شهری، در عمل با آشفتگی‌های کالبدی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی زیادی در سطح شهر همراه شده و موجب توسعه شهر به سمت عدم تعادل و پایداری فضایی گردیده است. این پژوهش بر آن است در جریان مطالعات قبلی^۱ در زمینه الگوی رشد پراکنده شهری و ناتوانی طرح‌های توسعه شهری در پاسخگویی به نیازها و مشکلات شهر کاشان، در چهارچوب ساختار مفهومی مشخص به تبیین پایداری نظام فضایی شهر کاشان از طریق تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری بپردازد. نوع پژوهش از نظر هدف کاربردی- توسعه‌ای و از نظر شیوه انجام توصیفی- تحلیلی است. رویکرد مطالعه حاضر نیز رویکرد راهبردی بر اساس نگرش سیستمی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد نوع راهبرد مورد استفاده جهت پایداری نظام فضایی شهر کاشان از نوع راهبرد تدافعی می‌باشد، ضمن اینکه در ارزیابی صورت گرفته در زمینه اولویت‌بندی راهبردها با استفاده از مدل VIKOR و انتخاب استراتژی برتر نشان داد، «تدوین سند توسعه اقتصادی شهر متناسب با قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی و رقابتی به ویژه در حوزه صنعت، گردشگری و محصولات کشاورزی» به عنوان استراتژی برتر می‌بایست در اولویت برنامه‌های توسعه شهر توسط مسؤولین و مدیران شهری قرار گیرد.

واژگان کلیدی: استراتژی توسعه شهری، نظام فضایی، پایداری، شهر کاشان.

پس از انقلاب صنعتی و ظهور مشکلات متعدد زیست محیطی ناشی از توجه صرف به مسایل اقتصادی، نظریه‌ها، طرح‌ها و الگوهای متعدد برای ساماندهی فضایی شهرها ارائه شد که از جمله آن‌ها برنامه‌ریزی استراتژیک است. در واقع این نوع برنامه‌ریزی بخشی وظایف مربوط به تصمیم‌گیری را به عهده نهادهای محلی می‌گذارد.

برخی از ویژگی‌های نظریه برنامه‌ریزی استراتژیک عبارتند از: الف) تلفیق اهداف اقتصادی با اهداف کالبدی، اجتماعی و فرهنگی؛

ب) تأکید بر ارزیابی نقاط قوت و ضعف اجتماعات محلی در بستر امکانات و محدودیت‌های موجود.

آخرین نظریه موجود در این مسیر تاریخی نظریه توسعه پایدار شهری است. این نظریه که در مسیر برنامه‌ریزی استراتژیک گام نهاده، معتقد است در دنیای شدیداً متحول امروزی، پایداری به عنوان مفهومی استراتژیک در برنامه‌ریزی به معنای آمادگی سیستم برنامه‌ریزی به منظور روبه‌رو شدن با تحولات است (مرصوصی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۲). بنابراین می‌توان گفت که توسعه پایدار شهری مهم‌ترین راهبرد برای بهبود شرایط موجود شهرهاست، ولی با برنامه‌ریزی و طرح‌های کنونی، دستیابی به این هدف میسر نخواهد شد و لازم است که طرح‌ها و برنامه‌ریزی‌های موجود مورد بازنگری اساسی قرار گیرند، در این بین شاید "برنامه‌ریزی راهبردی" بهترین راهکار برای رهایی از این وضعیت باشد. به عبارت دیگر با توجه به اینکه امروزه شیوه رایج برنامه‌ریزی شهری در چارچوب طرح‌های جامع و تفصیلی به رغم دستاوردهای مدیریتی قابل توجه، در هدایت شهر به سوی توسعه پایدار موفق نبوده است و دچار تنگناهای نظری و عملی در این زمینه است و از سوی دیگر مدیریت شهری و همچنین نهادهای برنامه‌ریزی توسعه شهری در رویارویی با مشکلات و مسایل اقتصادی و اجتماعی شهرها با شرایط پیچیده و متغیری مواجه اند، لذا تدوین برنامه‌ریزی راهبردی برای توسعه پایدار هر شهری امری ضروری می‌باشد، در این راستا شهر کاشان از جمله شهرهایی می‌باشد که با وجود داشتن منابع، ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های قابل توجه در ابعاد مختلف در شرایط ناپایدار فضایی قرار دارد و نمود آن را می‌توان در بهره‌برداری نامطلوب از منابع زیست محیطی، تبدیل زمین‌های کشاورزی مطلوب به فضاهای مسکونی و صنعتی، ساخت و سازهای نسنجیده شهری و گسستگی بافت شهری، فقدان مدیریت هماهنگ شهری، عدم مشارکت فعال مردم در مدیریت شهری و ناپایداری منابع درآمدی شهرداری مشاهده کرد. بررسی‌های صورت گرفته در مطالعات قبلی نشان می‌دهد از جمله دلایل بروز این مسایل، عدم توجه به ابعاد پایدار شهری به خصوص در انجام طرح‌ها و برنامه‌های توسعه شهری است. بنابراین در این پژوهش ضمن اشاره مختصر به نتایج بررسی چالش‌ها و نواقص طرح‌های توسعه

شهری کاشان در مطالعه قبلی، با رویکردی سیستماتیک و با مبنای قرار دادن روش‌های نوین در برنامه‌ریزی شهری یعنی برنامه‌ریزی راهبردی (با عنوان یک ضرورت جهت حرکت به سمت پایداری شهری) به دنبال پاسخگویی به سوال ذیل است.

با توجه به ضرورت رویکرد برنامه‌ریزی استراتژیک در توسعه پایدار شهر کاشان، نوع و اولویت استراتژی‌های توسعه شهری جهت پایداری نظام فضایی شهر کاشان کدامند؟

"در خصوص پیشینه پژوهش مروری بر ادبیات موضوع نشان می‌دهد" از دهه ۱۹۶۰ بدین سو به واسطه مشکلات و ناکامی‌های طرح‌های جامع در عمل، انتقادات بسیاری به الگوی برنامه‌ریزی جامع در عرصه‌های نظری، روش‌ها و رویه‌های تهیه طرح‌ها و مشکلات اجرایی و مدیریتی مطرح گردید (مهدی‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۰۴ و ۱۰۳). بخش مهمی از این انتقادات به افول ارزش‌های کیفی و فرهنگی در شهرسازی جدید مربوط بود. در چنین شرایطی به منظور اصلاح روندهای جاری و یافتن راه حل‌های جدید برای اعتدالی محیط شهرها، تلاش‌های زیادی صورت گرفت. یکی از برآیندهای این تلاش‌ها کاربرد الگوی برنامه‌ریزی راهبردی در برنامه‌ریزی حوزه عمومی، به ویژه برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای بود (حسینی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱۹). فرند^۲ و جسب^۳ برای اولین بار مفاهیم استراتژی و تاکتیک را وارد برنامه‌ریزی شهری کردند (ملک‌افضلی، ۱۳۸۲: ۴). «با ورود به قرن ۲۱ برنامه‌ریزی استراتژیک می‌تواند ابزاری کلیدی در رویارویی با معضلات شهری و در خدمت دستیابی به آینده بهتر برای جوامع در سرتاسر جهان محسوب گردد» (مراد مسیحی، ۱۳۸۱: ۸۶). این رویکرد نوین در بیش از ۲۰۰ شهر در ۴۰ کشور مختلف تجربه شده است که می‌توان به شهر صوفیه در بلغارستان (۲۰۰۰) با هدف عضویت در اتحادیه اروپا، عدن در یمن (۲۰۰۱) با هدف کاهش فقر و ارتقای کیفیت زندگی شهروندان، ژوهانسبورگ در آفریقای جنوبی (۲۰۰۲) با هدف توسعه انسانی، امور زیربنایی و خدمات و توسعه اقتصادی و غیره اشاره کرد (حاتمی‌نژاد و ملایی، ۱۳۹۰: ۵۹). شهرهای بارسلونا، لیسبون، مالاگا، سان فرانسیسکو، لوس آنجلس و ریودوژانیرو تنها چند شهر در میان شهرهای بسیاری است که برنامه‌ریزی استراتژیک با موفقیت در آن‌ها انجام گرفته و نتایج ملموس و قابل توجهی را برای ساکنان آن‌ها و همین‌طور اقتصادشان به همراه آورده است. اخیراً در شهرهای بسیاری، تلاش‌هایی برای انجام برنامه‌ریزی استراتژیک انجام شده است. در ایران نیز با ملاحظاتی چند، می‌توان نمونه‌هایی از تلاش‌های بکار گرفته شده در شهرهای شیراز، اصفهان و کرمان را نام برد. البته در این رابطه گرایش‌های جدیدی نیز در حال مطالعه و بررسی است (رفیعیان و گلپایگانی، ۱۳۸۶: ۳۴). از سوی دیگر پژوهش در خصوص جنبه‌هایی از موضوع مورد مطالعه توسط برخی از محققین صورت گرفته در ادامه به چند نمونه اشاره می‌گردد.

مقاله‌ای با عنوان "شهر نشینی و پایداری؛ چالش‌ها و

استراتژی‌های توسعه پایدار در شهر داکا (بنگلادش)"، شهرنشینی را پدیده‌ای می‌دانند که مثل بیشتر کشورهای در حال توسعه در بنگلادش نیز در حال رشد است. لذا این افزایش شهرنشینی تأثیرات منفی بسیار زیادی در محیط زیست شهر و پایداری شهر داکا داشته است و مشکلات زیادی را در زیر ساخت‌های شهری، حمل و نقل (ترافیک زیاد)، آلودگی محیط زیست شهری (صدا و هوا) بوجود آورده است. در پایان این تحقیق بر نقش مهم دولت در حفاظت از محیط زیست شهری تأکید داشته و با استفاده از مدل SWOT (نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها) استراتژی‌هایی را برای توسعه پایدار شهر داکا ارائه داده‌اند (Parves Rana, 2011). صرافی و همکاران (۱۳۸۸)، در مقاله‌ای با عنوان "راهبرد توسعه شهر مبتنی بر توسعه پایدار- مطالعه موردی: شهر شبستر"، از رهیافت نوینی با عنوان "راهبرد توسعه شهر (CDS) به منظور چاره جویی و حل مشکلات شهر" بهره گرفته‌اند و نتیجه می‌گیرند که شهر شبستر در وضعیت ناپایدار قرار دارد که برای خروج از آن استفاده از مشارکت شهروندان به همراه توانمندسازی، تبیین راهبرد مدیریت یکپارچه شهری، توجه به فرآیندهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهر به همراه ظرفیت سازی در شهرداری در قالب روش‌های نوین برنامه‌ریزی شهری (بطور مشخص CDS) می‌تواند پایداری را برای شهر شبستر به ارمغان آورد. صابری (۱۳۸۹): در رساله دکتری خود با عنوان "استراتژی‌های توسعه پایدار شهری با تأکید بر حکمروایی خوب شهری و رشد هوشمند: کلانشهر اصفهان" اشاره دارد به اینکه کلانشهر اصفهان علی‌رغم بهره‌مندی از فرصت‌های بیشمار، دارای ضعف‌های اساسی در ساختار فضایی مدیریتی است که زمینه ناپایداری بیشتر آن را فراهم آورده است و بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد نظام مدیریتی کلان شهر اصفهان نتوانسته خود را با معیارهای جهانی حکمروایی خوب به ویژه در معیارهای کارایی، عدالت، مشارکت و پاسخگویی انطباق دهد. نظر سنجی از شهروندان هم موید این گواه است، محقق در پایان چشم‌انداز آینده کلانشهر اصفهان را بر مبنای حکمروایی خوب و عدالت فضایی در شاخص‌های رشد هوشمند تدوین نموده است. مطالب فوق مروری بود بر تحقیقات و پژوهش‌هایی که هر یک به نحوی به جنبه‌هایی از موضوع اشاره داشتند. نتایج بررسی‌ها در مطالعات فوق حاکمیت، حل مشکلات فراگیر شهرها در ابعاد مختلف و رسیدن به پایداری و تعادل فضایی در فرایند توجه به مقوله توسعه پایدار شهری در قالب رویکردی راهبردی است. بنابراین از آنجا که برای رسیدن به شهری پایدار و سالم لازم است اصول و معیارهای توسعه پایدار شهری تعیین و تدوین و عملیاتی گردد و با عنایت به اینکه تدوین استراتژی‌های توسعه پایدار شهری به مانند هر موضوع دیگر نیازمند رهیافت جدیدی به نام برنامه‌ریزی راهبردی می‌باشد. لذا پژوهش حاضر بر آن است با شناخت قابلیت‌ها، پتانسیل، استعدادها و محدودیت‌های شهر کاشان در ابعاد مختلف پایداری، در قالب رویکرد نوینی

تحت عنوان برنامه‌ریزی راهبردی به تبیین پایداری نظام فضایی شهر کاشان با تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری پردازد.

روش‌شناسی پژوهش

نوع پژوهش از نظر هدف کاربردی- توسعه‌ای و از نظر شیوه انجام توصیفی، تحلیلی است. در این پژوهش با توجه به موضوع پژوهش، ترکیبی از روش‌های کمی و کیفی استفاده شده است. در گام اول با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و پایگاه‌های علمی، ضمن تبیین مبانی نظری، ابعاد و معیارهای مهم در حوزه پایداری شهری در ۷ بعد اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و کاربری اراضی، دسترسی‌های شهری، زیست محیطی، گردشگری و مدیریت شهری شناسایی و انتخاب گردید. در گام بعد با رویکردی سیستماتیک و با مبنای قرار دادن روش‌های نوین در برنامه‌ریزی شهری یعنی برنامه‌ریزی راهبردی، شهر کاشان از لحاظ معیارهای مورد نظر با توجه به قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدات موجود، از طریق رویکردی نوین در استفاده ترکیبی از مدل‌ها و تکنیک‌های علمی از جمله AHP- و VIKOR (SWOT) به منظور رفع نقاط ضعف مدل سوات (قائدی رحمتی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۸۴) مورد بررسی قرار گرفت تا بدین صورت از طریق تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری، پایداری نظام فضایی شهر کاشان تبیین گردد.

قلمرو مکانی پژوهش شهر کاشان می‌باشد. جامعه آماری پژوهش را دو سطح شامل: مسئولین و مدیران شهری مرتبط با موضوع و متخصصین و صاحب نظران دانشگاهی (شامل اساتید صاحب نظر در حوزه برنامه‌ریزی راهبردی و توسعه پایدار) تشکیل می‌دهند، پس از مشخص شدن مسئولین و خبرگان دستگاه‌های اجرایی و متخصصین و صاحب‌نظران دانشگاهی، برای ۲۵ از آن‌ها به شرح زیر پرسشنامه تهیه شده است.

- پرسشنامه انتخاب مهمترین عوامل داخلی و خارجی معیارها؛
- پرسشنامه مقایسه زوجی عوامل داخلی و خارجی معیارهای توسعه پایدار؛
- پرسشنامه مقایسه زوجی معیارهای هفت گانه؛
- پرسشنامه تعیین درجه اهمیت راهبردها جهت اولویت‌بندی و انتخاب راهبرد برتر.

روش نمونه‌گیری در این پژوهش از نوع نمونه‌گیری هدفمند که گاهی تحت عنوان نمونه‌گیری قضاوتی و حتی نمونه‌گیری نظری نامیده می‌شود می‌باشد. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش منابع کتابخانه‌ای و استفاده از اسناد و مدارک، مطالعه میدانی شامل مصاحبه و تکمیل پرسشنامه است. همچنین برای تدوین، تعیین و اولویت‌بندی راهبردهای توسعه شهری از مدل‌های تلفیقی AHP، SWOT و VIKOR استفاده گردیده است.

مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

برنامه‌ریزی استراتژیک و توسعه پایدار شهری

برنامه‌ریزی استراتژیک شهری، فرایندی است که امکان اعمال تمامی ابتکارات عمومی و خصوصی گروه‌های ذینفع شهری را در توسعه شهرشان فراهم می‌نماید. به عبارت دیگر برنامه‌ریزی راهبردی می‌تواند یک فرم سیستماتیک برای تغییر شهرها و آینده آن‌ها را فراهم کند. مخصوصاً اگر این برنامه‌ریزی با مشارکت و فضاهای باز تصمیم‌گیری که کنش پیوندی را تثبیت کند، همراه باشد نتایج مطلوبی را به بار خواهد آورد (Steinberg, 2005: 70). برنامه‌ریزی استراتژیک شهری یک ابزار بالقوه برای کمک در فرایندهای تصمیم‌گیری است که این امکان را به شهرسازان می‌دهد که عدم قطعیت‌ها و پیچیدگی‌های موجود در واقعیت را به وسیله شیوه‌های گفتگویی و مشارکت ذینفعان برطرف کنند. مراحل این نوع برنامه‌ریزی به دنبال به حداقل رساندن تأثیر منفی تصمیمات و استفاده حداکثری از منابع موجود است تا عدم قطعیت نتایج و غیر قابل پیش‌بینی بودن آن را تشخیص داده و شرایط منعطفی مدنظر داشته باشد (Salas & Yepes, 2018). بدین ترتیب این رویکرد، امکان توسعه یکپارچه جهت شکل‌دهی و تعیین مسیر آتی الگوهای گسترش شهر را فراهم ساخته و چهارچوب مشترکی برای کلیه استراتژی‌ها و خط‌مشی‌های مرتبط با مناطق شهری و سیاست‌گذاری‌های مربوط به نحوه استفاده از اراضی جهت تدوین برنامه توسعه یکپارچه ایجاد می‌نماید.

بطور خلاصه می‌توان گفت برنامه‌ریزی استراتژیک شهری با تکیه بر اصول توسعه پایدار، دربرگیرنده مجموعه‌ای از فعالیت‌های انسانی در جهت توسعه همه‌جانبه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فضایی جوامع شهری است. محورهای اصلی این پارادایم بر ترسیم چشم‌انداز، تدوین اهداف توسعه، رویارویی همه‌جانبه و منظم با مسایل اساسی شهر، استفاده بهینه و اثر بخش از منابع کمیاب و دستیابی به نتایج مناسب برای عموم و مهمتر از همه تاکید بر اجرای موفقیت‌آمیز استوار است (مهدیزاده، ۱۳۸۳: ۲۵).

ضرورت برنامه‌ریزی استراتژیک در توسعه پایدار شهری

ساکنین و مدیران شهرها به ویژه در کشورهای در حال توسعه به طور روزافزون واقف شده‌اند که نیازمند ارتقاء کیفیت زندگی برای تمامی ساکنین شهر هستند، لیکن طرح‌های کنونی به آن نایل نشده‌اند. تجارب کشورهای توسعه یافته نشان می‌دهد که تلاش‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی دولت محلی اگر توسط یک فرایند استراتژیک شامل عناصر ذیل هدایت گردد، موفق تر خواهد بود.

الف) تحلیل نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای تأثیرگذار بر شهر؛

ب) توجه به عقیده اکثریت درباره اهداف، اولویت‌ها و عملیات؛
ج) تشکیل ائتلاف‌های سازمانی - نهادی برای اجرای عملیات و برنامه‌های ویژه جهت دستیابی به نتایج پایدار (صرافی و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۷). فلسفه تهیه راهبرد توسعه شهری از میان برداشتن بحران‌ها، چالش‌ها و مسایل کشورهای در حال توسعه می‌باشند و هدف اصلی آن تامین توسعه پایدار شهری از طریق

برنامه‌ریزی استراتژیک به عنوان مجموعه‌ای از تصمیمات و اقدامات تعریف می‌شود که نتیجه آن تنظیم و تحلیل سیستماتیکی مناسب قوت‌ها و فرصت‌ها برای به حداقل رساندن ضعف‌ها و تهدیدهاست (Bernorider, 2002: 45). برنامه‌ریزی استراتژیک عوامل محیطی را در داخل و خارج در نظر می‌گیرد، فرصت‌ها، تهدیدها، نقاط قوت و ضعف را که باید عمیقاً بررسی شوند، شناسایی می‌کند (Ershadi & Dehdazzi, 2019). علاوه بر این، در فرآیند برنامه‌ریزی استراتژیک، اهداف بلندمدت تعیین می‌شود، برنامه‌ها تدوین و اجرا می‌شوند، منابع مورد نیاز به نحو احسن تخصیص داده می‌شوند تا اهداف به طور موثر محقق شوند. بنابراین، برنامه‌ریزی استراتژیک کمک قابل توجهی در تبدیل اهداف استراتژیک به طرح‌ها و برنامه‌ها، کمک به سازمان برای دستیابی به مأموریت و چشم‌انداز خود و هدایت مسیر سازمان دارد (Asobee, 2021). این رویکرد، روند برنامه‌ریزی را بر پایه شناخت‌های معتبر و امکانات واقعی استوار می‌سازد. در این برنامه‌ریزی، روند تصمیم‌گیری به جای تعیین تکلیف قطعی و نهایی در راستای ظرفیت‌ها و توان‌های موجود و به صورت گام به گام انجام می‌پذیرد (Faludi, 1973: 207). در حقیقت، برنامه‌ریزی راهبردی صرفاً یک ابزار جدید برنامه‌ریزی نیست، بلکه یک شیوه نوین تفکر نیز به شمار می‌آید (Wilson, 2000: 29). رویکرد برنامه‌ریزی استراتژیک در برنامه‌ریزی شهری در پی پاسخگویی به انبوهی از معضلات شهری شکل گرفت. مشکلاتی که برنامه‌های جامع در رویارویی با آن‌ها ناکام مانده بود (Halla, 2007: 131). در واقع نیازها و ضرورت‌های مختلف شهری از یکسو و ناکامی رویکردهای سنتی در پاسخگویی به آن‌ها از سوی دیگر، باعث شکل‌گیری نگرش راهبردی شده است (سعیدنیا، ۱۳۸۲: ۷۵). به کارگیری برنامه‌ریزی استراتژیک در حوزه برنامه‌ریزی شهری، از ابتدای شروع، بر کارآمد بودن، انعطاف‌پذیری، مورد توجه قرار دادن صاحبان منافع، واقع‌گرایی و افزایش تعاون و همکاری تأکید داشته و برای تهیه و اجرای یک طرح کلی برنامه‌ریزی شهری به سمت یک چهارچوب هماهنگ و انعطاف‌پذیر برای شکل و الگوی شهر، پیش رفته است (Halla, 2007: 4). با توجه به ویژگی‌های برنامه‌ریزی استراتژیک، این رویکرد در زمینه توسعه پایدار شهری که امروزه به عنوان یکی از چالش‌های اساسی جهان در قرن ۲۱ مطرح است، اهمیت و جایگاه ویژه‌ای دارد، زیرا هدف آن هدایت شهر به سمت منافع بیشتر، کاهش اثرات منفی، ارتقای کیفیت زندگی شهری و در نهایت توسعه پایدار شهری است (Wellington, 2006: 4). برنامه‌ریزی استراتژیک شهری در پاسخ به سرعت تحولات عظیم جوامع نظیر ورود به اقتصاد بازار و خصوصی سازی، افزایش حساسیت‌های زیست محیطی، توجه بیشتر به توسعه پایدار، تمرکز زدایی، تعدیل ساختاری در بخش عمومی به وجود آمد (Robin & et al, 2010: 471).

ب) محاسبه نادرست تحولات جمعیتی؛
ج) عدم هماهنگی میان رشد کالبدی شهر و رشد جمعیتی و در نتیجه افزایش بیش از حد سرانه و کاهش شدید تراکم ناخالص شهری؛
د) رشد و توسعه بی رویه کالبدی- فضایی شهر در خارج از محدوده‌های مصوب.

در مجموع، ارزیابی طرح تفصیلی شهر کاشان نشان می‌دهد که الگوی غالب برنامه‌ریزی شهری در ایران که الگوی طرح‌های جامع و تفصیلی بوده، نتوانسته نیازهای برنامه‌ریزی توسعه شهری در کاشان را، در شرایط متغیر اقتصادی، اجتماعی- سیاسی آن پاسخگو باشند و در عمل نیز موفقیت‌چندانی حاصل نشده است، به عبارت دیگر، اگر روند گذشته در طرح جامع شهر کاشان ادامه یابد، فضاها و مشکلات به مراتب از وضعیت کنونی شهر بیشتر می‌شود. اگر به دنبال برداشتن بحران‌ها، چالش‌ها و تامین توسعه پایدار شهری هستیم، راهکار و برنامه اساسی با توجه به پارامترهای متفاوت نظیر رشد جمعیت و غیره، برنامه‌ریزی راهبردی می‌باشد. برنامه‌ریزی راهبردی با توجه به خصوصیات چون واقعیت‌گرایی، جلب توافق و تعهد جمعی، انعطاف‌پذیری و... می‌تواند به عنوان الگویی مقدم بر طرح‌های توسعه شهری مطرح گردد. بنابراین ضمن لزوم اعمال این الگو به جای شیوه سنتی برنامه‌ریزی (الگوی جامع) در مورد شهر کاشان، می‌بایست قابلیت‌های الگوی برنامه‌ریزی راهبردی از طریق بررسی توان‌ها و محدودیت‌های توسعه شهر، با استفاده از تحلیل‌های فضایی در قالب تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری در ابعاد مختلف جهت مقابله سیستماتیک با معضلات شهری به کار گرفته شود تا بدین وسیله راهکارهای ساماندهی و برنامه‌ریزی آتی در چارچوب اهداف استراتژیک برای پایداری نظام فضایی شهر کاشان ارایه گردد.

تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری کاشان با مدل‌های تلفیقی AHP، SWOT و VIKOR

تبیین پایداری نظام فضایی شهر کاشان با تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری در پنج مرحله به شرح زیر ارایه گردید:

- الف) شناسایی و انتخاب معیارهای مهم توسعه پایدار شهری؛
ب) ماتریس‌های ارزیابی عوامل خارجی (فرصت‌ها و تهدیدها) و داخلی (نقاط قوت و ضعف) معیارها؛
ج) تجزیه و تحلیل عوامل راهبردی؛
د) مرحله تطبیق و تدوین راهبردها؛
هـ) ترسیم ماتریس داخلی - خارجی و انتخاب راهبردها؛
و) اولویت‌بندی راهبردها با استفاده از مدل VIKOR و انتخاب استراتژی برتر.

به منظور تدوین راهبردهای تلفیقی توسعه شهری کاشان در معیارهای انتخابی، ابتدا با سنجش محیط داخلی و محیط خارجی، فهرستی از نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها موجود بر

ایجاد ظرفیت اجتماعی برای چشم‌انداز سازی مشارکتی و اقدام همگانی می‌باشد. مبحث فقر شهری و اتخاذ سیاست‌های حمایت از اقشار فقیر و ارتقای وضعیت آن‌ها در این برنامه جایگاه ویژه‌ای دارد. این برنامه برای آن تدوین می‌شود تا رشد شهرها متضمن عدالت اجتماعی نیز باشد که این امر از طریق همکاری و مشارکت جامعه در راستای ارتقای کیفیت زندگی شهری همه شهروندان میسر می‌شود (کلاتری خلیل‌آباد، ۱۳۹۰: ۷۰). بنابراین با عنایت به اینکه در عصر حاضر توسعه پایدار شهری یکی از مهمترین رویکردهای مدیریت اجرایی شهرها می‌باشد، لذا توجه به جایگاه برنامه‌ریزی استراتژیک در توسعه پایدار شهری بسیار حائز اهمیت است. چرا که این نوع از برنامه‌ریزی به دنبال چشم‌اندازی از شهر است "که به جنبه‌های کالبدی و فیزیکی شهر و نیز توسعه بهینه آینده شهر به ویژه در بخش مسکن توجه داشته و از نظر کاربری‌های شهری هماهنگ و منسجم عمل نماید و مشارکت شهروندان را در تمامی مشکلات شهری دارا باشد. به عبارت دیگر توسعه‌های پایدار از پایین به بالا جهت امر برنامه‌ریزی و مدیریت شهری در سطح محلات و مناطق شهری داشته باشد و فرهنگ شهرنشینی و شهرگرایی (تولید، توزیع و مصرف) در سطح شهر به وضوح دیده شود" (ملک‌افضلی، ۱۳۸۲: ۳۴).

از جمله مهمترین دلایل به کارگیری برنامه‌ریزی استراتژیک می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- الف) با اهداف غایی و عینی سازگار است؛
ب) آینده را در نظر می‌گیرد؛
ج) با نیروهای غیر قابل‌کنترلی که در عملکرد سازمان یا شهر درگیرند، شدیداً در ارتباط است (Farhoodi & et al, 2009: 335)

یافته‌ها و بحث

نتایج بررسی چالش‌ها و نواقص طرح‌های توسعه شهری کاشان

بررسی عملکرد طرح‌های توسعه شهری در کاشان در مقاله قبلی محقق نشان می‌دهد که این طرح‌ها نتوانسته راهگشایی مناسبی بر حل معضلات شهری باشند. نارسایی مربوط به روند اجرایی شدن و مدیریت طرح‌ها به همراه نبود هماهنگی بین دو سطح کلان و خرد، خود باعث آشفتگی روند رشد و توسعه بی برنامه شهر کاشان شده و مشکلات و نارسایی‌هایی را در شهر بوجود آورده است. بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته و نیز تطبیق میزان تحقق سرانه، تراکم و تغییرات در سطح کاربری‌ها با وضعیت موجود در افق طرح نشان می‌دهد، الگوی برنامه سنتی در قالب طرح جامع و تفصیلی برای شهر کاشان دارای مشکلات عدیده‌ای در تحقق اهداف خود می‌باشد که این مشکلات بر پایه ارزیابی مقایسه‌ای سرانه‌ها، تراکم و سطوح کاربری شامل موارد زیر می‌باشد.

الف) عدم رعایت ضوابط و معیارهای برنامه‌ریزی و طراحی شهری در ارتباط با میزان سطوح کاربری‌های پیشنهادی؛

اساس نظرات خبرگان (با استفاده از تکنیک دلفی) در قالب (جدول شماره یک) جهت ورود به ماتریس ارزیابی عوامل داخلی و خارجی انتخاب گردید، در گام بعد با استفاده از مدل تلفیقی AHP-SWOT ابتدا به مقایسه زوجی هر یک از عوامل داخلی و خارجی پرداخته و در ادامه با مشخص شدن وزن و رتبه هر کدام از عوامل، امتیاز نهایی عوامل داخلی و خارجی بدست آمد، سپس با محاسبه و تحلیل آنها، در گام اول با تشکیل ماتریس سوات، راهبردهای تلفیقی توسعه شهری کاشان در معیارهای هفت گانه پایداری تدوین شد و در ادامه بر اساس ماتریس داخلی و خارجی نوع استراتژی‌های چهارگانه تعیین و در نهایت بر اساس استراتژی‌های تدوین شده، اولویت‌بندی راهبردها و انتخاب استراتژی برتر با استفاده از مدل VIKOR تعیین گردید.

ارزیابی عوامل محیطی داخلی (IFE)

این ماتریس، نقاط قوت و ضعف داخلی سیستم را تدوین و ارزیابی می‌کند. همچنین برای شناسایی و ارزیابی روابط بین موضوعات مختلف راهکارهایی ارائه می‌نماید. ارزیابی عوامل داخلی تاثیر گذار در زمینه ابعاد پایداری شهر کاشان نشان می‌دهد که از مجموع مهمترین نقاط قوت و ضعف عنوان شده از سوی کارشناسان و صاحب نظران مؤلفه‌هایی همچون (وجود زمینه اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات گردشگری در شهر با توجه به پتانسیل‌های موجود در این حوزه‌ها با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۶، با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۲۴، و برخورداری از چشم‌انداز بصری مانند تپه‌های سیلک، آبشار نیاسر و باغ پرندگان قمصر به همراه وجود متخصصان و کارشناسان در شهر کاشان

جدول شماره ۱: قابلیت‌ها و محدودیت‌های شهر کاشان با رویکرد پایداری نظام فضایی شهر

نقاط قوت	نقاط ضعف	فرصت‌ها	تهدیدها
الف) وجود باغ‌ها و اراضی زراعی در اطراف محدوده شهر با پیوندی ارگانیک و اکولوژیک با کانون‌های شهری و بافت‌های روستایی ب) وجود زمینه اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات گردشگری در شهر با توجه به پتانسیل‌های موجود در این حوزه‌ها ج) پرورش گیاهان تجاری مانند زعفران و گل محمدی، ماهی د) ظرفیت‌های خالی سکونت در شهرک‌های مسکونی و صنعتی به همراه ایجاد کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی ه) مساحت قابل قبول شبکه معابر و) برخورداری از چشم‌انداز بصری مانند تپه‌های سیلک، آبشار نیاسر و باغ پرندگان قمصر ز) داشتن بهترین آسمان شب دنیا به لحاظ رصد ستاره‌ها (داشتن خط آسمان منظم) ح) همکاری نهادهای علمی با مدیران شهری ط) وجود متخصصان و کارشناسان در شهر کاشان ی) افزایش سهم با سوادان از کل جمعیت شهر	الف) هجوم ساخت و سازهای شهری، صنعتی، خدماتی و ارتباطی پراکنده در اراضی باغی و زراعی ب) عدم وجود برنامه‌ریزی دقیق و استراتژی‌های بلندمدت توسط مدیران شهری در حوزه درآمدهای پایدار شهری ج) وابستگی شهرداری به درآمد عوارض عمومی و ساختمان و آسب‌پذیری و انعکاس آن در اجرای برنامه‌ریزی پایدار شهر د) گسترش فیزیکی شهر خارج از طرح مصوب ه) عدم بهره‌برداری مناسب از زمین به لحاظ سطح اشتغال و تراکم و) پایین بودن سطح سرویس دهی معابر به ویژه در مرکز شهر و بافت پیرامونی آن ز) ساختار ناتوان سیستم حمل و نقل عمومی در حوزه پایانه و پوشش نواحی مختلف شهر ح) کمبود زیرساخت‌های جهت توسعه گردشگری ط) نارسایی ساختاری، تشکیلاتی و تجهیزات موسسات خدماتی مرتبط با امور گردشگری ی) نبود دیدگاه راهبردی در مسؤولان و نبود راهکار مناسب برای توسعه آینده شهر ک) نداشتن درآمدهای پایدار ل) افزایش روند بیکاری در بین جمعیت فعال	الف) استفاده از انرژی خورشیدی و باد با توجه به اقلیم منطقه ب) شکل‌گیری بودن تفکرات همه‌جانبه مسائل زیست محیطی در پروژه‌های توسعه شهری ج) موقعیت مناسب قرارگیری در شاهراه ترانزیتی شمال به جنوب د) برخورداری از پتانسیل لازم برای افزایش حجم سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی و تعامل شهر با کانون‌های اقتصادی استان‌های همجوار در زمینه نظام اقتصادی و مبادلاتی ه) امکان تحقق الگوی توسعه درونی و) نگاه مثبت مدیران شهری به تدوین طرح‌ها و برنامه‌ها جهت تسهیل در شبکه عبور و مرور شهری و حل مشکلات ترافیکی در سطح شهر ز) توجه بیشتر به نقش توریسم در اقتصاد شهر و رونق گردشگری داخل و هدایت توریسم به کاشان در میانه راه اصفهان و یزد ح) فرصت تبدیل باغ‌های پیرامون شهر به مراکز گردشگری اکولوژیکی در کنار عناصر تاریخی فراملی همچون تپه سیک ط) تأثیر مثبت شورای برنامه‌ریزی شهرداری و کمیته‌های تخصصی آن در همکاری عملکردهای شهری ی) نقش و جایگاه شهر کاشان به عنوان دومین قطب صنعتی و گردشگری استان ک) ویژگی‌های قومی و آداب و رسوم، فرهنگ و سنت‌های محلی در بهره‌گیری از دانش بومی جهت توسعه پایدار	الف) از بین رفتن بخش وسیعی از باغ‌ها و مزارع در غرب و جنوب شهر در اثر توسعه بی‌رویه فیزیکی شهر ب) عدم سیاست‌های موزون در مورد جذب سرمایه ج) روند فزاینده قیمت زمین و مسکن در برخی از مناطق شهری د) گرایش به اشتغال بدون برنامه اراضی به عنوان فرصت‌های شهر برای توسعه هدفمند ه) کمبود کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی در سطح شهر به همراه گرایش به ادغام بافت‌های روستایی در یکدیگر در بخش‌های غربی شهر و) اختلال در نظام حمل و نقل، رفت و آمد و ترافیک فراوان در محدوده مرکزی شهر به دلیل تمرکز شدید فعالیت‌های تجاری، اداری و خدماتی. ز) عدم تعریض معابر در محدوده‌های پر تردد شهری به دلیل ساخت مجتمع‌های تجاری و لوکس. ح) عدم هماهنگی و همکاری میان بخشی مستمر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری ط) قطعیت نیافتن و عدم اجرای سیاست‌های کلان در خصوص ایجاد مراکز تفریحی، فراغتی و فرهنگی متناسب با حوزه گردشگری ی) نبود شایسته‌سالاری در به کارگیری مدیران و متخصصین ک) مدیریت جزئی‌نگر و عدم توجه به برنامه‌های استراتژیک و بلندمدت ل) نبود زمینه‌سازی برای مشارکت واقعی مردم در سرنوشت خود م) بیکاری بالای فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و پایین بودن بهره‌وری نیروی کار و سرمایه ن) عدم برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری متناسب با پتانسیل‌های اقتصادی شهر در جذب جمعیت بیکار و تحصیلکرده شهر

۰/۰۸ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۸، کمبود زیر ساخت‌های جهت توسعه گردشگری با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۷ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۷، گسترش فیزیکی شهر خارج از طرح مصوب با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۵ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۵ و در نهایت افزایش روند بیکاری در بین جمعیت فعال با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۳ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۳ به عنوان نقاط ضعف کلیدی در مسیر توسعه پایدار شهر کاشان به شمار می‌آیند، و سایر عوامل با توجه به امتیاز کسب شده در رتبه‌های پایین تر قرار دارند. همچنین با عنایت به اینکه مجموع امتیازهای نهایی عوامل داخلی برابر با ۱/۸۷ می‌باشد و از آنجا که پایین تراز میانگین (۲,۵) است بیانگر این است که ضعف‌ها در حوزه پایداری نظام فضایی شهر کاشان بر قوت‌ها غالب هستند، به عبارت دیگر شهر در ابعاد مختلف پایداری از نظر عوامل داخلی دچار ضعف است.

مشترکاً با (میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۵ و با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۲) و همکاری نهادهای علمی با مدیران شهری با میانگین ضریب اهمیت ۰/۴. با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۱۶. به عنوان نقاط قوت اساسی در حوزه توسعه پایدار شهر کاشان شناخته می‌شوند و ما بقی مولفه‌ها به تناسب امتیاز کسب شده در رده‌های پایین اهمیت قرار دارند. از سوی دیگر مولفه‌های (نبود دیدگاه راهبردی در مسؤولان و نبود راهکار مناسب برای توسعه آینده شهر با میانگین ضریب اهمیت ۰/۱۴ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۱۴)، نداشتن درآمدهای پایدار با میانگین ضریب اهمیت ۰/۱ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۱)، هجوم ساخت و سازهای شهری، صنعتی، خدماتی و ارتباطی پراکنده در اراضی باغی و زراعی با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۹ با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۹، وابستگی شهرداری به درآمد عوارض عمومی و ساختمان و آسیب‌پذیری و انعکاس آن در اجرای برنامه‌ریزی پایدار شهر با میانگین ضریب اهمیت

جدول شماره ۲: مهمترین عوامل داخلی انتخابی جهت تدوین راهبردهای تلفیقی توسعه شهری

عوامل استراتژیک داخلی	وزن حاصل از AHP	رتبه	امتیاز نهایی
الف) وجود باغ‌ها و اراضی زراعی در اطراف محدوده شهر با پیوندی ارگانیک و اکولوژیک با کانون‌های شهری و بافت‌های روستایی	۰,۰۱	۳	۰,۰۳
ج) پرورش گیاهان تجاری مانند زعفران و گل محمدی، ماهی	۰,۰۱	۳	۰,۰۳
ب) وجود زمینه اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات گردشگری در شهر با توجه به پتانسیل‌های موجود در این حوزه‌ها	۰,۰۶	۴	۰,۲۴
د) ظرفیت‌های خالی سکونت در شهرک‌های مسکونی و صنعتی به همراه ایجاد کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی	۰,۰۲	۳	۰,۰۶
ه) مساحت قابل قبول شبکه معابر	۰,۰۱	۳	۰,۰۳
ز) داشتن بهترین آسمان شب دنیا به لحاظ رصد ستاره‌ها (داشتن خط آسمان منظم)	۰,۰۱	۳	۰,۰۳
و) برخورداری از چشم‌انداز بصری مانند تپه‌های سیلک، آبشار نیاسر و باغ پرندگان قمصر	۰,۰۵	۴	۰,۲
ط) وجود متخصصان و کارشناسان در شهر کاشان	۰,۰۵	۴	۰,۲۰
ح) همکاری نهادهای علمی با مدیران شهری	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
ی) افزایش سهم با سوادان از کل جمعیت شهر	۰,۰۱	۳	۰,۰۳
الف) هجوم ساخت و سازهای شهری، صنعتی، خدماتی و ارتباطی پراکنده در اراضی باغی و زراعی	۰,۰۹	۱	۰,۰۹
ب) عدم وجود برنامه‌ریزی دقیق و استراتژی‌های بلند مدت توسط مدیران شهری در حوزه درآمدهای پایدار شهری	۰,۰۴	۲	۰,۰۸
ج) وابستگی شهرداری به درآمد عوارض عمومی و ساختمان و آسیب‌پذیری و انعکاس آن در اجرای برنامه‌ریزی پایدار شهر	۰,۰۸	۱	۰,۰۸
د) گسترش فیزیکی شهر خارج از طرح مصوب	۰,۰۵	۱	۰,۰۵
ه) عدم بهره‌برداری مناسب از زمین به لحاظ سطح اشغال و تراکم	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
و) پایین بودن سطح سرویس دهی معابر به ویژه در مرکز شهر و بافت پیرامونی آن	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
ز) ساختار ناتوان سیستم حمل و نقل عمومی در حوزه پایانه و پوشش نواحی مختلف شهر	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
ط) نارسایی ساختاری، تشکیلاتی و تجهیزات موسسات خدماتی مرتبط با امور گردشگری	۰,۰۲	۲	۰,۰۴
ح) کمبود زیر ساخت‌های جهت توسعه گردشگری	۰,۰۷	۱	۰,۰۷
ی) نبود دیدگاه راهبردی در مسؤولان و نبود راهکار مناسب برای توسعه آینده شهر	۰,۱۴	۱	۰,۱۴
ک) نداشتن درآمدهای پایدار	۰,۱	۱	۰,۱
ل) افزایش روند بیکاری در بین جمعیت فعال	۰,۰۳	۱	۰,۰۳
جمع	۱	-	۱,۸۷

نقاط قوت

نقاط ضعف

ارزیابی عوامل محیطی خارجی (EFE)

هدف این مرحله سنجش محیط خارجی محدوده مورد مطالعه جهت شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهایی است که شهر کاشان در حوزه توسعه پایدار با آن مواجه است. بر اساس مطالعات انجام شده در محدوده مورد مطالعه و نظر سنجی از صاحب نظران و خبرگان، مجموعه‌ای از فرصت‌ها و تهدیدهای موجود و مؤثر در این بخش به شرح جدول شماره ۳ مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت. بررسی مهمترین فرصت‌ها و تهدیدها موجود در ماتریس ارزیابی عوامل خارجی نشان می‌دهد که مولفه‌هایی همچون: نقش و جایگاه شهر کاشان به عنوان دومین قطب صنعتی و گردشگری استان با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۸ و با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۳۲، برخورداری از پتانسیل لازم برای افزایش حجم سرمایه گذاری‌های اقتصادی و تعامل شهر با کانون‌های اقتصادی استان‌های همجوار در زمینه نظام اقتصادی و مبادلاتی با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۷ و با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۲۸، توجه بیشتر به نقش توریسم در اقتصاد شهر و رونق گردشگری داخل و هدایت توریسم به کاشان در میانه راه اصفهان و یزد به همراه شکل‌گیری تفکرات همه جانبه مسائل زیست محیطی در پروژه‌های توسعه شهری مشترکاً با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۵ و با امتیاز ۴ و وزن نهایی ۰/۲) به عنوان مهمترین فرصت‌های پیش روی در حوزه توسعه پایدار شهر کاشان می‌باشند و بقیه مولفه‌های در رده‌های پایین تر اهمیت قرار دارند. از سوی دیگر مؤلفه‌های: بیکاری بالای فارغ التحصیلان دانشگاهی و پایین بودن بهره‌وری نیروی کار و سرمایه با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۹ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۹، عدم برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری متناسب با پتانسیل‌های اقتصادی شهر در جذب جمعیت بیکار و تحصیلکرده شهر با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۸ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۸،

نبود زمینه‌سازی برای مشارکت واقعی مردم در سرنوشت خود به همراه مدیریت جزئی نگر و عدم توجه به برنامه‌های استراتژیک و بلند مدت با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۶ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۶، از بین رفتن بخش وسیعی از باغ‌ها و مزارع در غرب و جنوب شهر در اثر توسعه بی‌رویه فیزیکی شهر و آلاینده‌های صنعتی با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۵ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۵ و در نهایت عدم تعریض معابر در محدوده‌های پر تردد شهری به دلیل ساخت مجتمع‌های تجاری و لوکس با میانگین ضریب اهمیت ۰/۰۴ و با امتیاز ۱ و وزن نهایی ۰/۰۴ به عنوان مهمترین تهدیدهایی است که شهر کاشان در مسیر توسعه پایدار با آن مواجه می‌باشد و سایر موارد در رتبه‌های پایین تر قرار دارند. همچنین نتایج حاصل از بررسی ماتریس خارجی نشان می‌دهد، مجموع امتیازهای نهایی عوامل خارجی برای توسعه پایدار شهر کاشان برابر با ۲/۲۴ می‌باشد و از آنجا که پایین تر از میانگین (۲،۵) است نشان می‌دهد شهر در حوزه پایداری نظام فضایی با غلبه تهدیدهای محیطی بر فرصت‌ها مواجه می‌باشد، به عبارتی شهر نتوانسته از عواملی که فرصت ایجاد می‌کند بهره‌برداری کند و یا از عواملی که موجب تهدید می‌شود دوری نماید.

تدوین راهبردهای توسعه شهری کاشان با ماتریس SWOT

به منظور تدوین راهبردهای توسعه شهری کاشان، از ماتریس SWOT استفاده گردید. بدین صورت که پس از شناسایی عوامل درونی (نقاط قوت و ضعف) و عوامل محیطی (فرصت‌ها و تهدیدات) موجود در حوزه مورد مطالعه، از طریق ماتریس ارزیابی عوامل داخلی و خارجی (IFE, EFE) به تشکیل ماتریس سوات پرداخته شد و در ادامه استراتژی‌هایی متناسب با عوامل داخلی و خارجی بر اساس جدول شماره ۴ برای پایداری نظام فضایی شهر کاشان تدوین گردید.

جدول شماره ۳: مهمترین عوامل خارجی انتخابی جهت تدوین راهبردهای تلفیقی توسعه شهری

امتیاز نهایی	رتبه	وزن حاصل از AHP	عوامل استراتژیک خارجی	تدوین راهبردها
۰،۰۳	۳	۰،۰۱	الف) استفاده از انرژی خورشیدی و باد با توجه به اقلیم منطقه	۰،۰۳
۰،۲	۴	۰،۰۵	ب) شکل‌گیری بودن تفکرات همه جانبه مسائل زیست محیطی در پروژه‌های توسعه شهری	
۰،۰۶	۳	۰،۰۲	ج) موقعیت مناسب قرارگیری در شاهراه ترانزیتی شمال به جنوب	
۰،۲۸	۴	۰،۰۷	د) برخورداری از پتانسیل لازم برای افزایش حجم سرمایه گذاری‌های اقتصادی و تعامل شهر با کانون‌های اقتصادی استان‌های همجوار در زمینه نظام اقتصادی و مبادلاتی	
۰،۱۲	۴	۰،۰۳	ه) امکان تحقق الگوی توسعه درونی	
۰،۰۶	۳	۰،۰۲	و) نگاه مثبت مدیران شهری به تدوین طرح‌ها و برنامه‌ها جهت تسهیل در شبکه عبور و مرور شهری و حل مشکلات ترافیکی در سطح شهر	
۰،۲	۴	۰،۰۵	ز) توجه بیشتر به نقش توریسم در اقتصاد شهر و رونق گردشگری داخل و هدایت توریسم به کاشان در میانه راه اصفهان و یزد	
۰،۰۹	۳	۰،۰۳	ح) فرصت تبدیل باغ‌های پیرامون شهر به مراکز گردشگری اکولوژیکی در کنار عناصر تاریخی فرا ملی همچون تپه سیک	
۰،۳۲	۴	۰،۰۸	ی) نقش و جایگاه شهر کاشان به عنوان دومین قطب صنعتی و گردشگری استان	
۰،۰۶	۳	۰،۰۲	ط) تأثیر مثبت شورای برنامه‌ریزی شهرداری و کمیته‌های تخصصی آن در همگرایی عملکردهای شهری	
۰،۰۳	۳	۰،۰۱	ک) ویژگی‌های قومی و آداب و رسوم، فرهنگ و سنت‌های محلی در بهره‌گیری از دانش بومی جهت توسعه پایدار	

عوامل استراتژیک خارجی		وزن حاصل از AHP	رتبه	امتیاز نهایی
الف)	از بین رفتن بخش وسیعی از باغ‌ها و مزارع در غرب و جنوب شهر در اثر توسعه بی‌رویه فیزیکی شهر و آلاینده‌های صنعتی	۰,۰۵	۱	۰,۰۵
ب)	عدم سیاست‌های موزون در مورد جذب سرمایه	۰,۰۴	۲	۰,۰۸
ج)	روند فزاینده قیمت زمین و مسکن در برخی از مناطق شهری	۰,۰۲	۲	۰,۰۴
د)	گرایش به اشغال بدون برنامه اراضی به عنوان فرصت‌های شهر برای توسعه هدفمند	۰,۰۴	۲	۰,۰۸
هـ)	کمبود کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی در سطح شهر به همراه گرایش به ادغام بافت‌های روستایی در یکدیگر در بخش‌های غربی شهر	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
و)	اختلال در نظام حمل و نقل، رفت و آمد و ترافیک فراوان در محدوده مرکزی شهر به دلیل تمرکز شدید فعالیت‌های تجاری، اداری و خدماتی	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
ز)	عدم تعریض معابر در محدوده‌های پر تردد شهری به دلیل ساخت مجتمع‌های تجاری و لوکس.	۰,۰۴	۱	۰,۰۴
ح)	عدم هماهنگی و همکاری میان بخشی مستمر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری	۰,۰۱	۲	۰,۰۲
ط)	قطعیت نیافتن و عدم اجرای سیاست‌های کلان در خصوص ایجاد مراکز تفریحی، فراغتی و فرهنگی متناسب با حوزه گردشگری	۰,۰۱	۲	۰,۰۲
ی)	نبود شایسته‌سالاری در به کارگیری مدیران و متخصصین	۰,۰۵	۱	۰,۰۵
ک)	مدیریت جزئی نگر و عدم توجه به برنامه‌های استراتژیک و بلند مدت	۰,۰۶	۱	۰,۰۶
ل)	نبود زمینه‌سازی برای مشارکت واقعی مردم در سرنوشت خود	۰,۰۶	۱	۰,۰۶
م)	بیکاری بالای فارغ التحصیلان دانشگاهی و پایین بودن بهره‌وری نیروی کار و سرمایه	۰,۰۹	۱	۰,۰۹
ن)	عدم برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری متناسب با پتانسیل‌های اقتصادی شهر در جذب جمعیت بیکار و تحصیل‌کرده شهر	۰,۰۸	۱	۰,۰۸
جمع		۱		۲,۲۴

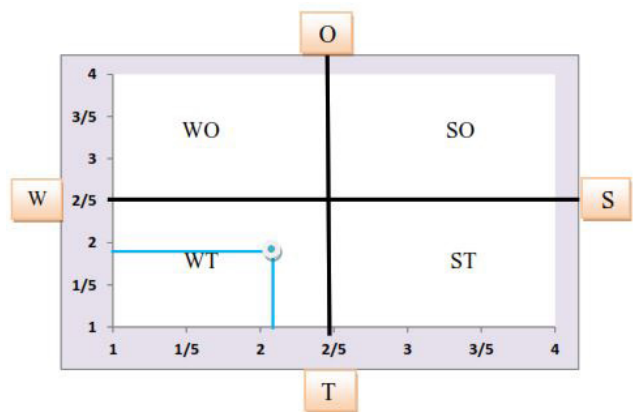
جدول شماره ۴: ماتریس SWOT و نحوه تدوین راهبردهای تلفیقی توسعه شهری کاشان

عوامل داخلی	
نقاط قوت S	نقاط ضعف W
الف) وجود باغ‌ها و اراضی زراعی در اطراف محدوده شهر با پیوندی ارگانیک و اکولوژیک با کانون‌های شهری و بافت‌های روستایی ب) وجود زمینه اشتغال در بخش‌های صنعت و خدمات گردشگری در شهر با توجه به پتانسیل‌های موجود در این حوزه‌ها ج) پرورش گیاهان تجاری مانند زعفران و گل محمدی، ماهی د) ظرفیت‌های خالی سکونت در شهر که‌های مسکونی و صنعتی به همراه ایجاد کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی هـ) مساحت قابل قبول شبکه معابر و) برخورداری از چشم‌انداز بصری مانند تپه‌های سیلک، آبشار نیاسر و باغ پرندگان قصر ز) داشتن بهترین آسمان شب دنیا به لحاظ رصد ستاره‌ها (داشتن خط آسمان منظم) ح) همکاری نهاد‌های علمی با مدیران شهری ط) وجود متخصصان و کارشناسان در شهر کاشان ی) افزایش سهم با سوادان از کل جمعیت شهر	الف) هجوم ساخت و سازهای شهری، صنعتی، خدماتی و ارتباطی پراکنده در اراضی باغی و زراعی ب) عدم وجود برنامه‌ریزی دقیق و استراتژی‌های بلند مدت توسط مدیران شهری در حوزه درآمدهای پایدار شهری ج) وابستگی شهرداری به درآمد عوارض عمومی و ساختمان و آسب پذیری و انعکاس آن در اجرای برنامه‌ریزی پایدار شهر د) گسترش فیزیکی شهر خارج از طرح مصوب هـ) عدم بهره‌برداری مناسب از زمین به لحاظ سطح اشغال و تراکم و) پایین بودن سطح سرویس دهی معابر به ویژه در مرکز شهر و بافت پیرامونی آن ز) ساختار ناتوان سیستم حمل و نقل عمومی در حوزه پایانه و پوشش نواحی مختلف شهر ح) کمبود زیرساخت‌های جهت توسعه گردشگری ط) نارسایی ساختاری، تشکیلاتی و تجهیزات موسسات خدماتی مرتبط با امور گردشگری ی) نبود دیدگاه راهبردی در مسئولان و نبود راهکار مناسب برای توسعه آینده شهر ک) نداشتن درآمدهای پایدار ل) افزایش روند بیکاری در بین جمعیت فعال
عوامل خارجی	
فرصت‌ها O	تهدیدها t
الف) استفاده از انرژی خورشیدی و باد با توجه به اقلیم منطقه ب) شکل‌گیری بودن تفکرات همه‌جانبه مسائل زیست محیطی در پروژه‌های توسعه شهری ج) موقعیت مناسب قرارگیری در شاهراه ترانزیتی شمال به جنوب د) برخورداری از پتانسیل لازم برای افزایش حجم سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی و تعامل شهر با کانون‌های اقتصادی استان‌های همجوار در زمینه نظام اقتصادی و مبادلاتی هـ) امکان تحقق الگوی توسعه درونی و) نگاه مثبت مدیران شهری به تدوین طرح‌ها و برنامه‌ها جهت تسهیل در شبکه عبور و مرور شهری و حل مشکلات ترافیکی در سطح شهر ز) توجه بیشتر به نقش توریسم در اقتصاد شهر و رونق گردشگری داخل و هدایت توریسم به کاشان در میانه راه اصفهان و یزد ح) فرصت تبدیل باغ‌های پیرامون شهر به مراکز گردشگری اکولوژیک در کنار عناصر تاریخی فرا ملی همچون تپه سبک ط) تأثیر مثبت شورای برنامه‌ریزی شهرداری و کمیته‌های تخصصی آن در همگرایی عملکردهای شهری ی) نقش و جایگاه شهر کاشان به عنوان دومین قطب صنعتی و گردشگری استان ک) ویژگی‌های قومی و آداب و رسوم، فرهنگ و سنت‌های محلی در بهره‌گیری از دانش بومی جهت توسعه پایدار شهر	الف) از بین رفتن بخش وسیعی از باغ‌ها و مزارع در غرب و جنوب شهر در اثر توسعه بی‌رویه فیزیکی شهر ب) عدم سیاست‌های موزون در مورد جذب سرمایه ج) روند فزاینده قیمت زمین و مسکن در برخی از مناطق شهری د) گرایش به اشغال بدون برنامه اراضی به عنوان فرصت‌های شهر برای توسعه هدفمند هـ) کمبود کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی در سطح شهر به همراه گرایش به ادغام بافت‌های روستایی در یکدیگر در بخش‌های غربی شهر و) اختلال در نظام حمل و نقل، رفت و آمد و ترافیک فراوان در محدوده مرکزی شهر به دلیل تمرکز شدید فعالیت‌های تجاری، اداری و خدماتی. ز) عدم تعریض معابر در محدوده‌های پر تردد شهری به دلیل ساخت مجتمع‌های تجاری و لوکس. ح) عدم هماهنگی و همکاری میان بخشی مستمر در برنامه‌ریزی و مدیریت گردشگری ط) قطعیت نیافتن و عدم اجرای سیاست‌های کلان در خصوص ایجاد مراکز تفریحی، فراغتی و فرهنگی متناسب با حوزه گردشگری ی) نبود شایسته‌سالاری در به کارگیری مدیران و متخصصین ک) مدیریت جزئی نگر و عدم توجه به برنامه‌های استراتژیک و بلند مدت ل) نبود زمینه‌سازی برای مشارکت واقعی مردم در سرنوشت خود م) بیکاری بالای فارغ التحصیلان دانشگاهی و پایین بودن بهره‌وری نیروی کار و سرمایه ن) عدم برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری متناسب با پتانسیل‌های اقتصادی شهر در جذب جمعیت بیکار و تحصیل‌کرده شهر

استراتژی ها WO	استراتژی ها SO
<p>WO1: تنظیم فرآیند توسعه شهر بر پایه ملاحظات زیست محیطی برای ارتقای سطح پایداری از طریق اعمال مدیریت یکپارچه محیط زیست شهری و تدوین برنامه‌های جامع محیط زیست شهری مبتنی بر رویکرد مشارکتی با تأکید بر حفاظت از حوزه‌های اکولوژیک پیرامون شهر</p> <p>WO2: اعمال سیاست‌های ترویجی و تشویقی در جهت کاهش سطح اشغال زمین در هر گونه بهره برداری و ساخت در کلیه پهنه‌های استفاده از زمین به همراه تخصیص تراکم بیشتر در پهنه‌های کار و فعالیت به منظور کاهش تقاضا برای حمل و نقل و توسعه افقی شهر</p> <p>WO3: ایجاد تنوع در منابع درآمدی مدیریت شهری با تکیه بر مشارکت گروه‌های مختلف اجتماعی و فعالان اقتصادی در حوزه‌های مزیت دار شهر.</p> <p>WO4: فراهم آوردن تسهیلات، زیرساخت‌ها و امکانات رفاهی گردشگری و برنامه‌ریزی جهت ایجاد تنوع در امکانات، خدمات و فعالیت‌ها جهت جذب و افزایش جلب رضایت گردشگران داخلی و خارجی</p> <p>WO5: توسعه مسیرهای دسترسی و گسترش حمل و نقل عمومی برای مناطق دارای قابلیت گردشگری</p> <p>WO6: فراهم کردن زمینه و تلاش برای ارتقای سطح و تعامل موثر تر حمل و نقل با اقتصاد و نهادینه کردن روابط اقتصادی بین منطقه و جذب منابع و سرمایه گذاری داخلی و خارجی</p> <p>WO7: ایجاد یک سیستم کارآمد و جامع حمایت از بیکاران در جهت ایجاد انگیزه بیشتر در جستجوی شغل و فراگیری مهارت‌های مورد نیاز بازار کار</p> <p>WO8: تدوین سند توسعه اقتصادی شهر متناسب با قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی و رقابتی به ویژه در حوزه صنعت، گردشگری و محصولات کشاورزی با ارزش تجاری</p> <p>WO9: توسعه گردشگری فرهنگی به دلیل وجود ظرفیت بالای فرهنگی، ویژگی‌های قومی، آداب و رسوم و سنت‌های محلی منحصر به فرد منطقه کاشان</p>	<p>SO1: توسعه فن آوری در بهره برداری از انرژی‌های تجدید شونده با تأکید بر انرژی خورشیدی و باد و گسترش استفاده از انرژی پاک و جانشین</p> <p>SO2: افزایش ظرفیت خود پالایی طبیعت با حفظ باغات و اراضی کشاورزی و توسعه فضای سبز در محدوده حریم و مجموعه کانون‌های شهری و بافت‌های روستایی</p> <p>SO3: زمینه سازی و ارایه تمهیداتی جهت افزایش سهم و نقش شهر کاشان در اقتصاد استان و ملی به خصوص در زمینه صنعت و گردشگری با تکیه بر ظرفیت راه‌های مواصلاتی و قابلیت‌های شبکه ریلی، خطوط هوایی و حمل و نقل زمینی</p> <p>SO4: تأکید بر توسعه اکوتوریسم (گردشگری طبیعی) و شناسایی و بهره گیری از جاذبه‌ها، فرآورده‌ها و دیگر مزیت‌های نسبی توریستی منطقه</p> <p>SO5: بهره گیری از ظرفیت‌های خود اشتغالی، توسعه و ساماندهی محصولات کشاورزی با ارزش تجاری در سطح ملی و بین المللی جهت شکوفایی و پایداری اقتصاد منطقه</p> <p>SO6: اعمال الگوی توسعه درونی بر اساس ظرفیت‌های فضایی - کالبدی موجود به منظور توسعه متوازن شهر</p> <p>SO7: توسعه همکاری‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی نهادها و ارگان‌های مختلف ذیربط در امور توسعه و مدیریت شهری با نهادهای علمی در حوزه‌های راهبردی توسعه شهری</p> <p>SO8: استفاده از موقعیت جغرافیایی کاشان در افزایش میزان ترانزیت کالا و مسافر و توسعه همکاری‌های ملی و بین المللی در حوزه‌های مختلف اقتصادی با مزیت نسبی</p> <p>SO9: حمایت در خصوص ایجاد، توسعه و گسترش بنگاه‌های اقتصادی بخش فرهنگ، هنر، دانش سنتی و فن آوری بومی و صنایع دستی در راستای ارتقاء شاخص‌های اقتصاد منطقه‌ای، اشتغال زایی و افزایش سطح معیشت مردم</p> <p>SO10: ترغیب، توسعه و گسترش هسته‌های خود اشتغالی شامل کارآفرینان خود اشتغال، هسته‌های خود اشتغالی مهندسی، پژوهشگران، محققین، کارگران و تکنسین‌های ماهر</p>
استراتژی ها Wt	استراتژی ها St
<p>Wt1: تأکید بر الگوی توسعه درونی به منظور حفاظت از حوزه‌های اکولوژیک (اراضی زراعی و باغها) پیرامونی شهر</p> <p>Wt2: ساماندهی و کنترل پراکنده رویی اسکان و فعالیت در شهر و محدوده حریم آن</p> <p>Wt3: اعمال سیاست‌های نظارتی مناسب برای کنترل همه جانبه بروی خرید و فروش زمین</p> <p>Wt4: جلب همکاری نهادهای دولتی، خصوصی و مرد نهاد در تخصیص منابع مالی جهت توسعه خدمات و زیرساخت‌های گردشگری و صنعتی با هدف رونق و شکوفایی اقتصادی شهر</p> <p>Wt5: تقویت نهادهای غیر دولتی به منظور توانمند سازی شهروندان و مشارکت و نظارت جدی و موثر آن‌ها در حوزه‌هایی همچون گردشگری و دیگر امورات شهر</p> <p>Wt6: شتاب بخشیدن به توسعه زیرساخت‌های اطلاعاتی به منظور بهره مندی فعالان بخش گردشگری از ابزارهای فن آوری اطلاعات به صورت فراگیر جهت تقویت و ارتقاء بخش اطلاع رسانی و تنوع در حوزه گردشگری و همچنین انجام فعالیت‌های اداری شهروندان بدون مراجعه حضوری در راستای کاهش ترافیک و تسهیل عبور و مرور شهری.</p> <p>Wt7: ارتقاء فرهنگ کارآفرینی به همراه ایجاد و حمایت از مراکز رشد و کارآفرینی و سازمان‌های غیر دولتی در اجرای طرح‌های مردم محور و مشارکتی در زمینه‌های توسعه فرصت‌های شغلی و کارآفرینی</p> <p>Wt8: استقرار واحد مدیریت هماهنگ شهری در شهرداری با عضویت نمایندگان ارگان‌ها و دستگاه‌های مختلف ذیربط در امور توسعه و مدیریت شهری به منظور هماهنگی و اتخاذ وحدت رویه در سیاست گذاری، برنامه ریزی، بودجه ریزی و اجرای طرح‌های توسعه و خدمات شهری مورد نیاز و پرهیز از موازی کاری و اتلاف منابع و امکانات</p> <p>Wt9: حمایت و هدایت سرمایه گذاران بخش خصوصی به سمت فعالیت‌های مولد و اشتغال زا</p>	<p>St1: تقویت عزم منطقه‌ای برای حفظ، احیاء و توسعه پایدار منابع طبیعی و افزایش بهره وری سبز به همراه اعمال ضوابط زیست محیطی در قوانین ساخت و ساز مناطق سبز شهر</p> <p>St2: جلوگیری از سوداگری و کسب و کار غیر مولد در مسکن و زمین شهری</p> <p>St3: جهت گیری به سوی نظام مدیریت غیر متمرکز و شایسته سالار در شهر از طریق تقویت نهادهای محله‌ای مانند شورایی‌ها به همراه بهره مندی از تخصص، قابلیت‌ها و پتانسیل‌های افراد متخصص و توانمند در پست‌های مدیریتی و مشارکت نهادهای علمی در امور شهری به منظور تحقق مدیریت شایسته سالار، شهروند مدار و مشارکت گر</p> <p>St4: استفاده از پتانسیل‌های و ظرفیت‌های فضای‌های خالی هسته‌های درونی شهر جهت رفع کمبودهای کاربری‌های خدمات رفاهی و عمومی، سامان دادن به اشغال بدون برنامه اراضی شهری و جلوگیری از پیشروی شهر در بافت‌های روستایی</p> <p>St5: اعمال تمهیداتی جهت ایجاد همگرایی و همسو نمودن سیاست‌ها و برنامه‌های مدیران در خصوص تدارک زمینه‌های فضایی با ثبات و متنوع با تأکید بر عرصه‌های نسبی به ویژه در زمینه‌های گردشگری، صنعتی و کشاورزی به منظور ارتقاء نقش منطقه‌ای، ملی و فراملی شهر کاشان در این حوزه‌ها</p> <p>St6: حمایت از مراکز آموزشی غیر دولتی با تأکید بر آموزش‌های مهارتی متناسب با جذب دانش آموختگان در بازار کار</p> <p>St7: احیاء و توسعه صنایع مادر با پیشینه تاریخی در منطقه به همراه تقویت و توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی</p> <p>St8: تقویت نظام مدیریت و کنترل ترافیک به همراه تکمیل شبکه راه‌های حلقه‌ای شکل پیرامون محدوده مرکزی شهر در راستای تسهیل ترافیک</p>

تشکیل ماتریس داخلی و خارجی و تعیین راهبردهای فرابخشی توسعه پایدار شهر کاشان

در این مرحله جهت تعیین نوع راهبردهای قابل قبول جهت اجرا در برنامه‌های پایداری نظام فضایی شهر کاشان از ماتریس داخلی و خارجی IEA استفاده گردید. این ماتریس دارای چهار قسمت می‌باشد که قرار گرفتن نقطه تقاطع عوامل داخلی و خارجی در هر یک از چهار ربع مذکور، نشان دهنده نوع راهبرد است که دارای ارجحیت در انتخاب است. با توجه به اینکه میانگین نمرات به دست آمده از ماتریس عوامل داخلی برابر ۱/۸۷ و میانگین نمرات ماتریس عوامل خارجی برابر با ۲/۲۴ است (شکل شماره ۱). بنابراین نوع راهبرد مورد استفاده از نوع راهبردهای تدافعی می‌باشد که می‌بایست در اولویت برنامه‌های توسعه جهت پایداری نظام فضایی شهر کاشان قرار گیرد. به عبارت دیگر این راهبرد بر اساس نقش دوگانه قوت‌ها و فرصت‌ها برای کاهش ضعف‌ها و تهدیدها بنا شده است. این شیوه زمانی به کار گرفته می‌شود که ضعف‌ها و تهدیدها قوی هستند، در این شرایط ممکن است عوامل مثبت داخلی و خارجی آن قدر قوی نباشند ولی باید با تمام امکانات و منابع برای خنثی سازی و محدود کردن عوامل منفی بسیج شوند بنابراین این استراتژی نشان می‌دهد که ساختار موجود شهر از یک طرف با نقاط ضعف داخلی و از طرف دیگر با تهدیدهای خارجی روبرو است، در این وضعیت اقداماتی که انجام می‌شود باید در راستای کاهش نقاط ضعف و پرهیز از تهدیدها باشد. بنابراین تلاش مسوؤلین شهری می‌بایست در جهت رفع ضعف‌ها و تهدیدهای پیشروی شهر در حوزه پایداری نظام فضایی شهر باشد.

شکل شماره ۱: نمودار تعیین نوع موقعیت راهبرد تلفیقی توسعه شهری کاشان با روش IEA

بر این اساس از جمله مهمترین راهبردهای تدافعی که بر کاهش آسیب پذیری متمرکز هستند عبارتند از:
wt1: تاکید بر الگوی توسعه درونی به منظور حفاظت از حوزه‌های اکولوژیک (اراضی زراعی و باغ‌ها) پیرامونی شهر؛
wt2: ساماندهی و کنترل پراکنده رویی اسکان و فعالیت در شهر و محدوده حریم آن؛

wt3: اعمال سیاست‌های نظارتی مناسب برای کنترل همه جانبه بر روی خرید و فروش زمین؛

wt4: جلب همکاری نهادهای دولتی، خصوصی و مرد نهاد در تخصیص منابع مالی جهت توسعه خدمات و زیرساخت‌های گردشگری و صنعتی با هدف رونق و شکوفایی اقتصادی شهر؛

wt5: تقویت نهادهای غیر دولتی به منظور توانمند سازی شهروندان و مشارکت و نظارت جدی و موثر آن‌ها در حوزه‌هایی همچون گردشگری و دیگر امورات شهر؛

wt6: شتاب بخشیدن به توسعه زیرساخت‌های اطلاعاتی به منظور بهره مندی فعالان بخش گردشگری از ابزارهای فن آوری اطلاعات به صورت فراگیر جهت تقویت و ارتقاء بخش اطلاع رسانی و تنوع در حوزه گردشگری و همچنین انجام فعالیت‌های اداری شهروندان بدون مراجعه حضوری در راستای کاهش ترافیک و تسهیل عبور و مرور شهری؛

wt7: ارتقاء فرهنگ کارآفرینی به همراه ایجاد و حمایت از مراکز رشد و کارآفرینی و سازمان‌های غیر دولتی در اجرای طرح‌های مردم محور و مشارکتی در زمینه‌های توسعه فرصت‌های شغلی و کارآفرینی؛

wt8: استقرار واحد مدیریت هماهنگ شهری در شهرداری با عضویت نمایندگان ارگان‌ها و دستگاه‌های مختلف ذیربط در امور توسعه و مدیریت شهری به منظور هماهنگی و اتخاذ وحدت رویه در سیاست گذاری، برنامه ریزی، بودجه ریزی و اجرای طرح‌های توسعه و خدمات شهری مورد نیاز و پرهیز از موازی کاری و اتلاف منابع و امکانات؛

wt9: حمایت و هدایت سرمایه گذاران بخش خصوصی به سمت فعالیت‌های مولد و اشتغال زا.

اولویت بندی راهبردها با استفاده از مدل VIKOR و انتخاب استراتژی برتر

فرایند اجرایی مدل ویکور به شرح زیر می‌باشد:

الف) تشکیل ماتریس تصمیم: سطرهای این ماتریس شامل گزینه‌ها (راهبردها) و ستون‌های آن شامل (معیارهای هفت گانه اصلی مورد نظر در زمینه توسعه پایدار شهری) می‌باشند. در این مرحله ابتدا نظرات خبرگان نسبت به میزان اهمیت هر کدام از استراتژی‌های تلفیقی بر اساس معیارهای هفت گانه در قالب طیف ساعتی اخذ گردید.

جدول شماره ۵: ماتریس تصمیم‌گیری حاصل از میانگین هندسی نظرات خبرگان

معیارها گزینه‌ها	زیست محیطی	اقتصادی	کاربری اراضی و کالبدی و	دسترسی	گردشگری	مدیریت شهری	اجتماعی - فرهنگی
so1	۷,۰۰	۳,۸۷	۱,۰۰	۱,۰۰	۳,۴۶	۲,۸۳	۳
so2	۷,۰۰	۱,۴۱	۱,۷۳	۱,۰۰	۳,۸۷	۲,۸۳	۲,۲۴
so3	۲,۰۰	۸,۰۰	۱,۰۰	۶,۳۲	۸,۰۰	۴,۴۷	۵,۴۸
so4	۳,۴۶	۵,۰۰	۱,۴۱	۱,۷۳	۷,۴۸	۱,۴۱	۳,۱۶
so5	۱,۴۱	۷,۴۸	۱,۰۰	۵,۰۰	۱,۰۰	۱,۷۳	۲,۴۵
so6	۳,۸۷	۱,۷۳	۲,۶۵	۲,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۲,۰۰
so7	۱,۷۳	۳,۰۰	۱,۷۳	۱,۷۳	۱,۷۳	۷,۴۸	۳,۴۶
so8	۱,۰۰	۷,۰۰	۱,۰۰	۷,۴۸	۳,۸۷	۱,۰۰	۱,۰۰
so9	۱,۰۰	۸,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۴,۴۷	۱,۴۱	۵,۰۰
so10	۱,۰۰	۷,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۵,۴۸
wo1	۷,۰۰	۱,۰۰	۳,۰۰	۱,۰۰	۳,۴۶	۳,۴۶	۴,۴۷
wo2	۳,۴۶	۱,۰۰	۷,۴۸	۲,۲۴	۱,۰۰	۱,۰۰	۳,۴۶
wo3	۱,۰۰	۵,۴۸	۱,۰۰	۱,۰۰	۵,۰۰	۷,۰۰	۴,۴۷
wo4	۱,۰۰	۳,۴۶	۱,۷۳	۳,۷۴	۶,۳۲	۱,۰۰	۱,۰۰
wo5	۱,۷۳	۱,۷۳	۱,۴۱	۵,۹۲	۷,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰
wo6	۱,۰۰	۷,۴۸	۱,۰۰	۲,۸۳	۲,۰۰	۲,۴۵	۱,۰۰
wo7	۱,۰۰	۸,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۵,۰۰	۱,۷۳	۷,۰۰
wo8	۱,۰۰	۷,۴۸	۱,۰۰	۱,۰۰	۷,۰۰	۷,۴۸	۵,۲۹
wo9	۱,۰۰	۴,۵۸	۱,۴۱	۱,۷۳	۷,۰۰	۱,۴۱	۴,۰۰
st1	۷,۰۰	۱,۰۰	۳,۸۷	۱,۰۰	۱,۷۳	۱,۷۳	۳,۴۶
st2	۳,۰۰	۲,۴۵	۵,۲۹	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۷۳
st3	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۷,۴۸	۴,۴۷
st4	۴,۴۷	۱,۰۰	۷,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۴,۴۷
st5	۱,۷۳	۴,۵۸	۱,۴۱	۱,۰۰	۴,۵۸	۸,۰۰	۱,۰۰
st6	۱,۰۰	۶,۳۲	۱,۰۰	۱,۰۰	۲,۶۵	۱,۰۰	۷,۴۸
st7	۳,۸۷	۶,۳۲	۳,۰۰	۲,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۵,۰۰
st8	۳,۴۶	۲,۰۰	۱,۰۰	۷,۰۰	۲,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰
wt1	۵,۹۲	۱,۰۰	۵,۹۲	۱,۰۰	۳,۰۰	۱,۴۱	۱,۰۰
wt2	۳,۰۰	۱,۰۰	۵,۹۲	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۳,۸۷
wt3	۱,۰۰	۵,۹۲	۵,۰۰	۱,۰۰	۱,۰۰	۱,۴۱	۱,۰۰
wt4	۱,۰۰	۵,۲۹	۱,۰۰	۱,۰۰	۷,۰۰	۱,۷۳	۳,۰۰
wt5	۱,۰۰	۲,۲۴	۱,۰۰	۱,۰۰	۵,۹۲	۳,۱۶	۳,۱۶
wt6	۱,۷۳	۳,۴۶	۲,۰۰	۲,۰۰	۲,۴۵	۲,۶۵	۲,۰۰
wt7	۱,۰۰	۶,۴۸	۱,۰۰	۱,۰۰	۳,۸۷	۱,۰۰	۷,۰۰
wt8	۳,۸۷	۳,۸۷	۳,۸۷	۳,۸۷	۳,۸۷	۸,۰۰	۲,۴۵
wt9	۱,۰۰	۷,۰۰	۱,۰۰	۲,۰۰	۲,۴۵	۱,۷۳	۵,۴۸

مأخذ: محاسبات نگارندگان

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum x_{ij}^2}}$$

(ب) نرمال سازی ماتریس تصمیم: پس از تشکیل ماتریس تصمیم گیری، نرمال سازی این ماتریس از طریق فرمول زیر انجام شد که نتایج آن در (جدول شماره ۶) آمده است

جدول شماره ۶: ماتریس نرمال شده

معیارها گزینه ها	زیست محیطی	اقتصادی	کالبدی و کاربری اراضی	دسترسی	گردشگری	مدیریت شهری	اجتماعی- فرهنگی
so1	۰,۳۵۷	۰,۱۳۰	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۱۳۹	۰,۱۲۹	۰,۰۷۵
so2	۰,۳۵۷	۰,۰۴۸	۰,۰۹۷	۰,۰۵۶	۰,۱۵۶	۰,۱۲۹	۰,۰۹۶
so3	۰,۱۰۲	۰,۲۶۹	۰,۰۵۶	۰,۳۵۲	۰,۳۲۲	۰,۲۰۴	۰,۲۳۶
so4	۰,۱۷۷	۰,۱۶۸	۰,۰۷۹	۰,۰۹۶	۰,۳۰۱	۰,۰۶۵	۰,۱۳۶
so5	۰,۰۷۲	۰,۲۵۲	۰,۰۵۶	۰,۲۷۸	۰,۰۴۰	۰,۰۷۹	۰,۱۰۶
so6	۰,۱۹۸	۰,۰۵۸	۰,۱۴۸	۰,۱۱۱	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۰۸۶
so7	۰,۰۸۸	۰,۱۰۱	۰,۰۹۷	۰,۰۹۶	۰,۰۷۰	۰,۳۴۲	۰,۱۴۹
so8	۰,۰۵۱	۰,۲۳۶	۰,۰۵۶	۰,۴۱۶	۰,۱۵۶	۰,۰۴۶	۰,۰۴۳
so9	۰,۰۵۱	۰,۲۶۹	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۱۸۰	۰,۰۶۵	۰,۲۱۶
so10	۰,۰۵۱	۰,۲۳۶	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۲۳۶
wo1	۰,۳۵۷	۰,۰۳۴	۰,۱۶۷	۰,۰۵۶	۰,۱۳۹	۰,۱۵۸	۰,۱۹۳
wo2	۰,۱۷۷	۰,۰۳۴	۰,۴۱۸	۰,۱۲۴	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۱۴۹
wo3	۰,۰۵۱	۰,۱۸۴	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۲۰۱	۰,۳۲۰	۰,۱۹۳
wo4	۰,۰۵۱	۰,۱۱۷	۰,۰۹۷	۰,۲۰۸	۰,۲۵۴	۰,۰۴۶	۰,۰۴۳
wo5	۰,۰۸۸	۰,۰۵۸	۰,۰۷۹	۰,۳۲۹	۰,۲۸۲	۰,۰۴۶	۰,۰۴۳
wo6	۰,۰۵۱	۰,۲۵۲	۰,۰۵۶	۰,۱۵۷	۰,۰۸۰	۰,۱۱۲	۰,۰۴۳
wo7	۰,۰۵۱	۰,۲۶۹	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۲۰۱	۰,۰۷۹	۰,۳۰۲
wo8	۰,۰۵۱	۰,۲۵۲	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۲۸۲	۰,۳۴۲	۰,۲۲۸
wo9	۰,۰۵۱	۰,۱۵۴	۰,۰۷۹	۰,۰۹۶	۰,۲۸۲	۰,۰۶۵	۰,۱۷۳
st1	۰,۳۵۷	۰,۰۳۴	۰,۲۱۶	۰,۰۵۶	۰,۰۷۰	۰,۰۷۹	۰,۱۴۹
st2	۰,۱۵۳	۰,۰۸۲	۰,۲۹۵	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۰۷۵
st3	۰,۰۵۱	۰,۰۳۴	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۳۴۲	۰,۱۹۳
st4	۰,۲۲۸	۰,۰۳۴	۰,۳۹۱	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۱۹۳
st5	۰,۰۸۸	۰,۱۵۴	۰,۰۷۹	۰,۰۵۶	۰,۱۸۴	۰,۳۶۶	۰,۰۴۳
st6	۰,۰۵۱	۰,۲۱۳	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۱۰۶	۰,۰۴۶	۰,۳۲۳
st7	۰,۱۹۸	۰,۲۱۳	۰,۱۶۷	۰,۱۱۱	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۲۱۶
st8	۰,۱۷۷	۰,۰۶۷	۰,۰۵۶	۰,۳۸۹	۰,۰۸۰	۰,۰۴۶	۰,۰۴۳
wt1	۰,۳۰۲	۰,۰۳۴	۰,۳۳۰	۰,۰۵۶	۰,۱۲۱	۰,۰۶۵	۰,۰۴۳
wt2	۰,۱۵۳	۰,۰۳۴	۰,۳۳۰	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۱۶۷
wt3	۰,۰۵۱	۰,۱۹۹	۰,۲۷۹	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۶۵	۰,۰۴۳
wt4	۰,۰۵۱	۰,۱۷۸	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۲۸۲	۰,۰۷۹	۰,۱۲۹
wt5	۰,۰۵۱	۰,۰۷۵	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۲۳۸	۰,۲۷۰	۰,۱۳۶
wt6	۰,۰۸۸	۰,۱۱۷	۰,۱۱۲	۰,۳۲۹	۰,۰۹۹	۰,۱۲۱	۰,۰۸۶
wt7	۰,۰۵۱	۰,۲۱۸	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۱۵۶	۰,۰۴۶	۰,۳۰۲
wt8	۰,۱۹۸	۰,۱۳۰	۰,۲۱۶	۰,۲۱۵	۰,۱۵۶	۰,۳۶۶	۰,۱۰۶
wt9	۰,۰۵۱	۰,۲۳۶	۰,۰۵۶	۰,۱۱۱	۰,۰۹۹	۰,۰۷۹	۰,۲۳۶

مأخذ: محاسبات نگارنده، ۱۳۹۹

د) تعیین بالاترین و پایین ترین ارزش در هر معیار: در این مرحله بالاترین ارزش f_j^* و پایین ترین ارزش f_j^- توابع معیار را از ماتریس تصمیم گیری استخراج می گردد.

$$f_j^* = \text{Max} f_{ij}$$

$$f_j^- = \text{Min} f_{ij}$$

ه) محاسبه مقدار S سودمند و R تاسف: در این مرحله فاصله هر گزینه از راه حل ایده آل مثبت محاسبه شده و سپس تجمیع آن ها را بر اساس فرمول های زیر محاسبه گردید. به عبارت دیگر پس از محاسبه ماتریس نرمالیزه شده و ماتریس وزن دار و استخراج بالاترین و پایین ترین ارزش برای هر شاخص به منظور محاسبه شاخص ویکور که بر اساس آن به رتبه بندی گزینه ها پرداخته می شود، ارزش S_i و R_i محاسبه می گردد.

$$S_i = \sum_{j=1}^n w_j \cdot \frac{f_j^* - f_{ij}}{f_j^* - f_j^-}$$

$$R_i = \max_j \left[w_j \cdot \frac{f_j^* - f_{ij}}{f_j^* - f_i^-} \right]$$

ج) تعیین بردار وزن معیارها: در این مرحله برای بیان اهمیت نسبی معیارها لازم بود که وزن نسبی آن ها تعیین شود، که از طریق روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) انجام گرفت.

جدول شماره ۷: وزن معیارهای حاصل از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP)

ردیف	معیارها	وزن
۱	معیار زیست محیطی	۰,۱۲
۲	معیار اقتصادی	۰,۱۷
۳	معیار کالبدی و کاربری زمین	۰,۰۶
۴	معیار دسترسی	۰,۰۸
۵	معیار گردشگری	۰,۱۲
۶	معیار مدیریت شهری	۰,۲۶
۷	اجتماعی - فرهنگی	۰,۱۹

مأخذ: محاسبات نگارنده، ۱۳۹۹

جدول شماره ۸: بالاترین و پایین ترین ارزش معیارها

معیارها گزینه ها	زیست محیطی	اقتصادی	کالبدی و کاربری اراضی	دسترسی	گردشگری	مدیریت شهری	اجتماعی - فرهنگی
f_j^*	۰,۳۵۷	۰,۲۶۹	۰,۴۱۸	۰,۴۱۶	۰,۳۲۲	۰,۳۶۶	۰,۳۲۳
f_j^-	۰,۰۵۱	۰,۰۳۴	۰,۰۵۶	۰,۰۵۶	۰,۰۴۰	۰,۰۴۶	۰,۰۴۳

مأخذ: محاسبات نگارنده، ۱۳۹۹

جدول شماره ۹: ضرب اوزان معیارها در ماتریس تصمیم گیری و محاسب S_i و R_i

معیارها گزینه ها	زیست محیطی	اقتصادی	کالبدی و کاربری اراضی	دسترسی	گردشگری	مدیریت شهری	اجتماعی - فرهنگی	S	R
so1	۰,۰۰۰	۰,۱۰۰	۰,۰۶۰	۰,۰۸۰	۰,۰۷۸	۰,۱۹۲	۰,۱۶۹	۰,۶۷۹	۰,۱۹۲
so2	۰,۰۰۰	۰,۱۶۰	۰,۰۵۳	۰,۰۸۰	۰,۰۷۱	۰,۱۹۲	۰,۱۵۴	۰,۷۱۰	۰,۱۹۲
so3	۰,۱۰۰	۰,۰۰۰	۰,۰۶۰	۰,۰۱۴	۰,۰۰۰	۰,۱۳۱	۰,۰۵۹	۰,۳۶۴	۰,۱۳۱
so4	۰,۰۷۱	۰,۰۷۳	۰,۰۵۶	۰,۰۷۱	۰,۰۰۹	۰,۲۴۵	۰,۱۲۷	۰,۶۵۱	۰,۲۴۵
so5	۰,۱۱۲	۰,۰۱۳	۰,۰۶۰	۰,۰۳۱	۰,۱۲۰	۰,۲۳۳	۰,۱۴۸	۰,۷۱۵	۰,۲۳۳
so6	۰,۰۶۳	۰,۱۵۲	۰,۰۴۵	۰,۰۶۸	۰,۱۲۰	۰,۲۶۰	۰,۱۶۱	۰,۸۶۸	۰,۲۶۰
so7	۰,۱۰۵	۰,۱۲۱	۰,۰۵۳	۰,۰۷۱	۰,۱۰۷	۰,۰۱۹	۰,۱۱۸	۰,۵۹۵	۰,۱۲۱
so8	۰,۱۲۰	۰,۰۲۴	۰,۰۶۰	۰,۰۰۰	۰,۰۷۱	۰,۲۶۰	۰,۱۹۰	۰,۷۲۵	۰,۲۶۰
so9	۰,۱۲۰	۰,۰۰۰	۰,۰۶۰	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۲۴۵	۰,۰۷۳	۰,۶۳۸	۰,۲۴۵
so10	۰,۱۲۰	۰,۰۲۴	۰,۰۶۰	۰,۰۸۰	۰,۱۲۰	۰,۲۶۰	۰,۰۵۹	۰,۷۲۳	۰,۲۶۰
wo1	۰,۰۰۰	۰,۱۷۰	۰,۰۴۱	۰,۰۸۰	۰,۰۷۸	۰,۱۶۸	۰,۰۸۸	۰,۶۲۶	۰,۱۷۰
wo2	۰,۰۷۱	۰,۱۷۰	۰,۰۰۰	۰,۰۶۵	۰,۱۲۰	۰,۲۶۰	۰,۱۱۸	۰,۸۰۳	۰,۲۶۰
wo3	۰,۱۲۰	۰,۰۶۱	۰,۰۶۰	۰,۰۸۰	۰,۰۵۱	۰,۰۳۷	۰,۰۸۸	۰,۴۹۸	۰,۱۲۰
wo4	۰,۱۲۰	۰,۱۱۰	۰,۰۵۳	۰,۰۴۶	۰,۰۲۹	۰,۲۶۰	۰,۱۹۰	۰,۸۰۸	۰,۲۶۰
wo5	۰,۱۰۵	۰,۱۵۲	۰,۰۵۶	۰,۰۱۹	۰,۰۱۷	۰,۲۶۰	۰,۱۹۰	۰,۸۰۰	۰,۲۶۰
wo6	۰,۱۲۰	۰,۰۱۳	۰,۰۶۰	۰,۰۵۷	۰,۱۰۳	۰,۲۰۶	۰,۱۹۰	۰,۷۴۹	۰,۲۰۶
wo7	۰,۱۲۰	۰,۰۰۰	۰,۰۶۰	۰,۰۸۰	۰,۰۵۱	۰,۲۳۳	۰,۰۱۴	۰,۵۵۸	۰,۲۳۳

R	S	اجتماعی - فرهنگی	مدیریت شهری	گردشگری	دسترسی	کالبدی و کاربری اراضی	اقتصادی	زیست محیطی	معیارها گزینه‌ها
۰,۱۲۰	۰,۳۷۳	۰,۰۶۴	۰,۰۱۹	۰,۰۱۷	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۰۱۳	۰,۱۲۰	wo8
۰,۲۴۵	۰,۶۹۴	۰,۱۰۲	۰,۲۴۵	۰,۰۱۷	۰,۰۷۱	۰,۰۵۶	۰,۰۸۳	۰,۱۲۰	wo9
۰,۲۳۳	۰,۷۴۱	۰,۱۱۸	۰,۲۳۳	۰,۰۱۷	۰,۰۸۰	۰,۰۳۳	۰,۱۷۰	۰,۰۰۰	st1
۰,۲۶۰	۰,۸۶۴	۰,۱۶۹	۰,۲۶۰	۰,۱۲۰	۰,۰۸۰	۰,۰۲۰	۰,۱۳۵	۰,۰۸۰	st2
۰,۱۷۰	۰,۶۵۷	۰,۰۸۸	۰,۰۱۹	۰,۱۲۰	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۱۷۰	۰,۱۲۰	st3
۰,۲۶۰	۰,۷۷۳	۰,۰۸۸	۰,۲۶۰	۰,۱۲۰	۰,۰۸۰	۰,۰۰۴	۰,۱۷۰	۰,۰۵۱	st4
۰,۱۹۰	۰,۵۷۳	۰,۱۹۰	۰,۰۰۰	۰,۰۵۹	۰,۰۸۰	۰,۰۵۶	۰,۰۸۳	۰,۱۰۵	st5
۰,۲۶۰	۰,۶۵۲	۰,۰۰۰	۰,۲۶۰	۰,۰۹۲	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۰۴۱	۰,۱۲۰	st6
۰,۲۶۰	۰,۶۶۵	۰,۰۷۳	۰,۲۶۰	۰,۱۲۰	۰,۰۶۸	۰,۰۴۱	۰,۰۴۱	۰,۰۶۳	st7
۰,۲۶۰	۰,۸۳۵	۰,۱۹۰	۰,۲۶۰	۰,۱۰۳	۰,۰۰۶	۰,۰۶۰	۰,۱۴۶	۰,۰۷۱	st8
۰,۲۴۵	۰,۸۰۷	۰,۱۹۰	۰,۲۴۵	۰,۰۸۶	۰,۰۸۰	۰,۰۱۵	۰,۱۷۰	۰,۰۲۲	wt1
۰,۲۶۰	۰,۸۳۰	۰,۱۰۶	۰,۲۶۰	۰,۱۲۰	۰,۰۸۰	۰,۰۱۵	۰,۱۷۰	۰,۰۸۰	wt2
۰,۲۴۵	۰,۸۲۸	۰,۱۹۰	۰,۲۴۵	۰,۱۲۰	۰,۰۸۰	۰,۰۲۳	۰,۰۵۱	۰,۱۲۰	wt3
۰,۲۳۳	۰,۷۰۷	۰,۱۳۱	۰,۲۳۳	۰,۰۱۷	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۰۶۶	۰,۱۲۰	wt4
۰,۱۴۰	۰,۶۴۰	۰,۱۲۷	۰,۰۷۷	۰,۰۳۶	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۱۴۰	۰,۱۲۰	wt5
۰,۱۹۹	۰,۷۴۰	۰,۱۶۱	۰,۱۹۹	۰,۰۹۵	۰,۰۱۹	۰,۰۵۱	۰,۱۱۰	۰,۱۰۵	wt6
۰,۲۶۰	۰,۶۴۲	۰,۰۱۴	۰,۲۶۰	۰,۰۷۱	۰,۰۸۰	۰,۰۶۰	۰,۰۳۷	۰,۱۲۰	wt7
۰,۱۴۸	۰,۴۵۹	۰,۱۴۸	۰,۰۰۰	۰,۰۷۱	۰,۰۴۵	۰,۰۳۳	۰,۱۰۰	۰,۰۶۳	wt8
۰,۲۳۳	۰,۶۵۹	۰,۰۵۹	۰,۲۳۳	۰,۰۹۵	۰,۰۶۸	۰,۰۶۰	۰,۰۲۴	۰,۱۲۰	wt9

مأخذ: محاسبات نگارنده، ۱۳۹۹

جدول شماره ۱۰: محاسبه مقدار Q و رتبه‌بندی نهایی راهبردها

رتبه‌بندی	مقدار Q	راهبردها
۱	۰,۰۰۹	wo8
۲	۰,۰۳۹	so3
۳	۰,۱۳۳	wo3
۴	۰,۱۹۲	wt8
۵	۰,۲۳۵	so7
۶	۰,۳۴۵	wt5
۷	۰,۴۳۸	wo1
۸	۰,۴۵۷	st5
۹	۰,۴۷۰	st3
۱۰	۰,۵۷۰	so1
۱۱	۰,۵۹۶	wo7
۱۲	۰,۶۰۱	so2
۱۳	۰,۶۵۵	wt6
۱۴	۰,۶۹۰	wo6
۱۵	۰,۶۹۵	wt9
۱۶	۰,۷۱۷	so9
۱۷	۰,۷۳۰	so4
۱۸	۰,۷۴۳	wt4
۱۹	۰,۷۵۱	so5
۲۰	۰,۷۷۲	wo9

و) محاسبه شاخص ویکور (Q): در این مرحله شاخص ویکور که همان امتیاز نهایی هر گزینه است، محاسبه می‌گردد. مقدار Q بیانگر رتبه هر استراتژی از مجموع هفت معیار مورد مطالعه است. این مقدار بین عدد صفر تا یک تعیین می‌گردد. برای هر گزینه شاخص ویکور با رابطه زیر محاسبه می‌شود:

$$Q_i = v \left[\frac{S_i - S^*}{S^- - S^*} \right] + (1 - v) \left[\frac{R_i - R^*}{R^- - R^*} \right]$$

که در آن

$$S^- = \text{Max } S_i, \quad S^* = \text{Min } S_i$$

$$R^- = \text{Max } R_i, \quad R^* = \text{Min } R_i$$

و v وزن راهبرد (اکثریت معیارها) یا حداکثر مطلوبیت گروهی است $\frac{S_i - S^*}{S^- - S^*}$ میزان فاصله از راه حل ایده آل مثبت گزینه نام را نشان می‌دهد، به دیگر سخن $\frac{R_i - R^*}{R^- - R^*}$ نشان دهنده فاصله از راه حل ایده آل منفی برای گزینه نام است در صورتی که $v > 0.5$ ، شاخص Q_i دارای حداکثر توافق و زمانی که $v < 0.5$ ، این شاخص نشان دهنده حداکثر نگرش منفی است. در کل $v = 0.5$ به معنی توافق گروهی برابر است.

ویژه در حوزه صنعت، گردشگری و محصولات کشاورزی با ارزش تجاری "با امتیاز ۰,۰۰۹ به عنوان استراتژی برتر شناخته شده است و مابقی استراتژی‌ها به ترتیب براساس کمترین مقدار Q در اولویت‌بندی بعدی قرار می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش گردید تا قابلیت‌های الگوی برنامه‌ریزی راهبردی در قالب تدوین، تعیین و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه شهری به عنوان الگویی مقدم بر طرح‌های توسعه کالبدی جهت مقابله سیستماتیک با مشکلات شهرنشینی و ناپایداری ابعاد فضایی شهرکاشان به کار گرفته شود. نتایج به دست آمده از تحلیل‌های استراتژیک توسعه جهت پایداری نظام فضایی شهرکاشان با استفاده از مدل تلفیقی SWOT-AHP به شرح زیر می‌باشد.

ارزیابی عوامل محیطی داخلی (IFE) نشان داد، شهرکاشان از نظر معیارهای پایداری در وضعیت وجود دچار ضعف است. به عبارت دیگر ضعف‌ها بر قوت‌ها غالب هستند. که این امر مستلزم توجه جدی و برنامه‌ریزی جامع برای رفع نقاط ضعف و تقویت نقاط قوت از سوی مسوولین و مدیران شهر می‌باشد.

ارزیابی عوامل محیطی خارجی (EFE) نمایانگر آن است شهر در فرایند پایداری نظام فضایی خود با غلبه تهدیدهای محیطی بر فرصت‌ها مواجه می‌باشد، به عبارتی شهر در این بخش نتوانسته از عواملی که فرصت ایجاد می‌کند بهره‌برداری و یا از عواملی که موجب تهدید می‌شود دوری نماید. به عبارتی مدیریت شهری نتوانسته در برابر این عوامل واکنش مناسبی نشان دهد.

ماتریس داخلی و خارجی (IE) و تعیین استراتژی‌های

فرابخشی توسعه پایدار شهر: نشان داد، نوع استراتژی مورد استفاده برای پایداری نظام فضایی شهرکاشان از نوع استراتژی تدافعی می‌باشد که می‌بایست در اولویت برنامه‌های توسعه شهر قرار گیرد و این بدان معنی است که ساختار موجود از یک طرف با نقاط ضعف داخلی و از طرف دیگر با تهدیدهای خارجی روبرو است، در این وضعیت اقداماتی که انجام می‌شود باید در راستای کاهش نقاط ضعف و پرهیز از تهدیدها باشد. بنابراین تلاش مسوولین شهری می‌بایست در جهت رفع ضعف‌ها و تهدیدهای پیشروی پایداری نظام فضایی شهر باشد.

همچنین ارزیابی صورت گرفته در زمینه اولویت‌بندی راهبردها با استفاده از مدل VIKOR و انتخاب استراتژی برتر نشان داد، از مجموع ۳۶ راهبرد تدوین شده، پنج راهبرد که از اهمیت بالایی برخوردار بوده و رتبه اول تا پنجم را کسب نموده‌اند ترکیبی از استراتژی‌های بازنگری، تهاجمی و تدافعی می‌باشند که در این بین: استراتژی w08 تحت عنوان "تدوین سند توسعه اقتصادی شهر متناسب با قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی و رقابتی به ویژه در حوزه صنعت، گردشگری و محصولات کشاورزی با ارزش تجاری" با امتیاز ۰,۰۰۹ به عنوان استراتژی برتر شناخته شده است و چهار استراتژی:

رتبه‌بندی	مقدار Q	راهبردها
۲۱	۰,۷۷۶	w7
۲۲	۰,۷۷۷	st1
۲۳	۰,۷۸۶	st6
۲۴	۰,۷۹۹	st7
۲۵	۰,۸۵۶	so10
۲۶	۰,۸۵۸	so8
۲۷	۰,۸۸۴	w1
۲۸	۰,۹۰۶	w3
۲۹	۰,۹۰۶	st4
۳۰	۰,۹۳۳	w5
۳۱	۰,۹۳۶	w2
۳۲	۰,۹۴۱	w4
۳۳	۰,۹۶۳	w2
۳۴	۰,۹۶۸	st8
۳۵	۰,۹۹۶	st2
۳۶	۱,۰۰۰	so6

مأخذ: محاسبات نگارنده، ۱۳۹۹

طبق جدول شماره ۱۰ رتبه‌بندی بر اساس ارزش Q صورت گرفت که کمترین ارزش بالاترین اولویت را به خود اختصاص داده است.

ز) رتبه‌بندی آلترناتیوها و پیش‌بینی راه‌حل توافقی: آلترناتیوها بر اساس مقادیر S و R و Q و به صورت نزولی مرتب می‌شوند. بهترین گزینه آن است که کوچکترین Q را داشته باشد اما زمانی که دو شرط زیر برقرار باشد:

شرط اول: اگر گزینه 1A و 2A در میان m گزینه رتبه اول و دوم را داشته باشند، باید رابطه زیر برقرار باشد:

$$Q(A_2) - Q(A_1) \geq \frac{1}{m-1}$$

$$0.039 - 0.009 \geq \frac{1}{36-1} \Rightarrow 0.03 \geq 0.029$$

بنابراین محاسبات حاصل از شرط اول بیانگر آن است گزینه اول و دوم تفاوت کافی را دارند و شرط اول تایید می‌گردد.

شرط دوم: گزینه 1A باید حداقل در یکی از گروه‌های R و S به عنوان رتبه برتر شناخته شود. اگر شرط نخست برقرار نباشد هر دو گزینه بهترین گزینه خواهند بود. اگر شرط دوم برقرار نباشد گزینه 1A و 2A هر دو به عنوان گزینه برتر انتخاب می‌شوند. نتایج حاصل از (جدول شماره ۱۰) نشان می‌دهد که استراتژی w08 در شاخص R نیز با مقدار ۰,۰۱۲ به عنوان گزینه برتر شناخته می‌شود. بنابراین شرط دوم نیز تأیید می‌گردد.

بنابراین نتایج حاصل از مدل ویکور در خصوص اولویت‌بندی استراتژی‌ها در (جدول شماره ۱۰) نشان می‌دهد که از مجموع ۳۶ راهبرد تدوین شده، راهبرد w08 تحت عنوان "تدوین سند توسعه اقتصادی شهر متناسب با قابلیت‌ها و مزیت‌های نسبی و رقابتی به

۶. صابری، حمید (۱۳۸۹)، **استراتژی‌های توسعه پایدار شهری با تأکید بر حکمروایی خوب شهری و رشد هوشمند: مطالعه موردی: کلانشهر اصفهان**، رساله دکتری، استادان راهنما: اصغر ضرابی، جمال محمدی، استاد مشاور: حمید رضا وارثی، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه ریزی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری.
۷. صرافی، مظفر؛ جمیله توکلی نیا و منصور استادی سیسی (۱۳۸۸)، «راهبرد توسعه شهر مبتنی بر توسعه پایدار مطالعه موردی: شهر شبستر»، **نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیای ایران**، سال هفتم، شماره ۲۲.
۸. قائد رحمتی، صفر و امیررضا خاوریان گرمسیر (۱۳۹۵)، «نقش تکنیک Meta SWOT در برنامه‌ریزی راهبردی گردشگری شهر یزد»، **مجله برنامه‌ریزی و آمایش فضا**، دوره ۲۰، شماره یک، ۱۷۹-۲۰۶.
۹. مراد مسیحی، واران (۱۳۸۱)، **برنامه‌ریزی استراتژیک در کلانشهرها به ضمیمه استراتژیک شهر لندن**، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۱۰. مرصوسی، نفیسه؛ محمدرضا پورمحمدی؛ اسماعیل نصیری و یوسف محمدزاده (۱۳۹۳)، «ارزیابی توسعه پایدار کلان شهر تبریز»، **دوفصلنامه پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری**، دوره چهارم، شماره هشتم، ۶۴-۴۷.
۱۱. ملک افصلی، علی اصغر (۱۳۸۲)، **انتخاب استراتژیک در برنامه‌ریزی شهری**، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد صنعتی امیرکبیر، چاپ اول.
۱۲. مهدیزاده، جواد (۱۳۸۲)، **برنامه‌ریزی راهبردی توسعه شهری (تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران)**، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۳. مهدیزاده، جواد (۱۳۸۳)، **ضرورت اصلاح مدیریت توسعه شهری در ایران**، جستارهای شهرسازی، شماره سیزدهم و چهاردهم، ۱۸-۲۹.

14. Asobee, M. S. (2021). Exploring the importance of strategic thinking to strategic planning in the strategic management process. *Journal of Business and Management Sciences*, 9 (2), 68-70.
15. Bernorider, Edward (2002), Factor in swot Analysis Applied to micro, small to medium and large software enterprises, *An Austrian study, European management Journal*, Volume 20, Issue 5, pp 562-573.
16. Ershadi, M. J. and R. E. Dehdazzi, (2019). "Investigating the role of strategic thinking in establishing organizational excellence model: A moderating role of organizational forgetting," *The TQM Journal*, 31 (4), pp. 1-22.
17. Faludi, A (1973), *A Reader in Planning Theory*, Britain, Pergamon Press, First Edition, Volume 5.
18. Farhoodi, R. Gharakhlou, M. Ghadami, M., Panahandeh khah, M, (2009), *A Critique of the prevailing Comprehensive urban planning Paradigm in Iran: The need for strategic Planning Theory*, *Planning Theory*, Vol 8.
19. Halla, Francos (2007), *A SWOT analysis of strategic urban development planning: The case of Dares Salaam city in Tanzania*, *Habitat International*, Vol31, Issue1, PP 130-142
20. Masud, Parves Rana, (2011). "Urbanization and Sustainability: Challenges and Strategies for Sustainable Urban Development in Bangladesh", *Environment, Development and Sustainability*, Volume 13, Issue 1, pp 237-256.

SO3: زمینه سازی و ارایه تمهیداتی جهت افزایش سهم و نقش شهرکاشان در اقتصاد استان و ملی به خصوص در زمینه صنعت و گردشگری با تکیه بر ظرفیت راه‌های مواصلاتی و قابلیت‌های شبکه ریلی، خطوط هوایی و حمل و نقل زمینی؛

WO3: ایجاد تنوع در منابع درآمدی مدیریت شهری با تکیه بر مشارکت گروه‌های مختلف اجتماعی و فعالان اقتصادی در حوزه‌های مزیت دار شهر؛

WT8: استقرار واحد مدیریت هماهنگ شهری در شهرداری با عضویت نمایندگان ارگان‌ها و دستگاه‌های مختلف ذیربط در امور توسعه و مدیریت شهری به منظور هماهنگی و اتخاذ وحدت رویه در سیاست گذاری، برنامه ریزی، بودجه‌ریزی و اجرای طرح‌های توسعه و خدمات شهری مورد نیاز و پرهیز از موازی کاری و اتلاف منابع و امکانات؛

SO7: توسعه همکاری‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی نهادها و ارگان‌های مختلف ذیربط در امور توسعه و مدیریت شهری با نهادهای علمی در حوزه‌های راهبردی توسعه شهری؛

به ترتیب براساس کمترین مقدار Q در اولویت‌بندی بعدی جهت اجرا در برنامه ریزی‌های سطوح مختلف جهت پایداری نظام فضایی شهر قرار می‌گیرند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تحلیل الگوی توسعه کالبدی-فضایی شهری از منظر توسعه پایدار (مطالعه موردی: شهر کاشان)، چاپ در فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، دوره هفتم، شماره بیست و ششم، زمستان ۱۳۹۵.
- ضرورت رویکرد برنامه ریزی استراتژیک در توسعه پایدار شهری: مطالعه موردی شهر کاشان، چاپ در اولین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری، محیط زیست و توسعه پایدار شهری (۱۳۹۶)، شیراز، موسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی.
۲. مسجد و میدان شاه، دیوارهای دو طبقه، علیرغم تمامی تمجیدات در مقایسه با دوران خود، بیشتر تجملی و متظاهر است تا عملگرا و یک «حیاط شاهی» است تا مسجد و میدان.
2. Friend
3. Jsb

فهرست منابع و مراجع

۱. حاتمی‌نژاد، حسین و امین فرجی ملایی (۱۳۹۰)، «امکان‌سنجی اجرای طرح‌های استراتژی توسعه شهری (CDS) در ایران»، **مجله مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای**، سال دوم، شماره هشتم.
۲. حسینی، هادی؛ حسین حاتمی‌نژاد و حسین قدرتی (۱۳۸۹)، «برنامه‌ریزی راهبردی توسعه پایدار شهر سبزوار»، **مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای**، شماره ۱۵، ۱۱۷-۱۵۰.
۳. کلانتری خلیل‌آباد، حسن (۱۳۹۰)، **استراتژی‌های توسعه شهری**، تهران، انتشارات مه‌کامه.
۴. رفیعیان، مجتبی و عبدالرضا گلپایگانی (۱۳۸۶)، **برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه شهری (به همراه مطالعه موردی برنامه‌ریزی استراتژیک در شهر کرمان)**، ویژه‌نامه مدیریت استراتژیک شهری، شماره ۱.
۵. سعیدنیا، احمد (۱۳۸۲)، «مفاهیم و محتوای طرح‌های ساختاری راهبردی»، **مجله آبادی**، سال سیزدهم، شماره ۳۹ صص ۹۰-۸۴.

21. Robin S. de Graaf, Geert P.M.R Dewulf (2010), Applying the Lessons of Strategic Urban Planning Learned in the Developing World to the Netherland. Habitat International, Volume 34, Issue4.
22. Salas, J., & Yepes, V. (2018). Urban vulnerability assessment: Advances from the strategic planning outlook. Journal of Cleaner Production, 179, 544-558.
23. Steinberg Florian (2005), Strategic urban planning in Latin America:experiences of building and managing the future,Habitat International, Vol 29, pp 69–93.
24. Wellington City Council (2006), Urban Development Strategy, <http://wellington.govt.nz/services/environment-and-waste/urban-development/strategies-plans-and-policies>.
25. Wilson, I (2000), From scenario Thinking to Strategic Action, Technological Forecasting and Social Change, No 65, PP23–29.

بررسی حریم شخصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی مازندران با استفاده از تکنیک نحو فضا

دکتر روح اله رحیمی^۱، دکتر سید محسن موسوی^{۲*}، مهدیه بیشمی^۳، سحر امینی گوهرریزی^۴

^۱ استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابلسر، مازندران، ایران.

^۲ استادیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابلسر، مازندران، ایران.

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

^۴ کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد کرمان، کرمان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲)

چکیده

خانه، مهم‌ترین مکان برای بازیابی آرامش و تجدید دوباره حیات در زندگی انسان‌ها است. محلی برای بودن در کنار خانواده، تعاملات اجتماعی، استراحت، انجام فعالیت‌های مورد علاقه و رهایی از تنش‌های روزمره انسان می‌باشد. با گذشت زمان و پیشرفت تکنولوژی بسیاری از تعاریف زندگی روزمره ما دچار تغییر شده‌اند. مفهومی که به‌طور قطع کماکان حفظ شده است مفهوم حریم شخصی انسان‌ها می‌باشد. معماران سنتی ایران سعی بر طراحی خانه‌های همگام با حفظ اصول حریمیت در فضاهای باز و بسته خانه‌ها داشته‌اند اما به‌مرور زمان با رشد آمارت‌های نشینی، پیشرفت تکنولوژی ساخت و تلفیق فرهنگ غرب با فرهنگ ایرانی-اسلامی، رعایت اصول حریمیت در خانه‌ها مخصوصاً در فضاهای باز روبه‌زوال رفته است. استان مازندران از جمله مناطقی است که دچار تغییرات نامناسب ساختمان‌سازی بسیاری شده است. هدف اصلی پژوهش حاضر، شناخت و بررسی نقش مؤلفه‌های اثرگذار از نحو فضا بر میزان حریم خصوصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی شهر مازندران می‌باشد. این پژوهش با استخراج الگوهای رعایت حریم خصوصی در خانه‌های مازندران در پی یافتن الگوهای کالبدی حفظ حریم خصوصی در فضاهای باز خانه‌های مازندران است. در این پژوهش ابتدا از طریق مطالعات میدانی به یافتن الگوها و سپس با استفاده از تکنیک نحو فضا و نرم‌افزار Depthmap به بررسی شاخص‌های عمق، ارتباط و هم‌پیوندی و این‌ویست در بناها پرداخته خواهد شد. نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر نشان خواهد داد که فضای باز بر میزان حریمیت فضایی نقش مهم و اساسی دارد همچنین هندسه و موقعیت قرارگیری حیاط نسبت به بنا تأثیر دوچندانی بر میزان دید رؤیت‌پذیر ناظرین به فضاهای مختلف خانه دارد. به گونه‌ای که در حیاط‌هایی که دارای هندسه نامنظم و قرارگیری در بخش‌های میانی، پشتی و جانبی می‌باشند، میزان رؤیت‌پذیری از درب ورودی به بخش‌های مختلف خانه به حداقل می‌رسد. همچنین با افزایش شاخص عمق و ارتباط در فضاهای باز خانه‌های سنتی میزان حریم خصوصی افزایش پیدا می‌کند.

واژگان کلیدی: حریم شخصی، خانه‌های سنتی مازندران، نحو فضا، فضای باز.

مقدمه

تأمین مسکن، به عنوان یکی از پدیده‌های واقعی و دومین نیاز پس از غذا، از مهم‌ترین مسائلی است که بشر همواره با آن دست‌به‌گریبان بوده و همواره در تلاش برای دگرگونی و یافتن پاسخی مناسب و معقول برای آن بوده است (جوزی و جعفری نسب، ۱۳۹۳: ۶۰۳). فضای مسکونی باید بتواند شرایط لازم را برای رشد فردی هر یک از افراد خانواده اعم از خرد و بزرگ فراهم آورد؛ یعنی هر یک از افراد خانه باید قادر باشند، بر حسب نیازهای روحی و روانی و علایق خود، فضای مناسب و حریم لازم را برای انجام فعالیت‌ها و کسب آسایش و آرامش بیابند (اقبالی و حصار، ۱۳۹۲: ۵۴).

مسکن تاریخی، ضمن تأمین امنیت ساکنان، فضای مطلوبی را برای فعالیت‌های خانوادگی و فردی آنان فراهم می‌کند و دیگران نه تنها به سهولت قادر به خدشه‌دار کردن امنیت آن‌ها نبودند که حتی و سوسه‌ی آن را نیز به خود راه نمی‌دادند. سیمای عمومی ساختمان‌های مسکونی معاصر نه تنها این احساس و امنیت را به ذهن ساکنان و مردم متبادر نمی‌کند که فراتر از آن، مردم را به زیستن در زندان‌های خودساخته مجبور می‌کند و به این ترتیب است که ساکنان از احساس امنیت و آرامش لازم برخوردار نیستند (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۱۹). عدم توجه به روحیات انسانی و کارایی طراحی برای رفتار انسان در مجتمع‌های مسکونی و عدم توجه به چیستی، معنا و فلسفه خانه با در نظرگیری مقوله اقتصادی و سودآوری مسکن و استفاده ابزاری از آن برای تحقق منافع مادی باعث شده است که معیارهای کیفیت مسکن و تأثیر آن بر کاربران نادیده گرفته شود. محیط باید بتواند نیازهای انسان را در خود تأمین کند. بسیاری از پژوهشگران مبنای تحلیل رابطه انسان و محیط را شناخت نیازهای او می‌دانند. برخی از نیازهای انسانی در ارتباط نزدیک با حریم است (شاه‌چراغی و بندرآباد، ۱۳۹۵، ۳۳).

راپاپورت معتقد است از آنجا که ساختن یک خانه، پدیده‌ای فرهنگی است، فرم کالبدی و سازمان فضایی آن شدیداً از محیط فرهنگی که خانه به آن تعلق دارد، تأثیر می‌پذیرد؛ او در مطالعات خود، بسیاری از خرده اقلیم‌های مجاور و مشابه را انتخاب و تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ بر شکل خانه را مورد بررسی قرار می‌دهد. به باور او، خانه بیش از آن که ساختاری کالبدی باشد، نهادی با عملکرد چندبعدی است و از آنجا که ساخت خانه، یک فعالیت فرهنگی است، شکل و سازمان آن نیز متأثر از فرهنگی است که خانه محصول آن است. مفاهیم مرتبط با حفظ حریم شخصی در خانه‌های مازندران تنها مختص فضاهای بسته در خانه‌ها نخواهد بود زیرا از دیرباز مردمان این منطقه برای کار و زندگی بیشتر وقت خود را در فضاهای باز گذرانده‌اند و یکی از مشکلات امروز مردمان این منطقه با مسکن‌های امروزی، عدم وجود فضاهای باز است. در دوره‌های صفوی، قاجار و پهلوی حریم خصوصی در خانه‌ها نمود بیشتری یافته است به طوری که خانه‌هایی با دیوارهای بلند و محصور و یا پنجره‌ها و دیوارهای

مشبک برای حفظ حریم و عناصری همچون هشتی برای ورودی‌ها دیده می‌شود، به خصوص در خانه‌های اعیان‌نشین که هم دارای مساحت بیشتری بودند و هم به تبع روحیات مردمان آن زمان میزبان میهمانان بیشتری بودند. در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر تاکنون مطالعاتی در زمینه‌های مختلف صورت گرفته است، حیدری و همکاران در مقاله «ارزیابی شیوه‌های ایجاد حریم در سه نظام پیمون بزرگ، کوچک و خرده پیمون در پیکره‌بندی مسکن ایرانی - اسلامی با استفاده از تکنیک نحو فضا» با بررسی نمونه‌های موردی از خانه‌های سنتی در کاشان و اصفهان دریافته‌اند که اصول حریم در هر سه نظام پیمون وجود داشته ولی نحوه نمودپذیری آن متفاوت بوده است. مطالعات نشان داده که شاخص‌های درون‌گرایی، حریم، سلسله‌مراتب و مکان‌یابی در دو شهر رفتار مشابه‌ای دارند اما شاخص‌های اشراقیت و سلسله‌مراتب ورود از بیرون به داخل متفاوت بوده است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۶).

کیایی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «سنجش انعطاف‌پذیری نظام فضایی با استفاده از تکنیک چیدمان فضا (مطالعه موردی: خانه‌های شهر قزوین)» با استفاده از تکنیک چیدمان فضا، انعطاف‌پذیری نظام‌های فضایی خانه‌ها در سه الگوی سنتی، سنتی - معاصر و معاصر در شهر قزوین را مورد بررسی قرار داده‌اند و دریافته‌اند که تأثیر نظام فضایی در ایجاد انعطاف‌پذیری خانه‌های سنتی، بسیار بیشتر از خانه‌های سنتی - معاصر و معاصر است. همچنین عموم خانه‌های معاصر با هر مساحتی، از انعطاف‌پذیری یکسانی در نظام فضایی خود بهره‌مند هستند، حال آنکه در خانه‌های دوره سنتی و سنتی - معاصر با تغییر مساحت، برخی انعطاف‌پذیری بیشتر و برخی انعطاف‌پذیری کمتری دارند (کیایی و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۴).

امینی گوه‌ریزی و یظه‌ری کرمانی در مقاله «تحلیل الگوی فضایی حیاط مرکزی در باغ مزار شاه نعمت‌الله ولی با استفاده از تکنیک نحو فضا» با استفاده از تکنیک نحو فضا و بررسی پارامترهایی چون عمق، اتصال، هم‌پیوندی و دسترسی فیزیکی و بصری بر نحوه فضاسازی حیاط‌های آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی دریافته‌اند که هندسه شکل‌گیری حیاط و محل استقرار آن تا مقبره در هم پیوندی، ارتباط و عمق حیاط تأثیر به‌سزایی در پیکره‌بندی فضایی آرامگاه دارد و هندسه مناسب حیاط برای دستیابی به حوزه‌های مختلف فضایی، نقش مؤثری را ایفا می‌کند (امینی گوه‌ریزی و یظه‌ری کرمانی، ۱۴۰۰: ۶۴).

در همین راستا هدف پژوهش حاضر بررسی نقش فضاهای باز در میزان حریم فضایی در خانه‌های سنتی مازندران با استفاده از تکنیک نحو فضا می‌باشد و سؤالات تحقیق به صورت زیر بیان گردید:

- فضاهای باز تا چه میزان بر حریم خصوصی فضاهای مختلف هر خانه تأثیر می‌گذارد؟
- هندسه فضای باز در خانه‌های مازندران تا چه میزان بر دیدهای بصری تأثیر گذار است؟

روش تحقیق

این تحقیق از حیث هدف کاربردی است و از نظر ماهیت توصیفی - تحلیلی است. از اسناد کتابخانه‌ای و روش میدانی برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. نحوه‌ی جمع‌آوری اطلاعات بدین ترتیب می‌باشد:

۱- مطالعات کتابخانه‌ای: که با مراجعه به منابع دست اول در مورد روش‌های نحو فضا و حریم خصوصی، اسناد و مدارک موجود و تهیه نقشه‌هایی از خانه‌های سنتی مازندران جمع‌آوری گردید.
۲- مشاهده: در ادامه با استفاده از روش مشاهده مستقیم خانه‌های سنتی انتخاب شده از بین نمونه‌ها و همچنین تطبیق اطلاعات نقشه با فضای موجود، اطلاعات به‌روزرسانی شده است.

با توجه به هدف پژوهش که بیشتر ذکر شده است و با توجه به مبانی نظری تحقیق پیرامون مفهوم حریم خصوصی، برای بررسی این مفهوم معیارهایی همچون درون‌گرایی، سلسله‌مراتب و عرصه بندی فضایی تعریف شده است و از آنجا که این تحقیق به دنبال یافتن ویژگی‌های کالبدی مؤثر بر ایجاد حریم در خانه‌های سنتی می‌باشد، برای تحلیل این موضوع باید شاخصه‌هایی را که ماهیت فیزیکی و قابلیت ارزیابی داشته باشند، انتخاب شوند. به همین ترتیب، از روش نحو فضا استفاده شده است و تعداد ۹ خانه به صورت تصادفی از بین خانه‌های سنتی مازندران انتخاب گردید و در نرم‌افزار اتوکد پلان هر خانه ترسیم شد، سپس برای تحلیل نمونه‌های موردی انتخاب شده از خانه‌های سنتی به جا مانده در مازندران از نرم‌افزار Depthmap استفاده شد و با استفاده از نمودارها و تحلیل‌های به دست آمده از نرم‌افزار، به بررسی و تحلیل معیارهایی همانند هم‌پیوندی، ایزویست فضایی، عمق و ارتباط به صورت کمی و کیفی پرداخته و نتایج قابل استنادی حاصل شده است.

مبانی نظری

حریم و حریمیت

حریم یک اصطلاح مفهومی گسترده در ارتباط با جنبه‌های مختلف از زندگی است. حریم در لغت عرب از ریشه «حرم» است و به معنای منع و تشدید آمده است. در لغتنامه دهخدا حریم به معنای «چیزی که آن را حمایت کنند و جنگ کنند بر آن» است. در معماری اسلامی، حریمیت فضایی و نداشتن دید مستقیم بر بناهای مجاور، به عنوان یکی از معیارهای اصلی در ساخت شهرهای اسلامی به شمار رفته و اهمیت حریم خصوصی و استحقاق برخورداری از آن و احترام به آن همواره مورد توجه قرار گرفته است (حکیم، ۱۳۸۰: ۹۶).

تعریف حریم از دیدگاه روانشناسان متعدد، متفاوت دیده شده است؛ به عنوان مثال: پروشانسکی عنوان می‌کند، حریم؛ تأکید بر عملکرد افزایش آزادی و کنترل فرد یا گروه بر فعالیت‌های خود است. آلمن، حریم خصوصی را به معنی انتخاب کنترل دسترسی به دیگری عنوان می‌دارد.

مسئله حفظ حریم یا به عبارتی در معرض دید نبودن فضاهای خانه، موضوعی بوده که با استفاده از ابزارهایی همچون «کنترل

دید» و «مانع»، قابل بررسی است. هر چه فضایی قابل دیدتر باشد، به این معنی بوده که از کنترل بصری بالاتری برخوردار است و امکان انتخاب آن افزایش می‌یابد؛ در نتیجه حریم کمتری دارد. بر همین اساس، وجود مانع، باعث جلوگیری از نفوذ به سمت مرزهای فضای موردنظر می‌شود که این مانع نه تنها به وسیله دیوار بلکه می‌تواند با استفاده از نیم دیوار، کف‌سازی و یا پله نیز ایجاد شود و نفوذ به فضا را حتی با استفاده از مسائل روانشناسانه نیز کاهش دهد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۶).

شاخص‌هایی همانند سلسله‌مراتب و درون‌گرایی از معیارهایی برای حریم خصوصی عنوان می‌شوند.

درون‌گرایی: درون‌گرایی از عوامل کنترل حریمیت دیداری و شنیداری است. «تودار بودن، گرایش به حالات درونی و پرهیز از نشان دادن آن حالات، به صورت تظاهر است» (معماریان، ۱۳۷۳: ۱۲). درون‌گرایی به عنوان نوعی تفکر در جهان معنی است و عامل فرهنگی و اجتماعی پدیدآور آن است (نقره کار، ۱۳۸۷). «اگر درون‌گرایی را در خانه جستجو کنیم؛ به دو ویژگی بارز می‌رسیم یکی نداشتن ارتباط بصری مستقیم فضای داخل با بیرون و دیگری اصل به وجود آمدن فضاهایی که توسط حیاط سازمان‌دهی می‌شوند» (معماریان، ۱۳۷۳: ۱۲).

در حالی که درون‌گرایی معرف این مسئله است که هر کدام از فضاهای موجود در خانه، ارتباط صریح و مستقیمی با دیگر فضاها نداشته و خواستار تودار بودن فضا و تفکیک عملکردهای مختلف از یکدیگر باشند، دسترسی از طریق سنجش محدودیت یا عدم محدودیت ارتباطات یک فضا که می‌تواند اندرونی یا بیرونی باشد، میزان درون‌گرا بودن فضای موردنظر را بررسی و میزان تمایل به توداری یا خصوصی و عمومی بودنش را مشخص می‌نماید (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۶).

سلسله‌مراتب: هرگونه نظمی از عوارض و پدیده‌ها که به صورت یک طبقه‌بندی و یا رتبه‌بندی ذکر شود، موجب شکل‌گیری نظام سلسله‌مراتبی کلی ساختار فضا می‌شود. همچنین، سلسله‌مراتب علاوه بر محدود کردن و جلوگیری از دید مستقیم، به معنی معرفی و تعیین قلمروهای عمومی، خصوصی و ... است. به بیان ساده می‌توان گفت که به مراحل متفاوتی که برای رسیدن به یک مکان باید طی شود تا به محل موردنظر رسید، سلسله‌مراتب گفته می‌شود (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۶).

سلسله‌مراتب از اصولی است که بیشترین تأثیر را در شکل‌گیری حریمیت در کالبد معماری و شهرسازی سنتی ایران دارا می‌باشد. در لغتنامه‌ی جغرافیا سلسله‌مراتب عبارت است از: «هرگونه نظمی از عوارض و پدیده‌ها که به صورت یک طبقه‌بندی یا رتبه‌بندی ذکر شود». سلسله‌مراتب حریمیت در خانه با تعبیر سلسله‌مراتب حضور و حریمیت شناخته می‌شود؛ بنابراین این اصل قلمروهای مختلفی در محیط زندگی از عمومی تا خصوصی (عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی) را تعریف و تبیین می‌کند. وجود سلسله‌مراتب دسترسی به فضاها علاوه بر محدود کردن و جلوگیری از دید مستقیم، باعث کنترل صدا در فضا می‌گردد و

قلمروهای مختلف اعم از قلمرو عمومی، قلمرو حدفاصل و قلمرو خصوصی را از هم جدا می‌کند. بسته به موقعیت اجتماعی، مذهبی و فرهنگی فرد صاحب‌خانه، سلسله‌مراتب دسترسی به فضای داخلی خانه تعریف می‌شود. این گونه که در معماری سنتی در خانه‌های اشراف و تجار، این سلسله‌مراتب بسیار قوی‌تر و با تشریفات بیشتری نمود پیدا کرده است (مؤمنی و ناصری، ۱۳۹۴: ۲۵).

فضای باز مسکونی

فضای باز مسکونی یا حیاط نقش اساسی را در میان دیگر عناصر سازنده بناهای سنتی ایفا می‌کند (عبدالمهی ملامی و فروزنده، ۱۴۰۰: ۱۰۳). به طوری که بخش زیادی از فعالیت‌های روزانه ساکنین خانه، بخصوص در مسکن سنتی، در فضای حیاط صورت می‌گرفته است. این عنصر نقشی اساسی در سازمان فضایی خانه داشته و بخش زیادی از عملکردهای مختلف خانه تحت تأثیر آن بوده است. همچنین پژوهش‌هایی نیز در باب تأثیر گذاری شرایط اقلیمی، جغرافیایی و فرهنگی در شکل‌گیری حیاط پرداخته‌اند (پیوسته گر و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۰). همچنین در پژوهشی بل و همکارانش بررسی نموده‌اند، افرادی که به فضای خصوصی مانند بالکن، حیاط یا پاسیو دسترسی داشتند، بیشتر از دستورالعمل‌های فعالیت بدنی پیروی می‌کردند که نشان می‌دهد صاحبان باغ‌های خصوصی نسبت به پاسخ‌دهندگان بدون باغ، رفاه ارزیابی شده و سلامتی بالاتری را گزارش کرده‌اند (Bell & et al, 2020: 9).

تکنیک نحو فضا

چیدمان فضا عبارت است از یک مجموعه تکنیک‌های رایانه‌ای برای مدل‌سازی ساختمان‌ها و شهرها به طوری که مدل به وجود آمده از سیستمی شامل عناصر هندسی مرتبط به یکدیگر و تحلیل این سیستم برای درک چگونگی ارتباط عناصر سازنده آن تشکیل شده است. این عناصر در هنگامی که موضوع تحقیق درباره

حرکت باشد خطی هستند، در مواقعی که موضوع تحقیق تعاملات اجتماعی باشد فضاهای محذب هستند و در هنگامی که موضوع مورد تحقیق الگوهای رفتاری پیچیده باشد محدوددهای قابل رؤیت می‌باشند (Hillier, 2004: 46). نکته مهم این است که روش چیدمان فضا تنها یک ابزار مدل‌سازی ساده نیست بلکه روشی برای درک پیچیدگی‌های شهر، منطق ریخت‌شناسی، الگوی توسعه آن و درک الگوهای رفتاری موجود در آن‌ها است (Hiller & et al, 1993: 32). چیدمان فضا روشی است برای درک پیکره‌بندی فضا به نحوی که منطق عوامل اجتماعی به وجود آورنده آن‌ها نیز قابل تشخیص باشد (Hiller & Vaughan, 2007: 2). دستاورد استفاده از این روش عبارت است از متغیرهای مختلفی که از تحلیل‌های گرافیکی به دست می‌آید و چندین نقشه که الگوی پخشایش این متغیرها را در سطح شهر و یا بنا نشان می‌دهد (ریسمانچیان و بل، ۱۳۸۹: ۵۲). به طور کلی از دیدگاه نظریه نحو فضا، پیکره‌بندی یا ترتیب فضایی به کیفیت روابط فضایی میان عناصر یک سیستم اطلاق می‌شود؛ به نحوی که تغییر در یک رابطه بر کلیت روابط سیستم تأثیر می‌گذارد (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۰).

جمع‌بندی و ارائه چهار چوب نظری پژوهش

پس از تحلیل موضوعات و عوامل مؤثر در ایجاد حفظ حریم شخصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی و همچنین استخراج مجموعه‌ای از معیارها و شاخص‌ها در ارتباط با مفاهیم فوق، نمونه‌های مطالعاتی موردسنجش قرار می‌گیرند. با توجه به شاخص‌ها و معیارهای استخراج شده از مبانی نظری تحقیق مدل پژوهشی زیر قابل ارائه می‌باشد. در این مدل مفهومی معیارهای مؤثر در ایجاد حفظ حریم خصوصی در دو مؤلفه اطلاعات محیط و شناخت فضا (نرم‌افزار Depthmap) تقسیم و طبقه‌بندی گردید (نمودار ۱).

نمودار شماره ۱: چهار چوب نظری پژوهش

بررسی خانه‌های مورد مطالعه

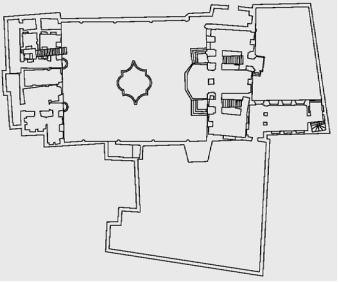
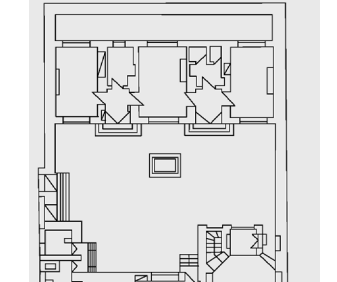
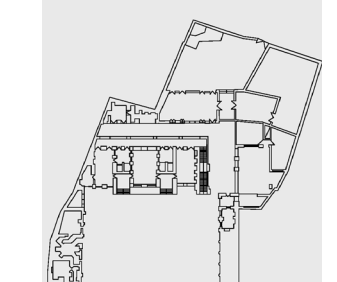
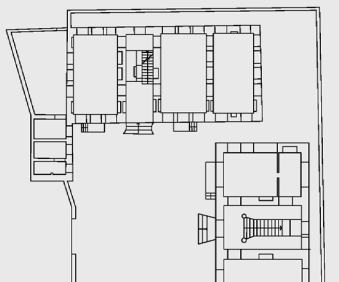
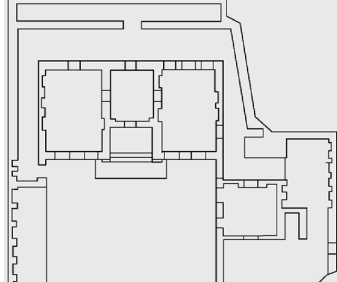
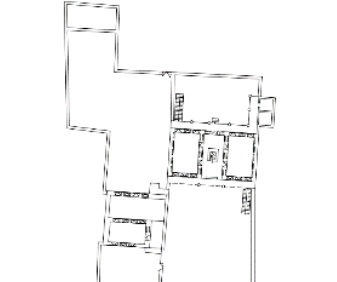
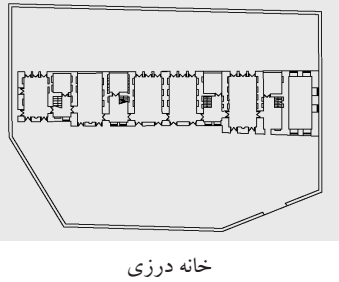
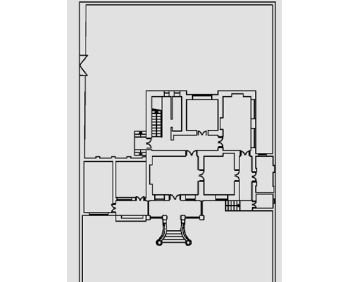
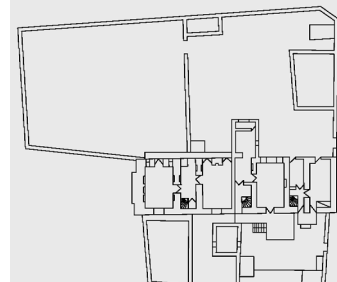
در این پژوهش با انتخاب تعدادی از بناهای سنتی به جا مانده در استان مازندران به بررسی چگونگی رعایت حریم خصوصی در فضاهای باز این بناها پرداخته می‌شود. البته موضوع محوری بررسی فضاهای باز، اعم از حیاط و باغ‌های اطراف آن بوده است ولی به دلیل گذشت زمان و گسترش شهرسازی، حیاط‌ها و یا باغ‌های برخی از این بناها به دلیل قرارگیری در اطراف ساختمان اصلی تخریب شده و برخی از این پلان‌ها با مشاهده حریم خانه، نقشه‌های قدیمی و یا افراد متخصص کشیده شده است.

بناهای مورد مطالعه از شهرهای ساری، بابل و آمل انتخاب شده است؛ زیرا در مقایسه با دیگر شهرهای استان مازندران از پیشینه قدیمی تری برخوردار بوده‌اند.

تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق

همان گونه که در متن‌های پیشین بیان گردید، استفاده از روش نحو فضا در دست‌یابی به حریم خصوصی فضاهای خانه‌های مازندران مدنظر می‌باشد. بدین ترتیب با توجه به جدول (۲) آنالیز گرافیکی هر خانه در نرم‌افزار Depthmap صورت گرفته است و به منظور نقش مکان‌یابی فضای باز در حفظ حریم شخصی هر یک از خانه‌ها ابتدا مؤلفه‌های عمق، ارتباط، هم‌پیوندی و ایزویست فضایی (میزان دید ناظر از درب ورودی حیاط) مورد بررسی قرار خواهد گرفت. سپس در جدول (۳) روابط فضایی فضای باز با توجه به روابط فضایی در همان نرم‌افزار مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. باید یادآور شد که تمام داده‌های به دست آمده، جهت رسیدن به مهم‌ترین هدف تحقیق یعنی بررسی حریم شخصی فضاهای باز هر خانه می‌باشد.

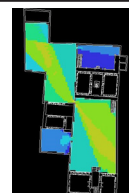

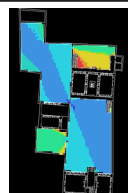
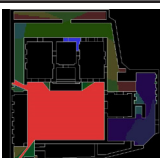

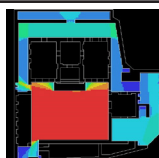

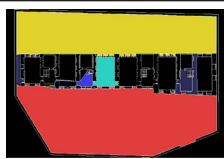
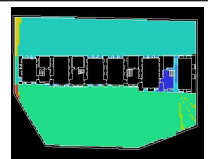
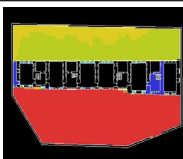
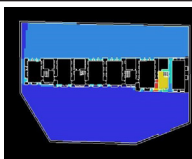

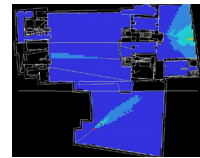
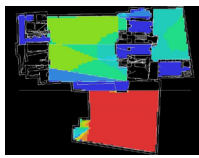
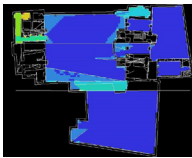
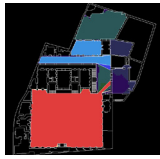
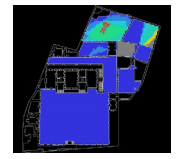
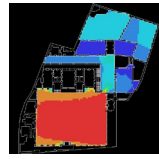
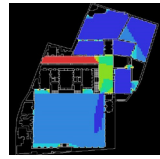

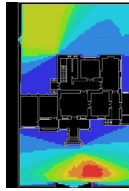
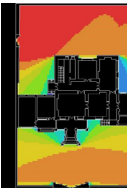
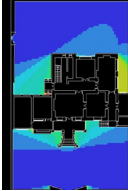
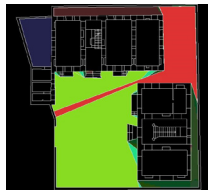
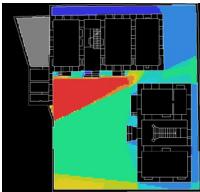
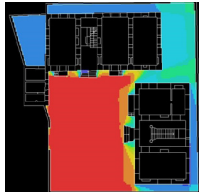
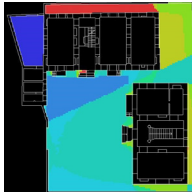
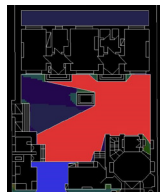
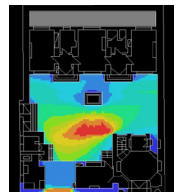
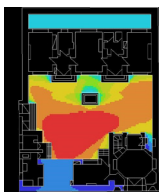

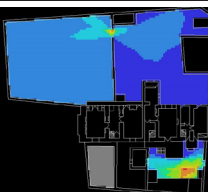
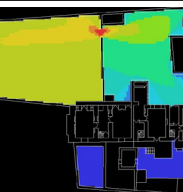
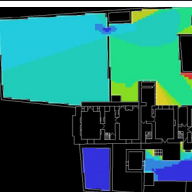
جدول شماره ۱: پلان خانه‌های مورد مطالعه

خانه‌های سنتی مازندران			شهر
 خانه فاضلی	 خانه رمدانی	 خانه کلبادی	ساری
 خانه باباپور	 خانه نجفی	 خانه آقاچان نسب	بابل
 خانه درزی	 خانه مقیمی	 خانه شفاهی	آمل

مأخذ: میراث فرهنگی شهرستان آمل و نگارندگان

جدول شماره ۲: بررسی جایگاه فضای باز در هریک از خانه‌های مورد مطالعه مازندران با استفاده از نرم افزار Depthmap

Isovist Min Radial (ایزویست)	Visual Integration [HH] (هم پیوندی)	Connectivity (ارتباط)	Visual Mean Depth (عمق)	خانه
				خانه آقاچان نسب
				خانه بابا پور
				خانه درزی
				خانه فاضلی
				خانه کلبادی
				خانه مقیمی
				خانه نجفی
				خانه رمدانی
				خانه شفاهی

جدول شماره ۳: بررسی فضاهای باز هر یک از خانه‌های مازندران با استفاده از روابط ریاضی نحو فضا در نرم افزار Depth map

Visual Integration [HH] (هم پیوندی)	Connectivity (ارتباط)	Connectivity (ارتباط)	خانه
Mini: 3.98	Mini: 47	Mini: 1.43	خانه آقاچان نسب
Max: 20.11	Max: 1579	Max: 3.17	
Mini: 2.90	Mini: 31	Mini: 1.10	خانه بابا پور
Max: 76.44	Max: 3165	Max: 4.41	
Mini: 1.81	Mini: 5	Mini: 1.47	خانه درزی
Max: 20.21	Max: 2878	Max: 6.35	
Mini: 0.2	Mini: 3	Mini: 1	خانه فاضلی
Max: 666.80	Max: 1342	Max: 5.77	
Mini: 4.31	Mini: 9	Mini: 1	خانه کلبادی
Max: 3085	Max: 1900	Max: 2.52	
Mini: 6.22	Mini: 38	Mini: 1.03	خانه مقیمی
Max: 253.98	Max: 2496	Max: 2.41	
Mini: 4.7	Mini: 10	Mini: 1	خانه نجفی
Max: 27.61	Max: 5491	Max: 3.19	
Mini: 2.99	Mini: 5	Mini: 1	خانه رمدانی
Max: 99.81	Max: 3.78	Max: 3.22	
Mini: 5.96	Mini: 44	Mini: 1	خانه شفاهی
Max: 105.19	Max: 3480	Max: 2.42	

یافته‌های تحقیق

هم پیوندی

شاخص هم پیوندی از روابط ریاضی نحو فضا به دست می‌آید و با توجه به تحلیل‌های به دست آمده از جدول (۳) خانه کلبادی با میزان حداکثر هم پیوندی ۶۶۶٫۸۰ دارای بیشترین هم پیوندی در بین خانه‌های مورد مطالعه می‌باشد، این مطلب نشان می‌دهد که میزان راندمان عملکردی بالاتری در ارتباط با شاخص هم پیوندی در فضاهای باز این خانه موجود می‌باشد؛ که این امر از لحاظ بصری به علت قرارگیری مناسب حیاط (فضای باز) نسبت به در ورودی و روابط مناسب آن با ساختار فضایی کل مجموعه می‌باشد. خانه آقاچان نسب با حداکثر هم پیوندی ۲۰٫۱۱ دارای کم‌ترین میزان هم پیوندی نسبت به سایر خانه‌های مورد مطالعه در فضای باز می‌باشد که علت آن قرارگیری حیاط‌های متعدد در جبهه پشت بنا است که از دسترسی خارج می‌باشند و به نوعی جنبه خصوصی بودن را برای ساکنین هر خانه به وجود می‌آورند.

عمق

در روش نحو فضا عمق تعداد مراحل است که فرد باید جهت رسیدن به فضای طی کند. در واقع در روش نحو فضا به هر میزان که عمق فضایی افزایش پیدا کند درجه خصوصی بودن فضا نیز افزایش پیدا می‌کند (Moštafa & Hassan, 2010:160). بنابراین شاخص عمق در نرم‌افزار Depthmap مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به نتایج جدول (۲) رنگ آبی و سبز نشان‌دهنده کم‌ترین عمق و رنگ‌های قرمز و نارنجی نشان‌دهنده بیشترین عمق می‌باشند و با توجه به داده‌های استخراج شده از جدول

(۳) خانه درزی با میزان عمق ۶٫۳۵ دارای بیشترین عمق فضایی می‌باشد که نشان می‌دهد، ارتباط فضای باز این خانه نسبت به سایر فضاهای خانه به گونه‌ای قرار گرفته است که حریم خصوصی در آن به میزان زیادی افزایش یافته و در واقع دید و رؤیت در این خانه کاهش پیدا کرده است که علت این امر موقعیت قرارگیری بنا در حیاط می‌باشد. در این خانه بنا در مرکز قرار گرفته و حیاط را به دو قسمت تقسیم کرده است که همین امر باعث افزایش حریم خصوصی در این خانه شده است. سپس به ترتیب خانه‌های فاضلی، بابا پور، رمدانی، نجفی، آقاچان نسب، کلبادی، شفاهی و مقیمی از میزان عمق فضایی کمتری نسبت به خانه درزی برخوردار می‌باشند (نمودار ۲).

ارتباط

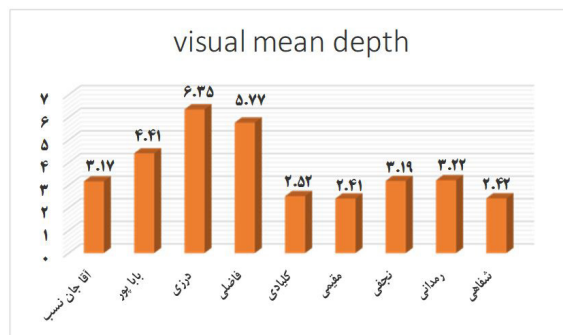
به طور کلی ارتباط را می‌توان این گونه بیان کرد، تعداد فضاهایی که به صورت مستقیم در ارتباط با یک فضا هستند. ارتباط فضاهای با یکدیگر به شناخت فضایی و همچنین تسهیل گردش کمک می‌کند (Young & et al, 2015: 16). هر چه قدر تعداد ارتباط فضاهای نسبت به یکدیگر بیشتر باشد، نشان‌دهنده خصوصی بودن آن فضا می‌باشد. با توجه به داده‌های جدول (۳) خانه نجفی با میزان ارتباط ۵۴۹۱ دارای بیشترین میزان ارتباط فضایی نسبت به سایر خانه‌های مورد مطالعه می‌باشد که نشان‌دهنده راندمان عملکردی بالا و استفاده‌پذیر تر بودن فضای باز این خانه و همچنین خوانایی بیشتری می‌باشد و در واقع از نظر مؤلفه ارتباط و حریم، خصوصیت بیشتری در فضای باز این خانه نسبت به سایر نمونه‌های مورد بررسی یافت می‌شود. بعد از آن به ترتیب خانه‌های شفاهی، بابا پور، درزی، مقیمی، کلبادی،

در ستون فضاهای محوری، دید از نقاط مختلف بنا بررسی شده است که می‌تواند کنترل بصری را در قسمت‌های مختلف خانه تعریف کند. خانه‌های آقاچان نسب، باباپور، نجفی متعلق به افرادی از رده‌های بالای اجتماع بوده است چیزی که در این خانه‌ها جلب توجه می‌کند این است که از محصوریت کمتری نسبت به خانه‌های اعیان‌نشین ساری برخوردار هستند. مؤلفه‌ی دیگری که در خانه آقاچان نسب به آن می‌توان اشاره کرد وسعت حیاط است، همان‌طور که مشاهده می‌شود حیاط‌هایی که از وسعت بیشتری برخوردار باشند حتی اگر ارتباط فضایی کمتری به نسبت فضای مشابه دیگر داشته باشند به دلیل وسعت زیاد از محرمیت فضایی بیشتری برخوردار هستند چرا که زاویه دید از درب ورودی و گوشه‌ها به حیاط محدود می‌شود و در نتیجه حریم خصوصی در این گونه خانه‌ها افزایش پیدا می‌کند. در خانه‌های سنتی مازندران حیاط‌های روبه‌روی و حیاط‌های پشتی یا اندرونی توسط راهروهایی باز با یکدیگر ارتباط داشته‌اند، در این خانه‌ها نیز ورودی‌های متعددی در حیاط پشتی و جلویی وجود دارد. خانه‌های شفاهی، مقیمی و درزی در کنار باغ‌های میوه بزرگ قرار داشتند و این باغ‌ها خود بخشی از حیاط‌های این خانه‌ها را شامل می‌شده است. در خانه‌های مورد مطالعه در مازندران حضور تک بنا در میانه سایت توجه بیشتری را نسبت به دیگر استان‌ها جلب می‌کند. ارتباط بین این دو حیاط در نقشه‌های حاضر از درون خانه تأمین می‌شود، یعنی برای ورود به حیاط پشتی باید از بنای میانی عبور کرد. این خصوصیت محرمیت بسیار زیادی را برای حیاط‌های پشتی ایجاد می‌کند.

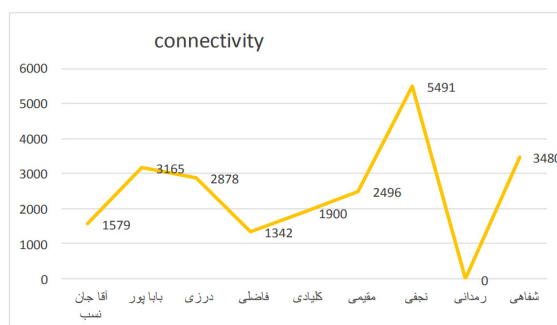
نتیجه‌گیری

با توجه به داده‌های به دست آمده به روش نحو فضا پیرامون حریم خصوصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی مازندران می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که مصادیق رعایت این موارد در خانه‌های مختلف بنا به مقتضیات افرادی که از آن استفاده می‌کردند و شغل و یا منصب اجتماعی که داشتند متفاوت بوده است، اما در تمام این خانه‌ها به حضور حیاط خصوصی تر چه به‌عنوان حیاط در پشت بنا یا حتی حیاط کوچکی که به‌صورت مرکزی در بین ساختمان‌های کوتاه قامت قرار می‌گرفت توجه شده است. پس بنا بر مشاهدات در این اقلیم به‌جای استفاده از حیاط مرکزی از حیاط بیرونی و درونی استفاده می‌کرده‌اند و بنای اصلی در میانه زمین قرار داشته است. حیاط بیرونی، حیاطی مرتبط با ورودی اصلی خانه‌ها بوده است جایی برای ورود و خروج مهمانان خانه و معمولاً دری هم در پشت خانه‌ها و در کنار حیاط پشتی قرار داشت برای هنگامی که کارکنان و یا افراد خانه به دور از هیاهوی حیاط بیرونی از ساختمان خارج شوند. در بعضی از بناها ورودی به صورت راهروهایی منقطع و یا ورودی‌هایی دارای هشتی وجود داشت که بنا را از دید مهمان‌ها حفظ می‌کرده‌اند. در جمع‌بندی کلی با توجه به نتایج به‌دست آمده و سؤال اصلی پژوهش که چگونگی تأثیر فضای باز در ایجاد حرمت فضایی بوده است، باید بیان کرد که؛ حیاط در

آقاچان نسب، فاضلی و رمدانی دارای پایین‌ترین ارتباط فضایی می‌باشند (نمودار ۳). نکته‌ای که در بین این تجزیه و تحلیل وجود دارد میزان ارتباط بسیار پایین خانه رمدانی با میزان ۳,۷۸ نسبت به سایر خانه‌های مورد مطالعه می‌باشد که علت آن برخورداری از هندسه نامناسب حیاط و محل قرارگیری نامناسب بنا نسبت به فضای باز می‌باشد که باعث شده است حفظ حریم خصوصی در این خانه به حداقل میزان نزول کند.

نمودار شماره ۲: بررسی شاخص میزان حریم خصوصی در خانه‌های مازندران

نمودار شماره ۳: بررسی شاخص ارتباط در خانه‌های مازندران

ایزویست فضایی

ایزویست فضایی با استفاده از مشخص کردن نقاطی به عنوان زاویه دید بازدیدکننده در نظر گرفته می‌شود (Wiener & et al, 2007: 1066) و با استفاده از همپوشانی این داده‌ها و نقاط تعیین میزان دید می‌توان مشخص کرد (Turner & et al, 2001: 106) که افرادی که در حیاط هستند تا چه مقدار به نقاط مختلف بنا دید و کنترل دارند معمولاً یک نقطه در قسمت ورودی و یک نقطه در کنار دیوار مشخص می‌کنند؛ اما بسته به راهروهای موجود می‌توان تعداد نقاط را افزایش داد؛ بنابراین در جدول (۲) مؤلفه ایزویست فضایی هر یک از خانه‌ها در نرم‌افزار Depthmap مورد بررسی قرار گرفته است. خانه‌های مطالعه شده دارای ورودی جداگانه در دو قسمت مختلف بنا بوده‌اند که با توجه به کاربری‌های اطراف می‌توان نتیجه گرفت که ورودی روبه روی بنا، ورودی اصلی برای مهمان و یا افراد غریبه بوده است که این ورودی هشتی و یا راهروهای پیچیده به حیاط اصلی می‌رسیده است. ورودی دیگری هم در پشت ساختمان قرار داشته که برای عبور و مرور چهارپایان و یا تأمین وسایل خانه و عبور خدمتکاران بوده است.

فهرست منابع و مراجع

۱. اقبالی، سید رحمان و پدram حصارى (۱۳۹۲)، «رویکرد مدولار و پیش ساختگی در مسکن انعطاف پذیر»، **مسکن و محیط روستا**، ۳۲ (۱۴۳)، ۵۳-۶۸.
۲. امینی گوه‌رریزی، سحر و علی یظه‌ری کرمانی (۱۴۰۰)، «تحلیل الگوی فضایی حیاط مرکزی در باغ مزار شاه نعمت‌الله ولی ماهان با استفاده از تکنیک نحو فضا»، **فصلنامه اندیشه معماری**، ۵ (۹)، ۵۵-۶۷.
۳. پیوسته‌گر، یعقوب؛ علی اکبر حیدری و مریم کیایی (۱۳۹۵)، «ارزیابی نقش حیاط در ارتقای راندمان عملکردی خانه»، **صفه**، ۲۶ (۲)، ۳۹-۶۰.
۴. جوزی، سیدعلی و تانیا جعفری نسب (۱۳۹۳)، «بررسی آثار محیط زیستی ساخت‌وساز پروژه مسکن مهر شهرستان محمودآباد مازندران»، **محیط‌شناسی**، ۴۰ (۳)، ۶۰۳-۶۱۹.
۵. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷)، **شهر و معماری اسلامی**، تجلیات و عینیات، مانی، اصفهان.
۶. حکیم، بسیم سلیم (۱۳۸۰)، **شهرهای اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمان‌ی**. ترجمه محمدحسن ملک احمدی و عارف اقوامی، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، تهران.
۷. حیدری، علی اکبر؛ یعقوب پیوسته‌گر؛ سارا محبی نژاد و مریم کیایی (۱۳۹۷)، «ارزیابی شیوه‌های ایجاد محرمیت در سه نظام پیمون بزرگ، کوچک و خرد پیمون در پیکره‌بندی مسکن ایرانی-اسلامی با استفاده از تکنیک نحو فضا»، **فصلنامه مرمت و معماری ایران**، ۸ (۱۶)، ۵۱-۶۸.
۸. ریسمانچیان، امید و سایمون بل (۱۳۸۹)، «شناخت کاربردی روش چیدمان فضا در درک پیکره‌بندی فضایی شهرها»، **نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی**، ۴۳، ۴۹-۵۶.
۹. شاه‌چراغی، آزاده و علیرضا بندرآباد (۱۳۹۵)، **محاط در محیط: کاربرد روانشناسی محیطی در معماری و شهرسازی**، سازمان جهاد دانشگاهی، تهران.
۱۰. عبداله‌ی ملایی، شاهرخ و علی جوان فروزنده (۱۴۰۰)، «گونه‌شناسی حیاط و نظام استقرار فضاهای پر و خالی در معماری بومی خانه‌های قاجار (مطالعه موردی: خانه‌های بافت تاریخی شهر اردبیل)»، **فصلنامه علمی اثر**، ۴۲ (۱)، ۹۸-۱۱۷.
۱۱. کیایی، مهدخت؛ حسین سلطان‌زاده و علی اکبر حیدری (۱۳۹۸)، «سنجش انعطاف‌پذیری نظام فضایی با استفاده از تکنیک چیدمان فضا (مطالعه موردی: شهر قزوین)»، **باغ نظر**، ۱۶ (۷۱)، ۶۱-۷۶.
۱۲. معماریان، غلامحسین (۱۳۷۳)، **آشنایی با معماری مسکونی ایرانی-گونه‌شناسی درون‌گرا**، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
۱۳. مؤمنی، کوروش و ندا ناصری (۱۳۹۴)، «بررسی ابزارها و روش‌های ایجاد محرمیت در خانه‌ی زینت الملک شیراز منطبق بر آیات و روایات اسلامی»، **فصلنامه علمی - پژوهشی قطب علمی معماری اسلامی**، ۳ (۴)، ۱۸-۳۵.
۱۴. مظاهری، مجتبی؛ امید دژدار و جلیل موسوی (۱۳۹۷)، «تحلیل نقش حیاط در ساختار فضایی خانه‌های ایرانی با بهره‌گیری از روش نحو فضا»، **هویت شهر**، سال دوازدهم، ۹۷-۱۰۸.
۱۵. نقره‌کار، سید عبدالمجید (۱۳۸۷)، **درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی**. چاپ اول، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.

16. Bell, d. S., White, M., Griffiths, A., Darlow, A., Tylor, T., Wheeler, B., & Lovell, R. (2020), Spending time in the garden is positively associated with health and wellbeing: Results from a national survey in England. *Landscape and Urban Planning*.

میزان حریم خصوصی خانه نقش مهم و اساسی دارد و با استفاده از عنصر فضای باز می‌توان میزان حریم خصوصی را در یک خانه افزایش داد. همچنین هندسه و موقعیت قرارگیری حیاط نسبت به بنا از دیدگاه بصری به این گونه است که؛ حیاط‌هایی که دارای هندسه نامنظم و قرارگیری در بخش‌های میانی، پشتی و جانبی می‌باشند میزان رؤیت‌پذیری از درب ورودی به بخش‌های مختلف خانه را به حداقل می‌رسانند و در نتیجه حریم خصوصی در این نوع حیاط‌ها افزایش پیدا می‌کند، مانند حیاط خانه‌های درزی، فاضلی، بابا پور و همچنین با توجه به شاخص عمق به دست آمده از جدول (۳) این خانه‌ها دارای عمق فضایی بالاتری نیز می‌باشند، در صورتی که در حیاط خانه‌های مقیمی، شفاهی و کلبادی به علت دارا بودن هندسه منظم و قرارگیری مناسب حیاط دارای دید بیشتر به فضاهای مختلف خانه از درب ورودی می‌باشند به همین علت میزان حریم خصوصی و عمق در این خانه‌ها کاهش پیدا کرده است. حیاط‌هایی که ارتباط بیشتری با فضاهای متعدد خانه ایجاد کرده‌اند از میزان حرمت شخصی بالاتری برخوردار هستند مانند خانه‌های نجفی و شفاهی که بالاترین ارتباط را با توجه به داده‌های به دست آمده از جدول (۳) نسبت به سایر خانه‌های مورد مطالعه مازندران دارا می‌باشند. در نهایت ساختار و ارتباط فضایی فضاهای باز هر یک از خانه‌های مطالعه شده مازندران مطابق جدول (۴) استخراج گردید.

جدول شماره ۴: ساختار و ارتباط فضایی، فضاهای باز خانه‌های مازندران

خانه	تعداد محور	استقرار بنا	ارتباط فضایی و بصری با خانه	تنوع فضایی
خانه آقاجان نسب	۴	پراکنده		
خانه بابا پور	۲	انتهای		
خانه درزی	۲	مرکز		
خانه فاضلی	۲	پراکنده		
خانه کلبادی	۵	پراکنده		
خانه مقیمی	۲	مرکز		
خانه نجفی	۴	پراکنده		
خانه رمدانی	۳	پراکنده		
خانه شفاهی	۶	۱/۳ انتهایی		

17. Hillier, B. (2004). Designing safer streets: An evidence-based approach. *Planning in London*, 45-49.
18. Hillier, B., Penn, A., Hanson, J., Grajewski, T., & Xu, J. (1993). Natural movement; Or configuration and attraction in urban pedestrian movement, *Environment and Planning B. Planning and design*, 29-66.
19. Hillier, B., & Vaughan, L. (2007). The city as one thing. *Progress in planning*, 205-230.
20. Mostafa, A. & Hassan, F. (2010). Using space syntax analysis in detecting privacy: a comparative study of traditional and modern house layouts in Erbil city, Iraq, *Asian Social Science*, 6(8), 157-166.
21. Turner, Alasdair and Doxa, Maria and O'Sullivan, David and Penn, Alan (2001) From isovists to visibility graphs: a methodology for the analysis of architectural space. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 28 (1). pp. 103-121.
22. Wiener, J. M., Gerald, F., Rossmanith, N., Reichelt, A., Mallot, H. A., & Bulthoff, H. H. 2007, "Isovist analysis captures properties of space relevant for locomotion and experience", *Perception*, vol. 36, pp. 1066-1083.
23. Young, K.; Chung, J.; Kong, E.; Shin, H. & Heo, J. (2015). A study on the design methodologies for activating (Hiller & Vaughan, 2007).

واکاوی عوامل اثر گذار تاریخی و آینده نگاری وضعیت حریم شهرهای ایرانی اسلامی* مطالعه موردی: حریم کلانشهر تهران

مجتبی صبوری^۱، رحیم سرور^{۲*} (نویسنده مسئول)، حمیدرضا جودکی^۳، فاطمه ادیبی سعدی نژاد^۴

^۱ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران.
^۲ استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
^۳ استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اسلامشهر، ایران.
^۴ استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اسلامشهر، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶)

چکیده

تأثیر انسان بر محیط بر پایه جهان بینی یا فلسفه زندگی شکل می‌گیرد؛ از این رو احداث و شکل‌گیری شهر در تمدن انسانی همواره بیان‌کننده ایدئولوژی و جهان بینی حاکم بر آن جوامع بوده است؛ به همین جهت در محیط‌های جغرافیایی متباین، شهرها را با نقش و اهمیت متفاوت و با رشد ناهماهنگ و ناهمسان می‌بینیم. تحولات شتابان شهرنشینی و جمعیت‌شهرنشینی که از دهه چهل آغاز گردیده موجب بروز مشکلات در ابعاد گوناگونی نظیر مسکن، بیکاری و اسکان غیررسمی به شدیدترین شکل ممکن گردیده است و عدم توان پاسخگویی محیط‌های شهری به مسایل ایجاد شده، موجب شده تا حریم شهرها دائماً در معرض رشد ناموزون شهرها و هجوم کاربری‌های شهری قرار گیرند. روش تحقیق در این مقاله از نوع هدف‌کاربردی - توسعه‌ای از نوع ماهیت توصیفی تحلیلی است. هدف بررسی و آینده‌پژوهی عوامل تأثیرگذار بر حریم کلانشهر تهران از منظر شهر ایرانی اسلامی است که روند تاریخی و طولانی شدن آن بیش از چند دهه است که منجر به از بین رفتن حریم تهران گردیده است. جامعه آماری این پژوهش ۴۰ نفر که از این میزان ۱۵ نفر کارشناسان اداره کل حریم و مابقی صاحب‌نظران، خبرگان و متخصصان در پژوهش می‌باشند. معیارهای مورد بررسی قرار گرفته شامل عوامل کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، طبیعی و مدیریتی با زیر معیارهای مشخص، که این زیر معیارها کدگذاری شده و سپس در نرم افزار MIC MAC. به صورت ماتریس‌های MDI, MPDI, MII, MPH مورد تحلیل قرار است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد بیشترین تأثیر مستقیم و مستقیم بالقوه، تأثیرات غیر مستقیم و غیر مستقیم بالقوه، مربوط به تغییر کاربری اراضی با رتبه (۴۷۳). کمترین تأثیرات مستقیم، مستقیم بالقوه و تأثیرات غیر مستقیم و غیر مستقیم بالقوه مربوط به توپوگرافی محدود با رتبه (۲۶۷) می‌باشد. همچنین بیشترین وابستگی مستقیم، مستقیم بالقوه و وابستگی غیر مستقیم، غیر مستقیم بالقوه درادوار تاریخی مربوط به رشد فزاینده جمعیت با عدد (۶۷۵) و کمترین آن مختص به اراضی کشاورزی، تالاب‌ها با رتبه (۲۲۴) می‌باشد.

واژگان کلیدی: حریم شهری، آینده پژوهی، کلانشهر تهران، MIC MAC.

* مقاله حاضر مستخرج از رساله دوره دکتری مجتبی صبوری «تحت عنوان تحلیل روندها و سناریوهای مدیریت یکپارچه حریم منطقه شهری تهران» به راهنمایی دکتر رحیم سرور و راهنما دوم دکتر حمیدرضا جودکی و مشاور دکتر فاطمه ادیبی سعدی نژاد در دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر در حال انجام است.

** E-Mail: sarvarh83@gmail.com

محدوده عملکردی در نظام مدیریت شهر انگلستان به مرز محدوده توسعه شهری محدود می‌شود و شهرداران تنها امور خاص اثر بخش در سطح ناحیه در محدوده توسعه فرا شهری اعمال نظر می‌نمایند (nick & et al, 2005). همانطور که از منابع قانونی پیش از سال ۱۳۸۴ اشاره شده می‌توان دریافت، اغتشاش در تعاریف مربوط به قلمروهای مدیریت شهری در قوانین مربوط به کنترل توسعه شهری به حدی بوده است که با مرور قوانین مختلف در این زمینه می‌توان بیش از ۱۵ عنوان مختلف برای آن یافت. بنابراین، در این دوران، از تناقضات قانونی مربوط به حریم و مشکلات مدیریتی - حقوقی می‌توان به غیر شفاف بودن منابع قانونی تا حدی که کلمات متعددی با محتوای متفاوت را برای این مفهوم در نظر می‌گیرند اشاره نمود. در قانون جدید در قالب دو مفهوم "حریم شهر" و "محدوده شهر" یکپارچه شده‌اند، که کمی شبیه کمربند سبز به معنای خارجی آن است (بصیرت، ۱۳۹۰: ۶۲).

در این بین یکی از مهم‌ترین مباحث توسعه شهری و مدیریت اداره روند تحولات کالبدی شهرها پیش‌بینی و آینده پژوهی می‌باشند. شهر نشینی نتیجه اجتناب ناپذیر توسعه سریع جوامع انسانی در جهان است. این امر نخست در کشورهای غربی گسترش یافت و سپس از دهه ۱۹۵۰ در کشورهای در حال توسعه آغاز گردید (Yongyong Zhang & et al, 2018). از این رو برای مدیریت بهینه مناطق شهری، آگاهی از نسبت تغییرات حریم قانونی شهر یکی از ضروریات محسوب می‌شود. در این میان آسیب‌های ناشی از روند گسترش تغییرات حریم در ادوار مختلف الگوی آتی با استفاده از رویکرد آینده پژوهی ارزیابی می‌شود (Brian, 2015). آینده پژوهی بهترین وسیله برای شناسایی و ارزیابی نیروهای پیشران و موثر بر الگوهای آتی تغییر حریم است و نقش مکملی در تحلیل‌های توصیفی، برنامه‌ریزی و ارزیابی الگوهای کنترل و رصد کاربری‌ها نیز دارد. برنامه‌ریزی شهری و پیرو آن برنامه‌ریزی محدوده‌های واقع در حریم حریم کلانشهرها می‌تواند هسته اصلی پیشگیری از معضلات مقابله با چالش‌ها و مسائل مشکلات درون و برون شهری باشد. موضوع آینده و شناخت بلند مدت آن در برنامه‌ریزی شهری اهمیت فراوانی دارد و مدت زیادی است که برنامه‌ریزان به آن توجه ویژه دارند (زیوربار و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸). کلانشهر تهران در چند دهه اخیر شاهد دگرگونی‌های متنوعی و متعددی در عرصه‌های مختلف جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی - فضایی بر اثر سیاست تمرکز گرایی در فضای حریم بوده است. این موضوع از یک سو؛ با افزایش تمایل به ساخت و سازهای مسکونی و غیر مسکونی بیرون از محدوده قانونی شهر تهران و از سوی دیگر با توجه به رویکرد کسب درآمد از اراضی پیرامون شهر تهران و ایجاد رقابت شدید برای تصاحب سهم بیشتر توسعه دینفعان مختلف، به بحران مبدل شده است.

حریم شهر تهران، با توجه به اهمیت و گستردگی آن، از جمله موضوعات مهم در برنامه‌ریزی فضایی و کالبدی کلانشهر تهران

در دوران پیش از اسلام و دوران متقدم اسلامی ریض مکانی است که دیگر مردمان از هر صنعت و حرفه، قبیله و قومی در آن مستقر هستند. ریض خود دارای کلیه نهادهای شهری بازار و میدان و مسجد و محله است. اما مفهوم شهر و سازمان آن در قرن پنجم و ششم هجری قمری با دگرگونی در مفهوم شار مواجه می‌شود بدین گونه که کالبد شهر در این روزگار آن عبارت است از میدان اصلی که اغلب در میانه شهر بود و در پیرامون آن کاخ‌ها دیوانها جامع و گاه بیمارستان قرار دارد. محلات شهری بنابر موقعیت اجتماعی اقتصادی و فرهنگی خویش در کنار هم قرار می‌گرفتند و هر محله تنها از طریق گذر اصلی مربوط به خود تغذیه می‌شد که معمولاً به بازار ختم می‌شود و دهانه دیگرش به دروازه ختم می‌گردد، که بر روی جاده‌ها و مسیرهای گشوده می‌شود که به سوی روستاها و مناطق روستایی هم فرقه هم کیش و هم مذهب محله راه می‌برد (حبیبی، ۱۳۹۹: ۲۳). فرا شهرنشینی که در کشورهای جنوب باعث ایجاد مادرشهرهای چند میلیون نفری می‌شود، نشان دهنده ی ژرفای ناخوشی ساخت‌های اجتماعی اقتصادی است. یکی از مسائلی که در رابطه با سازمان یابی کالبدی - فضایی مادرشهرهای ایرانی - اسلامی مورد توجه می‌باشد، دگرگونی کانون‌های روستایی و مراکز شهری واقع در حریم آنها، در پیوند با شهر مرکزی است (زیاری و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۲).

در این خصوص در شهرهای ایرانی - اسلامی در قدیم یکی از با اهمیت‌ترین و ضروری‌ترین مسائل برنامه‌ریزی شهری، توزیع عادلانه امکانات، خدمات و میزان دسترسی شهروندان در سطح محله‌ها، ناحیه‌ها و مناطق شهری است (هاشمی معصوم اباد و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۰). آگاهی از فرم فضایی و شکل شهر یکی از عوامل مؤثر در میزان موفقیت برنامه‌ریزان و دست اندرکاران شهری است (عبدالله زاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۲). سیمای فیزیکی و زندگی نهادی بشر همواره بر پایه رقابت شکل گرفته و از این سرچشمه، نظام حصار کشی، دیوار کشی، ساخت برج و ارگ و استحکامات به عنوان مشخصه اصلی و تاریخی شهرها نمودار گشت (محمدی ده چشمه، ۱۳۹۳: ۱۵۰). در دوره‌های بسیاری از تاریخ نیز عوامل انسانی نظیر امنیت به عنوان تجمیع و محدود کننده توسعه به شمار می‌روند (علیزاده، ۱۳۹۵: ۱۲۶). اما در شهرهای امروزی تدقیق محدوده‌های شهری و مرزبندی گسترش فیزیکی شهرها را ضرورت بخشیده است (piringer, 2012). توسعه نامناسب فضای شهری و عدم تطبیق فرآیندهای توسعه با نیازهای موجود در یک شهر همواره به عنوان چالشی در سطح شهرها مطرح بوده است (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۰). نخستین تعاریف در خصوص تعاریف برای مرزبندی محدوده‌های شهری در ادبیات شهری و برنامه‌ریزی شهری به دوران جنگ جهانی دوم بر می‌گردد و از آن دوران به بعد این اصطلاح مورد بحث فراوان قرار گرفت. در انگلستان مرز محدوده‌های شهری با عنوان کلی محدوده توسعه شهری و توسعه فراشهری شناخته می‌شوند.

به شمار می‌رود. حساسیت و اهمیت حریم پایتخت علاوه بر جنبه‌های مرتبط با برنامه‌ریزی از جنبه‌های زیست محیطی، امنیتی، کالبدی و عملکردی نیز حائز اهمیت است (قالیباف و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۰). در این پژوهش با استفاده از رویکرد آینده پژوهی در حریم کلانشهر تهران با بررسی متغیرهای اثر گذار در بازه زمانی سال‌های ۱۳۴۸-۱۳۵۸، ۱۳۵۹-۱۴۰۰ که دوره تاریخی قبل از انقلاب اسلامی و بعد از انقلاب با معیارهای اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، مدیریتی، طبیعی که هر یک با زیر معیارهای خاص خود که علل گسترش حریم منطقه شهری تهران را نیز داشته، این علل حاکی از آن است که چرا در قبل از انقلاب در فاصله ۱۰ سال پیشروی زیاد و گسترش و نگاه به مقوله حریم خیلی کم اهمیت است و جایگاهی برای ریه‌های تنفسی کلانشهر تهران قائل نبودن و چرا بعد انقلاب نیز این پدیده هنوز هم در حال پیشروی است هدف اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهند. سوال اصلی این است آیا با آینده پژوهی عوامل دخیل در حریم شهرهای ایرانی اسلامی میتوان جلوگیری از پیش روی در حریم در کلانشهرها را داشت؟

پیشینه پژوهش

با توجه به عنوان و محور اصلی پژوهش، لزوم توجه به پیشینه مطالعاتی در مورد حریم شهرها و نیز آینده پژوهی، ضروری مینماید. بر این اساس می‌توان به تعدادی از تحقیقات مرتبط با ماهیت حریم اشاره نمود. سرور در پژوهشی با هدف شناسایی و تعیین تفرق‌های مدیریت یکپارچه در سطوح و ابعاد مختلف حریم پایتخت با روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بر اساس فرمول کوکران مؤلفه تفرق نهادی، قانونی، سیاست‌گذاری، کالبدی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد (سرور و همکاران ۱۳۹۷: ۶۶). زیاری در حوزه مسائل اجتماعی و فرهنگی حریم کلانشهر تهران (به خصوص طرح ارزیابی تاثیر اجتماعی و فرهنگی طرح جامع حریم - معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران) ضمن جمع‌بندی چالش‌ها و مسائل اجتماعی و فرهنگی حریم کلانشهر تهران، راهبردهای حفظ و صیانت و توسعه پایدار بر مبنای ارزیابی تاثیر اجتماعی و فرهنگی حریم تهران پرداخته اند (زیاری و امینی، ۱۳۹۶: ۹۷). نوری با هدف بررسی مسائل مدیریتی حریم کلانشهر تهران در ارتباط با روند فعلی و آتی تحولات کالبدی و جمعیتی اطلاعات پرداخته و جامعه آماری مورد استفاده شامل مدیران عالی سازمان‌های وابسته به شهرداری تهران می‌باشد (نوری و درباباری، ۱۳۹۹: ۵۸). جک لی با بررسی تاثیر آزاد سازی محدودیت‌های حریم بر توسعه اراضی در مورد شهرهای متوسط کره با هدف تجزیه و تحلیل اثرات مکانی حذف گلبرگ در حریم بر توسعه زمین در شهرهای متوسط کره در بین سالهای ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۷ پرداخته است. برای این منظور، از نقشه ماهواره ای موضوعی ماهواره ای به همراه داده‌های مختلفی از ویژگی‌ها برای مدل سازی اثرات مکانی برداشتن حریم سبزی از

سه شهر متوسط در کره انجام داده است (jaklee, 2020). لیست با بررسی حریم قانونی شهرها، نظارت بر حریم نمونه‌های خاصی از شهر روتردام برای کشف و نشان دادن موضوع علمی و عملی تحقیق به عنوان محدوده مورد مطالعه استفاده نموده اند. هدف درباره تحقیقات تجربی و ایجاد تئوری در مورد نگرانی‌های مربوط به حریم خصوصی در شهرها، دستورالعمل‌های روشنی قابل ارائه می‌باشد (Liesbetvan, 2016). مارکو با هدف از اطلاع رسانی در مورد آینده مفهوم کمربند سبز (حریم) در سطح بین المللی و کشور انگلیس، ابتدا تغییرات سیاست‌های اخیر در انگلستان را بررسی نموده، که چگونه کمربندهای سبز بطور گسترده تری تصور می‌شوند تا مفهوم زیرساخت‌های سبز را در بر گیرند. سپس بر روی کمربندهای سبز کانادا و به ویژه تورنتو تمرکز می‌کنند که برخی از چالش‌ها را با ادغام کمربندهای سبز و زیرساخت‌های سبز نشان می‌دهد. (marcoamati, 2010).

مبانی نظری

در آثار تاریخی، حریم، محدوده‌ای است که متولی اثر تاریخی بر اساس ضوابط قانونی برای حفظ اثر تاریخی تعیین می‌کند. حریم آثار تاریخی، باعث حفظ موجودیت و یکپارچگی اثر می‌شود.

مقوله حریم خود نیز از چند نوع متفاوت تشکیل می‌شود: **حریم حفاظتی:** این حریم برای جلوگیری از فروریختن و آسیب دیدن کل اثر تعیین می‌شود. در این حریم، فعالیت‌ها، کاربری‌ها و ساخت‌وسازهای نامناسب بر روی نقشه مشخص می‌شود.

حریم بصری: این حریم برای ایجاد ارتباط دیداری دوطرفه بین محیط و اثر تاریخی تعیین می‌شود. به عبارت دیگر، حریم بصری، دید اثر تاریخی به بیرون و چشم‌انداز بیرون به اثر تاریخی را حفظ می‌کند و ارتقا می‌دهد.

حریم کاربردی: این حریم بدین جهت تعریف می‌شود که پیوستگی اثر تاریخی و محدوده پیوسته به آن، دارای پیوستگی و همگنی با کارکردهای شهرها و مراکز تاریخی باشد. در تعیین این نوع حریم، بخش ویژه‌ای به تعیین کارکردهای مطلوب و قابل توصیه اختصاص می‌یابد. (بحیرایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۷) تا به امروز، در تجارب شهرسازی کشور، دو تعریف برای حریم رایج بوده است که عبارتند از (اسدیگی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۱۰):

الف) ذخیره گسترش آینده شهرها (محدوده توسعه ۲۵ ساله) ب) محدوده خدمات رسانی شهرداری‌ها از منظر اکولوژیکی و زیست محیطی تعریف حریم متفاوت از تعاریف پیشین است. به این صورت که در محدوده‌های کلانشهری، حریم، بیشتر نقش اکولوژیکی و تأمین کننده سلامت شهر را بازی میکند. اگر از این ۲ زاویه نگاه شود، همان چیزی که به آن هاله شهری می‌گویند، در کلانشهر در قالب «حریم کلانشهر» معنی میدهد (کاظمیان و میرعابدینی، ۱۳۹۱: ۲۸)

حریم معادل مفهوم کمربند سبز گسترده‌ای پیرامون کلانشهر که حفاظت از طبیعت آن اصل است و جلوگیری از تبدیل شدن کاربری اراضی طبیعی واقع در آن به سایر کاربری‌ها ضرورت تام دارد مگر کاربریهایی که با رسالت حفاظت از طبیعت منافات ندارند و چه بسا موجب تقویت آن هم هستند.

با استناد به قانون «تعاریف محدوده و حریم شهر، روستا و شهرک و نحوه تعیین آن‌ها» مصوب دی ماه ۱۳۸۴، حریم شهر، بخشی از اراضی بلافصل پیرامون، شامل اراضی مشمول حفاظت از هرگونه ساخت و ساز بی رویه و خارج از ضابطه برای توسعه بلندمدت و برنامه ریزی شده شهر و همچنین اراضی، مستحذات یا نقاط روستایی دارای هر نوع وابستگی به شهر است که تنظیم رابطه کالبدی، اقتصادی و اجتماعی بین آن‌ها و شهر، ضروری است.

بر اساس مطالعات انجام شده دست کم ۳۶ قانون مهم و مؤثر با ۱۳۰ عنوان موضوع بر نظام فضایی شهر و پیرامون تهران دخالت مستقیم داشته است. پیچیدگی و تنوع موضوعی، عوامل و شیوه‌های اجرایی، تعدد تنوع و گستردگی مسائل شهری، تأخر و تقدم تصویب هر یک از قوانین مزبور منجر به تصمیم‌گیری‌های متفاوت در توسعه شهر و تصرف فضای پیرامون گردیده اند (صیف‌الدین و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵۴).

در سال ۱۳۴۸ حریم تهران برای نخستین بار همزمان با اولین طرح جامع تعیین و از تصویب گذشت که محدوده‌ای برابر ۲۴۷۶ کیلومتر مربع را به عنوان حریم استحفاظی برای شهر تهران تعیین شد. این محدوده در مقایسه با تقسیمات کنونی، از شمال و شرق به شهرستان‌های فشم و لواسان از غرب به کرج و از جنوب به شهرستان کهریزک محدود بوده است و شامل ۲۷۶ آبادی می‌شود. قانون حق تصرف زمین و فروش آن از سوی شهرداری به منظور پاسخگویی به نیازهای شهری و عمومی مصوب در سال ۱۳۴۷ ه. ش. نیز بر گسترش و پرتاب اقشار تهیدست درون شهر به حاشیه‌های دوردست شهر را دامن زد. بنابراین در این طرح، افقی ۲۱ ساله برای تهران در نظر گرفته شد (نویخت و سرور، ۱۳۹۶: ۱۸۷). در سال‌های ۱۳۵۱-۱۳۵۸ که این طرح بانام "کمان سبز تهران" تهیه شد، اجرای آن با مخالفت و بی‌توجهی شهرداری وقت در سال ۱۳۵۳ متوقف شد. در محدوده طرح کمان سبز، فضاهایی به عنوان میدان‌های ورزشی از جمله والیبال، بسکتبال، تنیس و حتی ماهیگیری در نظر گرفته شده بود که موجب شکل‌گیری ارتباطات اجتماعی مناسب مردم در فضایی فرهنگی و تفریحی می‌شود (محسنی مقدم، ۱۳۹۵: ۱۰).

پس از انقلاب اسلامی، ضوابط طرح جامع ۱۳۴۷ کنار گذاشته شد، و ضوابط موردی جایگزین شد. همچنین به علت وقوع جنگ، اجرای طرح کمربند سبز نیز، نیمه کاره رها شد. با توقف طرح مصوب کمربند سبز شهر تهران، این اراضی به سرعت تبدیل به کاربری‌های مسکونی، شهرک، دامداری و صنایع کوچک شد. مشکل آب و وضعیت خاک نیز، از عوامل محدودیت

اجرای آن بود. از اینرو، از سال ۱۳۵۹ محدوده‌ی خدماتی تهران از ۲۲۵ کیلومتر به ۵۲۰ کیلومتر و مناطق شهری آن از ۱۲ منطقه به ۲۰ منطقه افزایش یافت. به طور کلی بین سالهای ۱۳۰۰ تا ۱۳۶۵ جمعیت تهران ۲۷ برابر و مساحت آن ۸۶ برابر شده است (مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهر تهران، ۱۳۹۱: ۲۵۰).

طرح کمربند سبز مصوب ۱۳۵۸ با شروع جنگ متوقف شد و به مدت دو دهه به تعویق افتاد. در روند اجرایی شدن این طرح، موانع و مشکلات متعددی وجود داشت به گونه‌ای که برای دستیابی به طرحی دقیق تر و اجرایی تر، در سال ۱۳۷۵ انجام مطالعات تفصیلی کمربند سبز از سوی سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهر تهران، به شرکت مهندسی مشاور رویان واگذار شد. طرح جامع تهران، در بلافصل مرز محدوده قانونی شهر تهران، در دورتا دور شهر، محدوده‌ای با عنوان کمربند سبز شهر تهران تعریف شده است، همچنین در تعیین حریم جدید تهران در مطالعات طرح جامع جدید، بر اساس الزاماتی از جمله مدیریتی، حفاظتی و زیست محیطی که در طرح مطرح شده است، توجه به حوزه آبخیز شمال تهران، حوزه آبخیز طبیعی و کوهساران و همچنین عوارض بارز طبیعی در کرانه‌های شرقی، غربی و جنوبی مد نظر داشته است. (طرح جامع تهران، ۱۳۸۶: ۱۱۰)

در طرح جامع ساختاری راهبردی حریم کلانشهر تهران، موضوع امکان‌سنجی و برپایی مدیریت یکپارچه حریم مصوب طرح جامع تهران به وسعت تقریبی ۶۰۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد که تا کنون طرح‌های متعددی نیز برای آن تهیه شده است و به حریم پایتخت مشهور است، البته یکی از سناریوهای این طرح، طراحی و پیشنهاد یک سری اصلاحات رویه‌ای با هدف ارائه راهبردهای کارآمد جهت پیاده‌سازی مدیریت یکپارچه در حریم منطقه کلانشهری تهران می‌باشد. (سند راهبردی حریم کلانشهر تهران، ۱۳۹۷: ۳۵۷)

با توجه به موارد مطرح شده علت انتخاب معیارهای پژوهش را میتوان از سوابق خارجی. تلفیقی از سوابق داخلی دانست که سوابق داخلی عوامل مزید در طرح‌ها است و سوابق خارجی به شرح جدول شماره ۱ آمده است.

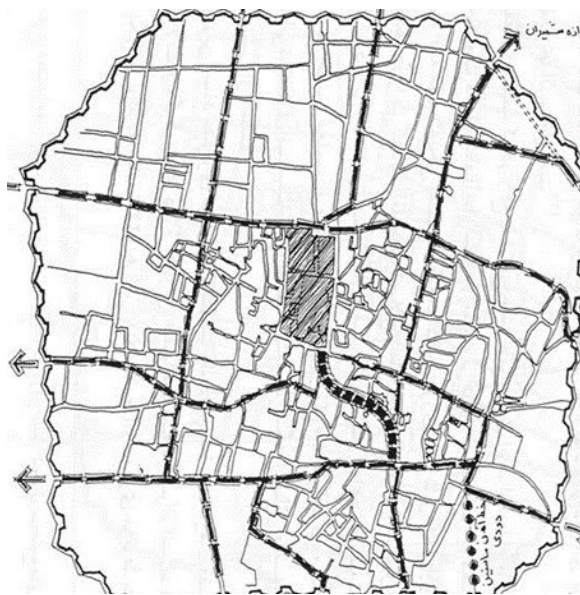
محدوده مورد مطالعه

تهران از آغاز پایتخت شدنش و بخصوص از آغاز سده نوزدهم (با شروع حکومت فتحعلی شاه) بستر اتفاقات و تغییرات کالبدی - فضایی می‌شود که یک پایتخت بدان نیاز دارد. سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۲۴۸ هجری شمسی حاکی از رشد تهران و گسترش آن از آغاز تاسیس دولت قاجار است. این شهر که در آغاز پایتختی حدود ۲۰،۰۰۰ نفر جمعیت داشته است در شروع قرن نوزدهم (سال ۱۱۷۹ ه. ش.) به جمعیتی حدود ۵۰،۰۰۰ نفر دست می‌یابد. در این دوران تهران همچنان محدود به محدوده درون برج و بارو و دروازه‌های تهران در زمان شاه ظهاسب، شامل ۵ محله و ۴ دروازه می‌شود (تصویر ۱).

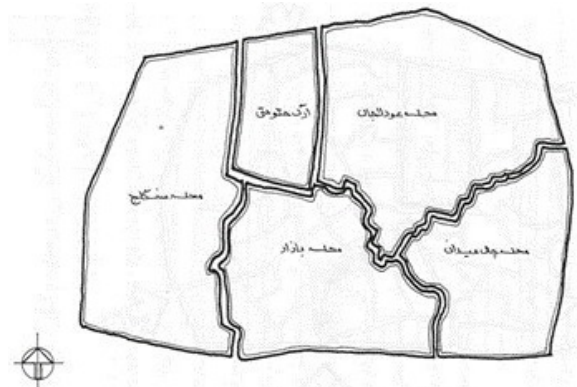
جدول شماره ۱: تجارب کشورها در حریم

کشور	طرح	اقدامات
استرالیا	حائل سبز	نگهداری اراضی روستایی برای کشاورزی، حفاظت، تفریح و تفرج، استخراج کانی‌ها و زیرساخت‌های خاص
ترکیه	طرح توسعه منطقه کلانشهری استانبول	گسترش نامنظم شهر، توسعه غیرقانونی بدون برنامه، رشد بی‌رویه و غیرقابل کنترل مناطق صنعتی و پدیدار شدن یک نارسایی در سیستم حمل و نقل و محورهای تردد از مرکز به حریم شهر گردید
آلمان	کمربندسبز فرانکفورت، آلمان	کمربند سبز فرانکفورت در سال ۱۹۹۱ به مساحت ۸۰ کیلومترمربع تأسیس شده است و هدف از آن حفاظت حلقه‌های باز پیرامون شهر است.
برزیل	کمربندسبز سائوپائولو، برزیل	مبانی قانونی این کمربندسبز چند سند، شامل نظام مدیریت کمربندسبز و قانون ایالت سائوپائولو است. سند اخیر قواعد و مقررات مربوط به کمربند سبز و سازمان‌های مرتبط با آن راه مشخص می‌سازد
کانادا	اوتاریو، کانادا	براساس این قانون حکومت ایالتی اوتاریو، متولی تهیه طرح کمربند سبز است و شهرداری‌ها می‌باید کلیه طرح‌ها و اقدامات توسعه‌ای خود را در چارچوب این طرح و منطبق بر آن هدایت نمایند

مأخذ: theurer, 2002

تصویر شماره ۲: تهران در زمان ناصرالدین شاه
مأخذ: حبیبی، ۱۳۹۹: ۱۶۹

تصویر شماره ۱: محلات تهران در دوره صفوی و اوایل قاجار
مأخذ: حبیبی، ۱۳۹۹: ۱۱۰

نخستین باروی تهران در زمان شاه بهماسب ساخته شد. پس از آن در زمان ناصرالدین شاه ساختمان حصار و حفر خندق‌های جدید تهران قریب به ده سال طول کشید و شهر تهران چندین برابر توسعه یافت و مساحت آن به سه فرسخ و نیم رسید و از طریق ۱۲ دروازه به محیط بیرون خود ارتباط یافت. این دروازه‌ها که هم اینک نیز، اگر چه ساختمان آن‌ها از بین رفته، اما اسمشان باقی است. عبارت‌اند از:

دروازه‌های دولت، یوسف آباد و شمیران (در شمال شهر)
دروازه‌های خراسان، دولاب و دوشان تپه (در شرق شهر)
دروازه‌های باغشاه، قروین و گمرک (در غرب شهر)
دروازه‌های غار، خانی آباد و عبدالعظیم (در جنوب شهر)
دگرگونی‌های بنیادین در تهران از سال ۱۳۰۰ به بعد ایجاد شده‌است که به چهار دوره کاملاً جدا تقسیم می‌شود. سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ که در پی آن خندق‌ها و دروازه‌ها از میان برداشته شد و شهر از چهار سوی رو به گسترش نهاد و اندکی شکل منظم و هندسی یافت.

سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ که هم‌زمان با جنگ جهانی دوم بوده و به دلیل پیامدهای ناشی از جنگ جهانی و مسائل و مشکلات سیاسی برآمده از آن تغییرات چشمگیری در کشور پدید نیامد. سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ که طی آن شهر تهران به سرعت توسعه یافت و ساختمان‌های پیشرفته و شهرک‌ها و باغراه‌ها (بلوارها) ی تازه‌ای ساخته شد در سال ۱۳۴۸ قرار بود یک مجموعه بزرگ شهری به نام شهستان پهلوی در تپه‌های عباس آباد تهران ساخته

تصویر شماره ۳: تصویری از تهران ۱۳۱۱
مأخذ: حبیبی، ۱۳۹۹: ۲۰۱

جدول شماره ۲: تعداد نقاط شهری، مناطق و نواحی واقع در حریم منطقه شهری تهران

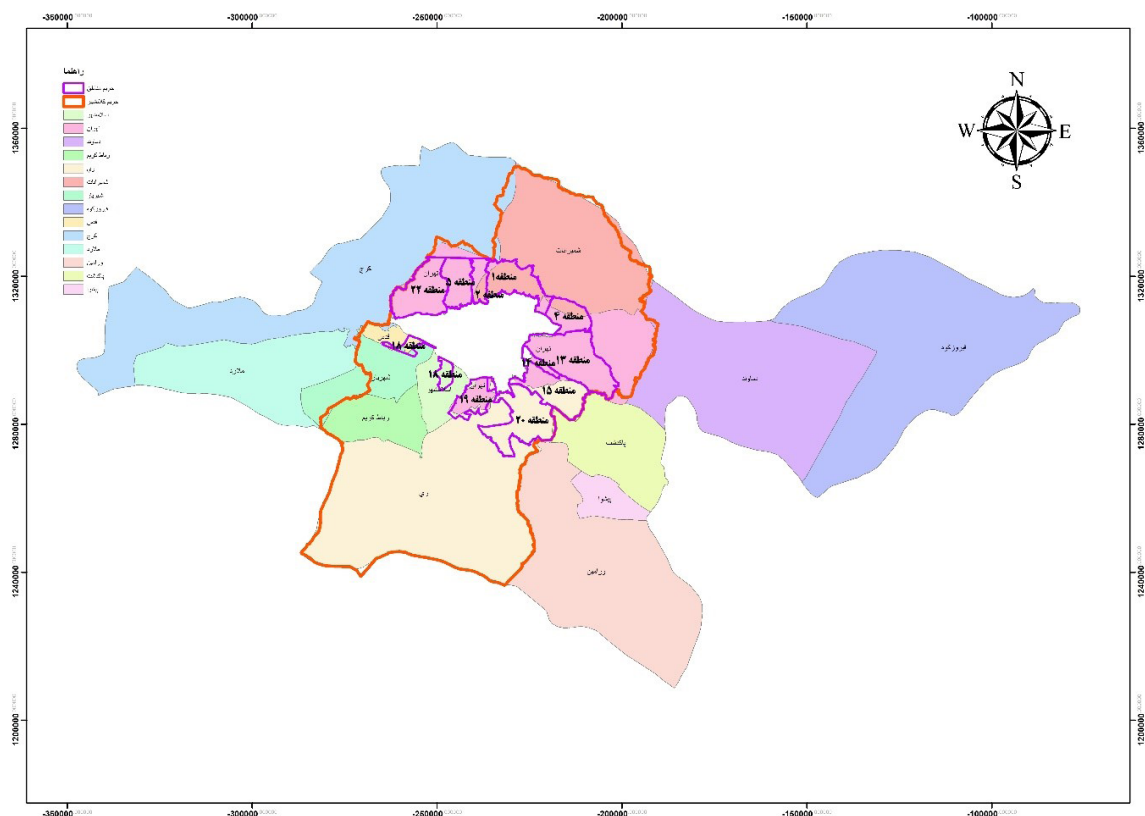
تعداد شهر	تعداد مناطق	تعداد نواحی
۲۶ شهر	۱۱ منطقه	۲۹ ناحیه

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی و روش تحقیق آن توصیفی تحلیلی است. در این فرآیند، متناسب با داده‌های مورد نیاز پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و منابع مرجع استفاده گردیده است. ابزار گردآوری اطلاعات شامل پرسشنامه می‌باشد که به صورت محاسبات ماتریس متقاطع در آینده پژوهی توسط نرافزار میک میک تحلیل اثرات مستقیم و مستقیم بالقوه و اثرات غیرمستقیم و غیرمستقیم بالقوه، میزان ارتباط میان متغیرها با حوزه‌های مربوطه توسط خبرگان بررسی می‌گردد. میزان اثرات بین ۰ تا ۳ سنجیده می‌شود. ۰ به منزله بدون تاثیر، ۱ به منزله تاثیر ضعیف، ۲ به منزله تاثیر متوسط و در نهایت عدد ۳ به منزله تاثیر زیاد است. که در نهایت متغیرها به صورت رتبه‌بندی و استخراج عوامل کلیدی صورت می‌گیرد. متغیرها بر گرفته از عوامل اصلی اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، مدیریتی، طبیعی است که با توجه بازه زمانی سال ۱۳۴۸ الی ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ الی ۱۴۰۰ که در این دو دوره تاریخی اثر بخشی متغیرها مورد بررسی قرار گرفته است.

شود، در این مجموع قرار بود ساختمان‌ها و برج‌های بلندی مانند برج شیر و خورشید ساخته شود و پس از ساخت می‌توانست به بزرگ‌ترین و پیشرفته‌ترین در آسیا تبدیل شود. پیشرفت تکنولوژی تهران به گونه‌ای بود که گردشگرهای خارجی، تهران را توکیو دوم آسیا خطاب می‌کردند، در سال ۱۳۵۵ تهران به عنوان یازدهمین شهر پیشرفته دنیا از نظر ساختمان‌سازی و تکنولوژی مدرن رونمایی شد (حبیبی، ۱۳۹۹: ۹۹).

حریم پایتخت عرصه‌ای است به وسعت تقریبی ۵۹۱۸ کیلومتر مربع شامل شهرستان‌های کنونی تهران، ری، شمیرانات، اسلامشهر و رباط کریم و بخش‌های قدس و مرکزی از شهرستان شهریار به استثنای دهستان جوقین که در محدوده شمالی از منتهی‌الیه شمال شرق به سمت شمال غرب، منطبق است بر حد شمالی شهرستان شمیرانات، از منتهی‌الیه شمال غرب به جنوب غرب، به ترتیب منطبق است بر حد غربی شهرستان شمیرانات، حد شمال غربی و غربی شهرستان تهران، حد شمال غربی و غربی بخش قدس، حد غربی بخش مرکزی و حد شرقی دهستان جوقین از شهرستان شهریار، حد شمال غربی و جنوب غربی شهرستان رباط کریم و حد غربی شهرستان ری، از منتهی‌الیه جنوب غرب به جنوب شرق، منطبق است بر حد جنوبی شهرستان ری و بالاخره از منتهی‌الیه جنوب شرق به شمال شرق به ترتیب منطبق است بر حد شرقی شهرستان ری، حد جنوب شرقی و شرقی شهرستان تهران و حد شرقی شهرستان شمیرانات. (پری زنگنه و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۹)

تصویر شماره ۵: جایگاه شهر تهران در تقسیمات سیاسی و حریم پایتخت

جدول شماره ۳: تناظر اعداد کلامی در ماتریس

۰	۱	۲	۳
بدون تاثیر	تاثیر ضعیف	تاثیر متوسط	تاثیر زیاد

جامعه آماری این پژوهش شامل تمامی کارشناسان اداره کل حریم شهرداری تهران و متخصصان و اساتید دانشگاه می باشد که بر اساس آمار بدست آمده از تعداد کل جامعه، شامل ۴۰ نفر که از آن تعداد ۱۵ نفر کارشناس اداره کل حریم و مابقی متخصصان و خبرگان پژوهش هستند. در این پژوهش به علت تعداد محدود جامعه آماری بررسی ها با استفاده از سرشماری صورت گرفته است که آمار بدست آمده ۴۰ نفر می باشند، که پاسخ دهندگان مرد (۵۵٪) و (۳۴٪) زن بودند، از این میزان (۶۱٪) کارشناسی ارشد و (۳۸٪) دکتری بودند. همچنین برای روایی سنجی از شیوه اعتبار محتوا (۸) استفاده گردید یعنی پرسشنامه تنظیم و سپس در اختیار متخصصان با تجربه قرار گرفته که میزان تعداد تکرار آنها در نرم افزار با ۴ بار تکرار بین متغیرها بررسی گردید که همستگی درونی مناسب دارند، برای تجزیه و تحلیل یافته ها از روش تحلیل ساختاری که یکی از روش های تصمیم گیری مقایسه ای است که بین معیارها و میزان ارتباط آنها و الویت بندی به کار می رود.

نرم افزار میک مک جهت انجام محاسبات پیچیده ماتریس متقاطع در آینده پژوهی طراحی شده است. روش این نرم افزار بدین گونه است که ابتدا متغیرها و مؤلفه های مهم در حوزه مورد نظر را شناسایی کرده و سپس آنها را در ماتریسی مانند تحلیل اثرات وارد نموده و میزان ارتباط میان این متغیرها با حوزه مربوطه توسط خبرگان، تشخیص داده می شود. متغیرهای موجود در سطرها بر متغیرهای موجود در ستون ها تأثیر می گذارند. پس بدین ترتیب متغیرهای سطرها، تأثیرگذار و متغیرهای ستون ها، تأثیرپذیر هستند (روحانی، ۱۳۹۴: ۷۸). یکی از ویژگی های این مدل مشخص نمودن اثر گذاری و تأثیر پذیری متغیرهاست که به شکل تأثیرات مستقیم

(MDI) تأثیرات مستقیم بالقوه (MPDI) تأثیرات غیر مستقیم (MII) تأثیرات غیر مستقیم بالقوه (MPII) در آینده می باشد.
گام اول: ایجاد ماتریس معیارها است.
گام دوم: امتیاز دهی ماتریس ها توسط کارشناسان نسبت هر عامل به یکدیگر که اثرات برای آن محاسبه می شود.
گام سوم: محاسبه سوپر ماتریس ها توسط نرم افزار گام چهارم: گزارش گیری نهایی

بحثها و ارائه یافته ها

به منظور تجزیه و تحلیل داده ها پژوهش از روش میک مک استفاده شده است که گام های آن تشریح گردید. این مرحله، نتایج حاصل از بکارگیری این الگو، برای تعیین ارتباطات و اثر گذاری ها ارائه می گردد. شایان ذکر است به علت حجم زیاد محاسبات و جداول فقط جدول نهایی قطعی تأثیر گذاری و اثر پذیر بودن معیارها ترسیم می گردد. که منتج از زیر معیارهای کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، مدیریتی و طبیعی است. جدول ذیل نتایج اثرات می باشد.

یافته های در این بخش نشان گر این است که اثرات ماتریس MDI، MPDI با توجه به زیر معیارهای ثابت بیشترین اثر گذاری در حریم کلانشهر تهران مربوط به تغییر کاربری اراضی شهری با عدد ۵۳ و نیز کمترین در همین قسمت مربوط به توپوگرافی محدود در بخش هایی از حریم با عدد ۳۰ می باشد، تأثیر پذیر بودن عامل رشد فزاینده جمعیت که در تمام ادوار تاریخی در بین سال های ۱۳۴۸ الی ۱۴۰۰ اثر گذارترین متغیر با عدد ۵۵ و در همین عامل کمترین مربوط به وجود اراضی کشاورزی، تالاب و با عدد که در سال های ۱۳۴۸ الی ۱۳۸۰ کم اثرترین متغیر می باشد. در ماتریس MII، MPII با توجه به زیر معیارهای ثابت بیشترین اثر پذیری مربوط به تغییر کاربری اراضی شهری با عدد ۸۶۹۱۹ و نیز کمترین در همین قسمت مربوط

جدول شماره ۴: مولفه های تأثیرگذار در حریم کلان شهر تهران

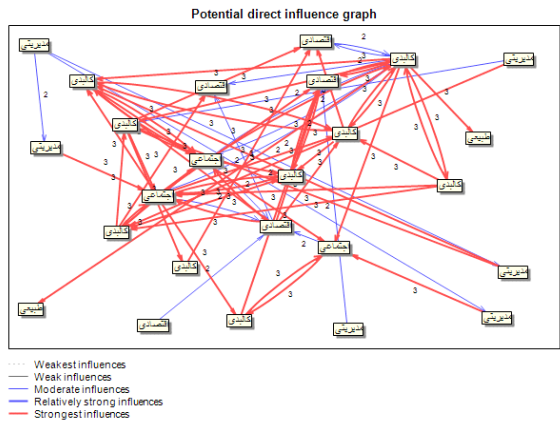
معیار	زیر معیار	معیار	زیر معیار	معیار
کالبدی	A1	آب و هوا	بی نظمی فضایی در ساخت سکونت گاه ها	رشد فزاینده جمعیت
	A2		ضعف مدیریتی در جبران کمبود مسکن	مهاجرت بی رویه
	A3		سرمایه گذاری بخش خصوصی	عدم کنترل حاشیه نشینی
	A4		تراکم زیاد	نبود امکانات رفاهی
اقتصادی	A5	توسعه	تغییر کاربری اراضی	ویژگی های اقلیمی مطلوب در بخش هایی از حریم
	A6		سرمایه گذاری بخش دولتی	توپوگرافی محدود در بخش هایی از حریم
	A7		ساخت و ساز های غیر مجاز	وجود روخانه ها، فضای سبز و باغات
	A8		توسعه متراکم ساختمانی	وجود اراضی کشاورزی، تالاب و ...
	A9		نبود واحد مدیریت برای نظارت بر ساخت و ساز	نقش سازمان های اجرایی ذیفع
	B1		سوداگری مسکن و زمین در حریم	نقش دستگاه های حقوقی
	B2		ضعف اقتصادی خانوار ساکن در حریم	نقش نهاد های نظامی
	B3		نگاه بخشی به توسعه پایدار	کارایی و اثر بخشی مدیریتی
B4	سهولت در تصرف کاربری اراضی در پهنه حریم	شفافیت و پاسخگویی مدیریتی		
B5	نگاه سودجویانه بخش دولتی	کانون محوری مدیریتی		

قرار گیری معیار کالبدی (A) در قسمت متغیرهای دو وجهی که تاثیر پذیری بالایی دارند و اثر پذیر نیز هستند قرار می گیرند. معیارهای مدیریتی (E) در قسمت متغیرهای تاثیر گذار ایفای نقش نموده، معیار اقتصادی (B) در قسمت متغیرهای وابسته و نیز عوامل طبیعی (D) جز متغیرهای مستقل عمل مینماید و در نهایت عوامل اجتماعی (C) به عنوان عوامل تنظیم کننده در مرکز پلانها ایفای نقش دارند. همچنین یافته‌های بدست آمده از گراف‌ها نشان

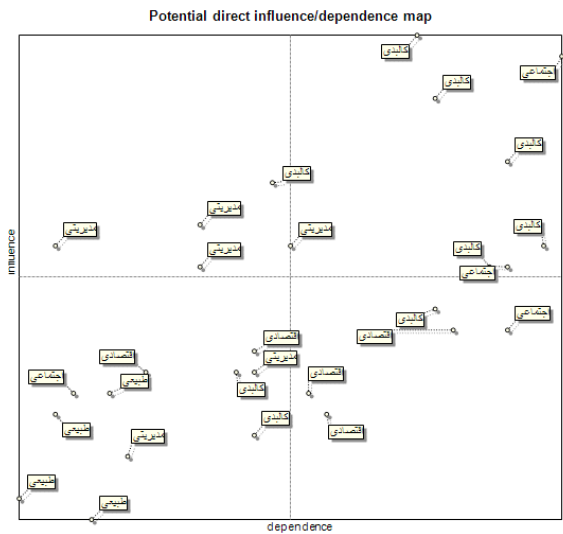
به ارضی کشاورزی، تالاب با عدد ۵۱۳۱۰ می‌باشد و تاثیر پذیر بودن عامل رشد فزاینده جمعیت با عدد ۹۰۸۵۲ و نیز در همین عامل مربوط به وجود ارضی کشاورزی، تالاب با عدد ۴۱۹۲۶ می‌باشد. که در مجموع این عوامل در ادوار تاریخی قبل و بعد از انقلاب هنوز نقش آفرینی خود و تاثیرات بالایی خود را در حریم کلانشهر تهران دارند. در بررسی این دو ماتریس تاثیر مستقیم MDI و تاثیر مستقیم بالقوه MPDI، مشخص گردید که تاثیرات در و با توجه به وضعیت

جدول شماره ۵: تاثیرات ماتریس‌های MDI, MII, MPDI با توجه به متغیرهای اثر گذار

کد	زیر معیارها	اثر گذاری تاثیرات مستقیم MDI	تاثیر پذیر بودن اثرات مستقیم MDI	اثر گذاری تاثیرات مستقیم MII	تاثیر گذار بودن تاثیرات غیر مستقیم MII	اثر گذاری تاثیرات مستقیم بالقوه MPDI	تاثیر پذیر بودن اثرات مستقیم بالقوه MPDI	اثر گذاری تاثیرات غیر مستقیم MPDI	تاثیر گذار بودن تاثیرات غیر مستقیم بالقوه MPDI
A1	بی نظمی فضایی در ساخت سکونت گاه ها	۴۷	۵۲	۴۷	۵۲	۴۷	۵۲	۴۷	۵۲
A2	ضعف مدیریتی در جبران کمبود مسکن	۵۰	۴۸	۵۰	۴۸	۵۰	۴۸	۵۰	۴۸
A3	سرمایه گذاری بخش خصوصی	۴۶	۳۹	۴۶	۳۹	۴۶	۳۹	۴۶	۳۹
A4	تراکم زیاد ساختمانی	۴۲	۵۱	۴۲	۵۱	۴۲	۵۱	۴۲	۵۱
A5	تغییر کاربری اراضی	۵۳	۴۷	۵۳	۴۷	۵۳	۴۷	۵۳	۴۷
A6	سرمایه گذاری بخش دولتی	۳۴	۳۸	۳۴	۳۸	۳۴	۳۸	۳۴	۳۸
A7	ساخت و سازهای غیر مجاز	۴۳	۵۴	۴۳	۵۴	۴۳	۵۴	۴۳	۵۴
A8	توسعه متراکم ساختمانی	۴۰	۴۸	۴۰	۴۸	۴۰	۴۸	۴۰	۴۸
A9	نبود واحد مدیریت برای نظارت بر ساخت و ساز	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷
B1	سوداگری مسکن و زمین در حریم	۳۹	۴۹	۳۹	۴۹	۳۹	۴۹	۳۹	۴۹
B2	ضعف اقتصادی خانوار ساکن در حریم	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸
B3	نگاه بخشی به توسعه پایدار	۳۷	۳۲	۳۷	۳۲	۳۷	۳۲	۳۷	۳۲
B4	سهولت در تصرف کاربری اراضی در پهنه حریم	۳۵	۴۲	۳۵	۴۲	۳۵	۴۲	۳۵	۴۲
B5	نگاه ضدجویانه بخش دولتی	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱
C1	رشد فزاینده جمعیت	۵۲	۵۵	۵۲	۵۵	۵۲	۵۵	۵۲	۵۵
C2	مهاجرت بی رویه	۴۲	۵۲	۴۲	۵۲	۴۲	۵۲	۴۲	۵۲
C3	عدم کنترل حاشیه نشینی	۳۹	۵۲	۳۹	۵۲	۳۹	۵۲	۳۹	۵۲
C4	نبود امکانات رفاهی	۳۶	۲۸	۳۶	۲۸	۳۶	۲۸	۳۶	۲۸
D1	ویژگی های اقلیمی مطلوب در بخش هایی از حریم	۳۶	۳۰	۳۶	۳۰	۳۶	۳۰	۳۶	۳۰
D2	توپوگرافی محدود در بخش هایی از حریم	۳۰	۲۹	۳۰	۲۹	۳۰	۲۹	۳۰	۲۹
D3	وجود روخانه ها، فضای سبز و باغات	۳۵	۲۷	۳۵	۲۷	۳۵	۲۷	۳۵	۲۷
D4	وجود ارضی کشاورزی، تالاب و	۳۱	۲۵	۳۱	۲۵	۳۱	۲۵	۳۱	۲۵
E1	نقش سازمان های اجرایی ذینفع	۴۳	۴۰	۴۳	۴۰	۴۳	۴۰	۴۳	۴۰
E2	نقش دستگاه های حقوقی	۳۷	۳۸	۳۷	۳۸	۳۷	۳۸	۳۷	۳۸
E3	نقش نهادهای نظامی	۴۲	۳۵	۴۲	۳۵	۴۲	۳۵	۴۲	۳۵
E4	کارایی و اثر بخشی مدیریتی	۴۴	۳۵	۴۴	۳۵	۴۴	۳۵	۴۴	۳۵
E5	شفافیت و پاسخگویی مدیریتی	۳۳	۳۱	۳۳	۳۱	۳۳	۳۱	۳۳	۳۱
E6	کانون محوری مدیریتی	۴۳	۲۷	۴۳	۲۷	۴۳	۲۷	۴۳	۲۷

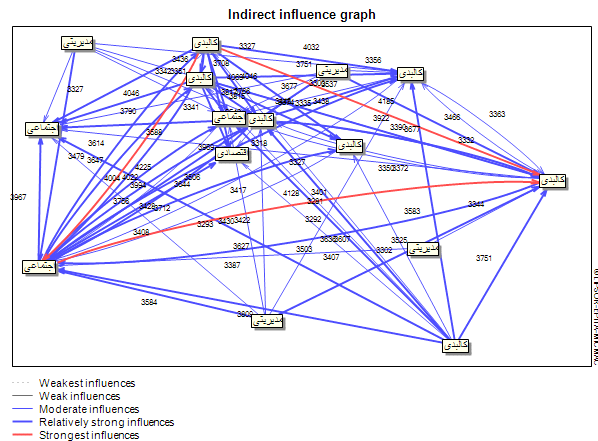
تصویر شماره ۸: گراف بدست آمده در تأثیرات ماتریس غیر مستقیم و غیر مستقیم بالقوه

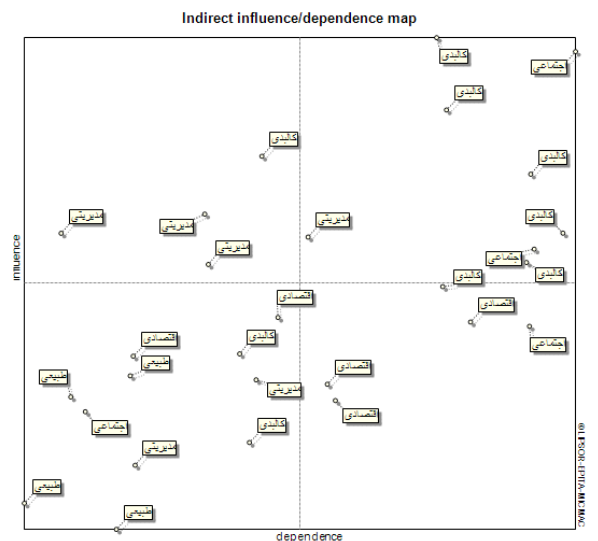
تصویر شماره ۹: مپ بدست آمده در تأثیرات مستقیم و مستقیم بالقوه

در بررسی و گزارش دهی نهایی از تمامی عوامل دخیل جدول تأثیرات، وابستگی مستقیم، غیر مستقیم، بالقوه متغیرها به ترتیب الویت و اوزان نهایی در جدول شماره ۶ آمده است. با بدست آمدن تأثیرات نهایی و عوامل ارزیابی به دو صورت عوامل انسانی و غیر انسانی که هر یک پنج گروه شامل، کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، طبیعی و مدیریتی می‌تواند به این نتیجه رسید تأثیر مستقیم و مستقیم بالقوه، تأثیرات غیر مستقیم و غیر مستقیم بالقوه، مربوط به تغییر کاربری اراضی با رتبه (۴۷۳) در ادوار گذشته که در معیار کالبدی قرار می‌گیرد نتیجه اعمال سیاست‌های ناهماهنگ در مدیریت حریم، مدیریت مجمع الجزایر حریم از نظر عملکردی، قلمرو جغرافیایی، بدنه‌های گسترده سازمانی، ضعف ابزارهای نظارتی و مدیریتی و انتقال فعالیت‌های تجاری به حریم کلانشهر می‌باشد و همچنین کمترین تأثیرات مستقیم، مستقیم بالقوه و تأثیرات غیر مستقیم و غیر مستقیم بالقوه مربوط به توپوگرافی محدود با رتبه (۲۶۷) در بخش از هایی از حریم که خود بنا به علت محدود گر بودن توانسته بدون دخالت بدنه نظارتی و ابزارهای نظارتی اصالت خود را در حفظ صیانت از حریم حفظ نماید، مربوط به معیار عوامل طبیعی

میدهد قوی‌ترین اثرات با رنگ قرمز، اثرات نسبتاً قوی به رنگ آبی پررنگ، اثرات متوسط آبی کم رنگ و کم اثرترین به رنگ سیاه است که دقیقاً برگرفته از معیارها می‌باشند. در ادامه فرآیند تحلیل ماتریس‌های تأثیرات غیر مستقیم MII و غیر مستقیم بالقوه MPII با عملکردهای خود نشان دهنده این موضوع هستند معیار کالبدی (A) در قسمت متغیرهای دو وجهی که تأثیر پذیری بالایی دارند و اثر پذیر نیز هستند قرار دارند. معیارهای مدیریتی (E) در قسمت متغیرهای تأثیر گذار ایفای نقش نموده، معیار اقتصادی (B) در قسمت متغیرهای وابسته و نیز عوامل طبیعی (D) جز متغیرهای مستقل عمل مینماید و در نهایت عوامل اجتماعی (C) با این تفاوت که با تأثیرات غیر مستقیم خود در تمامی نقاط درگیر، با معیارهای A, B, D می‌باشند و غیر مستقیم بر روی آنها اثر دارد. همچنین یافته‌های بدست آمده از گراف‌ها نشان می‌دهد قوی‌ترین اثرات با رنگ قرمز، اثرات نسبتاً قوی به رنگ آبی پررنگ، اثرات متوسط آبی کم رنگ و کم اثرترین به رنگ سیاه است. که این بار اثرات در ماتریس غیر مستقیم نسبتاً قوی می‌باشد. یعنی تمامی اثراتی که قبلاً به صورت مستقیم تأثیر بسیار قوی داشته است این بار رو به کاهش است و سیستم را به سمت مطلوبیت هدایت می‌نماید.

تصویر شماره ۶: گراف بدست آمده در تأثیرات ماتریس مستقیم و مستقیم بالقوه

تصویر شماره ۷: مپ بدست آمده در تأثیرات مستقیم و مستقیم بالقوه

جدول شماره ۶: اثرات و وابستگی نهایی تمامی عوامل

معیار	وابستگی غیر مستقیمو بالقوه	معیار	وابستگی مستقیم و بالقوه	معیار	تأثیر غیر مستقیمو بالقوه	معیار	وابستگی غیر مستقیمو بالقوه
A5	۴۷۳	C1	۴۹۱	A5	۴۶۵	C1	۴۸۶
C1	۴۶۴	A7	۴۸۲	C1	۴۶۰	A7	۴۸۰
A2	۴۴۶	A1	۴۶۴	A2	۴۳۶	C2	۴۶۷
A1	۴۱۹	C2	۴۶۴	A3	۴۱۷	A1	۴۶۵
A3	۴۱۰	C3	۴۶۴	A1	۴۰۹	C3	۴۶۴
E4	۳۹۲	A4	۴۵۵	E4	۳۹۳	A4	۴۶۳
A7	۳۸۳	B1	۴۳۷	A7	۳۸۵	B1	۴۳۶
E1	۳۸۳	A2	۴۲۸	E6	۳۸۵	A2	۴۲۵
E6	۳۸۳	A8	۴۲۸	E1	۳۸۴	A8	۴۲۳
A4	۳۷۵	A5	۴۱۹	C2	۳۷۹	A5	۴۲۰
C2	۳۷۵	B4	۳۷۵	A4	۳۷۳	B4	۳۷۲
E3	۳۷۵	B5	۳۶۶	E3	۳۷۲	B5	۳۶۸
A8	۳۵۷	E1	۳۵۷	A8	۳۶۳	E1	۳۵۹
B1	۳۴۸	A3	۳۴۸	B2	۳۵۱	B2	۳۴۵
C3	۳۴۸	A6	۳۳۹	B1	۳۴۹	A3	۳۳۷
B2	۳۳۹	B2	۳۳۹	C3	۳۴۷	E2	۳۳۴
A9	۳۳۰	E2	۳۳۹	A9	۳۳۶	A6	۳۳۱
B3	۳۳۰	A9	۳۳۰	B3	۳۳۵	A9	۳۲۷
E2	۳۳۰	E3	۳۱۲	D1	۳۲۷	E3	۳۱۲
B5	۳۲۱	E4	۳۱۲	E2	۳۲۵	E4	۳۱۰
C4	۳۲۱	B3	۲۸۵	B5	۳۲۳	E5	۲۷۷
D1	۳۲۱	E5	۲۷۶	D3	۳۱۸	B3	۲۷۶
B4	۳۱۲	D1	۲۶۷	B4	۳۱۷	D1	۲۷۵
D3	۳۱۲	D2	۲۵۸	C4	۳۱۲	D2	۲۶۸
A6	۳۰۳	C4	۲۵۰	A6	۲۹۹	C4	۲۵۳
E5	۲۹۴	D3	۲۴۱	E5	۲۹۰	D3	۲۴۶
D4	۲۷۶	E6	۲۴۱	D4	۲۷۴	E6	۲۴۲
D2	۲۶۷	D4	۲۲۳	D2	۲۶۴	D4	۲۲۴

می‌باشد. در آخرین بررسی نیز به زیر معیار مربوط به وجود اراضی کشاورزی، تالاب‌ها با رتبه (۲۲۴) می‌باشد.

نتیجه‌گیری

بنا بر یافته‌های به دست آمده بر اساس سیر تحول حریم کلان شهر در طرح‌های توسعه شهری، این حریم دائماً در حال کاهش است که به دلایل مختلف اعم از ابهام در قوانین و ایجاد شهرهای جدید و بدون برنامه در پیرامون آن می‌باشد. در طرح جامع تهران (۱۳۴۷) برای نخستین بار برای تهران حریم در نظر گرفته شده و تعیین می‌شود. این حریم با وسعت ۲۴۷۶ کیلومتر مربعی شامل فشم و لواسان از شمال شرق، از غرب به کرج و از جنوب به کهریزک محدود می‌شود. این حریم در سال ۱۳۴۹ اصلاح شده و مقداری از آن کاسته می‌شود و به ۲۱۳۵ کیلومتر مربع

است. در بحث وابستگی مستقیم، مستقیم بالقوه و وابستگی غیر مستقیم، غیر مستقیم بالقوه بیشترین تأثیر در دوران تاریخی مربوط به رشد فزاینده جمعیت با عدد (۴۶۵) که در معیار اجتماعی در کلانشهر تهران می‌باشد. این رشد حاکی عوامل متعدد مترتب بر زندگی که مهاجرت، باروری و مرگ و میر را متأثر می‌سازد. با این حال، پارامترهای اقتصادی و اجتماعی، برای خیلی از افراد، زندگی در تهران را به یک انتخاب بدل کرده است. از چالش‌های مهم تهران ازدیاد جمعیت یا به عبارتی انفجار آن است؛ مسئله‌ای که به دنبال خود چالش‌های دیگری را برای این کلانشهر ایجاد کرده شاخص تراکم است. جمعیتی بیش از توان اکولوژیک و مساحت شهری انباشت شده است که مشکلات عدیده‌ای از آلودگی هوا، تامین منابع مورد نیاز آب، افزایش جرم و جنایت گرفته تا حاشیه‌نشینی و درصدر آن مسئله مورد پژوهش که حریم

جدول شماره ۶: عوامل اثر گذار در دوره‌های تاریخی در حریم کلانشهر تهران

بررسی دوره تاریخی ۱۳۵۸-۱۳۴۸	بررسی تاریخی دوره ۱۳۵۹-۱۴۰۰
- افزایش جمعیت و مهاجرت به تهران - نادیده گرفتن حریم تهران و اجازه ساخت و ساز درون بافت و تجاوز به حریم - حوادث کارخانه‌ها و رشد صنایع در حریم - نبود حکمروایی مدیریتی در شهرداری ها - عدم نظارت قانونی - عدم مطالعات پایه و طرح‌های ساختاری راهبردی - عدم درک صحیح و اجرای کمربند سبز - درآمد حاصل از فروش نفت و عدم توجه به حریم - سوداگری مسکن و زمین - عدم کنترل حاشیه نشینی - نگاه بخشی به توسعه پایدار در طرح‌های اجرایی	- افزایش جمعیت واقع در حریم قانونی - مهاجرت بی رویه به روستاهای واقع در حریم - ساخت و توسعه بخش‌های خدماتی - افزایش حریم با ساخت و سازهای غیر مجاز - عدم کنترل و پایش ساخت و سازهای واقع در حریم - موازی کاری نهادهای نظارتی و مداخله در اجرا - عدم هماهنگی حریم بانان در اجرا در مناطق مختلف - متفاوت بودن شرایط توپوگرافی و اجرا در حریم مناطق - وجود نهادهای نظامی واقع در حریم مناطق - گسترش حاشیه نشینی در حریم مناطق - نگاه سود جوینانه بخش دولتی برای کسب درآمد پایدار

می‌رسد. در طرح ساماندهی تهران (۱۳۷۱) حریم کلان شهر تهران ۲۱۴۵ کیلومتر مربع است. این مقدار حریم (۲۱۴۵) در فاصله سال‌های ۷۱ تا ۸۳ به ۱۸۰۰ کیلومتر مربع کاهش می‌یابد. در قالب طرح جامع تهران (۱۳۸۶) حریم پایتخت به وسعت ۵۹۱۸ کیلومتر مربع یا همان ۶۰۰۰ کیلومتر مربعی در نظر گرفته شده است. در فاصله سال‌های ۱۳۸۳ تا کنون حریم کلان شهر تهران به ۱۲۰۰ کیلومتر مربع رسیده است که در صورت عدم اقدام عملی در قالب طرح یکپارچه حریم پایتخت، حریم فعلی (۱۲۰۰ کیلومتر مربع) نیز نابود می‌شود.

حریم کلان شهر تهران از زمان تعیین اولین حریم؛ یعنی حریم طرح جامع ۱۳۴۷ و اصلاحی آن (۱۳۴۹) دچار تحولات کالبدی-فضایی و جمعیتی فراوانی شده است. هر چه به زمان حال نزدیک می‌شویم، شهرهای واقع در حریم بزرگ تر می‌شوند و با بی نظمی و درهم ریختگی فراوان در اطراف پایتخت گسترش می‌یابند. تا جایی که در دو دهه گذشته شاهد دست اندازی این شهرها به حریم و محدوده قانونی تهران بوده ایم. حریم کنونی چیزی نیست جز باقیمانده حریم سال ۱۳۴۹ که کاهش بسیار چشم گیری داشته است.

نظام مدیریتی شهرها و کلان شهرهای ایران از تعدد سازمان‌ها و کنشگران متعدد رنج می‌برد. حریم، فضایی است که به واسطه آن شهر به بیرون از محدوده گسترش می‌یابد. بنابراین، زمینه ساز چالش میان ذی نفعان مختلفی است که هر کدام سهمی از فضا پیرامونی شهر را برای خود می‌خواهند. رشد سریع شهرنشینی، گسترش بی ضابطه شهرها و اراضی پیرامون آن‌ها به ویژه در کشورهای در حال توسعه، موجب شده است تا امر برنامه ریزی برای کلان شهرها با چالش‌های زیادی همراه باشد. به گونه ای که برنامه ریزی برای این مناطق، تعیین، حفاظت و کنترل محدوده آن‌ها به یکی از چالش‌های اصلی مدیریت شهری در قرن حاضر بدل شده است. زیرا تا مقطع قرن بیستم میلادی همواره حدود بین شهرها و حومه‌های آن‌ها به روشنی قابل تفکیک بود اما از اوایل این قرن به دلایل مختلف اقتصادی، صنعتی، نظامی یا سیاسی و حتی فن آوری، تفاوت بین شهر و حومه‌های آن به روشنی گذشته قابل تفکیک نیست. در وضعیت کنونی، شهرها مرزبندی‌های

سنتی خود را به دلیل پراکندگی و گسترش بی برنامه از دست داده و فرآیند شهری شدن اراضی حریم کلان شهرها اغلب مبتنی بر تعدادی الگوهای تکرار شونده می‌باشد که اراضی کشاورزی و بایر را به بدنه اصلی شهر متصل می‌کند. بررسی تجربه کشورهای مختلف نشان می‌دهد که شهرها برای ادامه حیات خود نیازمند اراضی اطراف خود هستند. این نیاز در کشورهای توسعه یافته به نحو مطلوب مدیریت و ساماندهی شده است، به طوری که در آن کشورها از پتانسیل‌ها و امکانات موجود در پیرامون کلان شهرها برای جذب توریست و شماری از عملکردهای متناسب با ظرفیت محیط استفاده می‌شود و این خود به بهبود اقتصاد روستاها و تغییرات ساختاری محدوده‌های پیراشهری منجر شده است؛ اما در کشورهای در حال توسعه و از جمله در کشور ما، نوع نگاه به اراضی پیرامون شهرها، نگاهی واقعی و هدایت کننده نبوده و این نواحی به علت تغییر کاربری اراضی کشاورزی، گسترش افقی شهر، افزایش تراکم جمعیت، ساخت و سازهای بی رویه، تخریب محیط زیست و... به کانون‌های بحرانی برای شهر تبدیل شده اند. مدیریت و برنامه ریزی حریم کلان شهرها به ویژه در تهران، موضوعی است که به دلایل مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فضایی-کالبدی در روابط بین سطوح مختلف برنامه ریزی و حکومتی، تنش زا و چالش برانگیز است. این روابط شامل: روابط بین شهرداری‌های موجود در مناطق کلان شهری است که به دلیل غلبه بیش از حد رویکرد کالایی و اقتصادی به حریم، هر یک سهم بیشتری از فضای سرزمینی بین شهری را برای خود می‌خواهند.

همزمان با شکل گیری مناطق کلانشهر تهران بحث از دست رفتن حریم و علل زمانی و تاریخی آن، و نیز عوامل دخیل در آن طی چند دهه اهمیت می‌یابد. در این زمینه می‌توان از آغاز شکل گیری بحث حومه نشینی در قرن بیستم و ظهور کلانشهر به نظریه حفاظتی در قالب کمربند سبز اشاره نمود. آنچه دارای اهمیت می‌باشد حفظ زمین‌های پیرامون کلانشهرها به منظور جلوگیری از توسعه فزاینده شهرنشینی و ابزار ارتقا کیفیت زیست پذیری شهری یاد می‌شود که با توجه به سیر تحول شهرنشینی و روند شهر گرایی در این سالها مدیریت آن تغییرات بارزی یافته است

و مدیریت یکپارچه حریم در این زمینه به صورت از پایین به بالا با همکاری اجتماعات مالی صورت پذیرفته است که سعی شده است این انگاره در همزمان با شکل گیری مسائل شهری مورد تجدیدنظر واقع گردد.

بررسی متغیرهای تحقیق در مدیریت حریم پایتخت نشان می‌دهد در شرایط کنونی اگرچه فعالیت‌های مدیریت شهری در سطح استان و محدوده حریم در حال انجام است اما فقدان ساز و کارهای مناسب در ساماندهی و تامین داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز به عنوان یکی از موانع موجود بر سر راه مدیران مطرح است. به نظر می‌رسد اگر مدیریت حریم بخواهد به اهداف خود دست یابد، باید اقدام به ایجاد پایگاهها و سیستم تخصصی اطلاعات نماید. این پایگاه همواره باید ضروریات اصلی در تامین نیازمندیهای اطلاعاتی (از جمله تطبیق با نیازمندیهای تشکیلاتی، مطابقت داشتن با زمان، داشتن قابلیت تحلیل، بر خورداری از قابلیت انعطاف، عملیاتی بودن، پیوند و ارتباط بین سازمانی و...) را محقق سازد.

یکی از تهدیدهای قابل توجه در شرایط کنونی، تداوم فعالیت‌های موازی در میان نهادهای متولی اداره حریم پایتخت از جمله شهرداری‌ها، فرمانداری‌ها، سازمان جهاد کشاورزی، سازمان امور اراضی و... است. بنابراین ضروری است از طریق پیش بینی رویه‌های متناسب و همچنین تجمیع برخی کارکردها و فعالیت‌های موازی در ساز و کارهای نهادی ممکن، اقدام به ساماندهی نظام تهیه، پردازش و انتشار داده‌ها و اطلاعات نمود.

بررسی و ارزیابی وضعیت موجود حریم پایتخت نشان دهنده وجود تفرق مدیریتی، حاکمیت مدیریت بخشی، وجود ساختار مدیریت دوگانه دولتی و بخش عمومی (شهرداری‌ها و دهیاری‌ها) همراه با اعمال رویه‌های قانونی و متعارض در مدیریت قلمروی حریم است. بطور خلاصه مدیریت کنونی حریم پایتخت را می‌توان مدیریت آنی تقاضاها، اقدامات غیر قانونی و رویدادهای ناخواسته در پهنه‌های متنوع مانند عرصه‌های محیط زیستی، منابع طبیعی، اراضی زراعی و باغی، حاشیه رودخانه‌ها، شبکه‌های حمل و نقل، محدوده و حریم شهرها و روستاها و... در نظر گرفت.

این نوع مدیریت اگرچه در سیستم درونی خود واجد استانداردها و ضوابط ویژه ای است اما به دلیل وجود مدیریت بخشی و رویه‌های قانونی متعارض ضمن آن که اثربخشی لازم برای مدیریت مطلوب حریم پایتخت را به همراه ندارد، به دلیل فقدان نگرش بلند مدت فاقد نگاه آرمانی و جامع نگر به مجموعه قلمروی حریم میباشد و امکان تسری به تمام پهنه‌های واقع در حریم پایتخت را ندارد و اساساً فاقد پیوند به یکدیگر است. اجرای هریک از این اقدامات نمی‌تواند تصویر جامعی از وضعیت حریم و رویکرد هماهنگ و یکپارچه در مدیریت محدوده حریم پایتخت را به تصویر بکشد.

با این وجود با توجه به اهمیت جنبه حفاظتی صلب آن نتوانسته

است با روند پوشش شهری هماهنگ گردد و در برخی از شهرها نمی‌تواند به کار گرفته شود. از دیگر سو، با توجه به شکل گیری نابرابری‌ها و بی‌عدالتی‌ها در پیرامون حریم منطقه شهری بحث اقتصاد سیاسی در این زمینه مطرح می‌شود برخی از کشورها از آن به عنوان ناحیه پیرا شهری و هاله شهری یاد می‌شود لذا، بررسی عوامل مرتبط با مدیریت نواحی پیراشهری و هاله شهری نیز ضرورت می‌یابد. در این مدیریت آنچه دارای اهمیت می‌باشد رویکرد بررسی علل تاریخی مدیریت حریم، در نظر گرفتن بحث مدیریتی و جلوگیری از ساخت و سازهای غیرمجاز، نگاه اساسی به مقوله حریم و ریه‌های تنفسی کلانشهر تهران، عدم تغییر کاربری زمین، جلوگیری از سیل مهاجرت‌های بی‌رویه از جمله عوامل آینده پژوهی شده در این پژوهش می‌باشند.

فهرست منابع و مراجع

۱. اسدبگی، حمید؛ محمود بخت کیان و احمد مرادی (۱۳۹۶)، «ضرورت توسعه میان‌افزاد مدیریت یکپارچه حریم شهر تهران»، پنجمین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، صفحات ۲۱۰-۲۱۵.
۲. انوری، نعمت‌الله؛ سید جمال الدین دریاباری (۱۳۹۹)، «بررسی مسائل مدیریتی حریم کلانشهر تهران در ارتباط با روند فعلی و آتی تحولات کالبدی و جمعیتی»، فصلنامه علمی و پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، دوره ۱۰، شماره ۲، صفحات ۲۱۵-۲۳۸.
۳. بصیرت، میثم (۱۳۹۰)، «آشنایی با محدوده‌های شهری»، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، جلد اول، صفحات ۶۲-۶۳.
۴. بحیرایی، حمید؛ رحیم سرور و عبدالرضا فرجی راد (۱۳۹۵)، «تحلیل راهبردی فضای - کارکردی در پهنه حریم جنوبی کلانشهر تهران مطالعه موردی: شهرستان‌های ری و اسلامشهر»، فصلنامه علمی - پژوهشی اطلاعات جغرافیایی، دوره ۲۵، شماره ۹۸، تابستان ۹۵، صفحات ۵۷-۷۷.
۵. پری زنگنه، عبدالحسین؛ سایند رستم‌زاده و سعید رحمانی (۱۳۹۹)، «نقش و بررسی کمربند سبز شهری در کاهش آلودگی هوا»، ششمین همایش ملی و نمایشگاه تخصصی مهندسی محیط زیست، ۳۹-۵۱.
۶. پورجعفر، محمدرضا؛ مهدی منتظرالحجه؛ احسان رنجبر و رضا کیسری (۱۳۹۱)، «ارزیابی توان الکترونیکی به منظور تعیین عرصه‌های مناسب توسعه در محدوده شهر جدید سهند»، فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۲۸، صفحات ۹۰-۱۱۵.
۷. حبیبی، سید محسن (۱۳۹۹)، «از شار تار شهر تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تاتو»، انتشارات دانشگاه تهران، صفحات ۲۲ - ۲۱۰.
۸. روحانی، ارش (۱۳۹۴)، «کاربرد نرم افزار میک مک در آینده پژوهی»، نشر آرنما.
۹. زیاری، یوسفعلی و مهدی امینی (۱۳۹۶)، «بررسی و تطبیق راهبردهای مدیریت پایدار حریم کلانشهرها تهران و کلانشهرهای جهانی»، فصلنامه علمی و پژوهشی جغرافیای سرزمین، دوره ۱۴، شماره ۵۴، تابستان، ۹۷-۱۲۲.
۱۰. زیاری، سمیه؛ کرامت اله زیاری و محمدرضا عبدلی (۱۳۹۵)، «جایگاه تحولات جمعیت و حریم در شهر اسلامی و الزامات مدیریتی آن»، فصلنامه علمی و پژوهشی نقش جهان، سال ۶، شماره ۲، تابستان صفحات ۱۰۲-۱۱۸.

27. Amati, Marco (2010), From Green Belts to Green Infrastructure in Planning Practice and Research 25 (2): 143-155, April 2010 with 1, 191 Reads.
28. Gallent, Nick; Marco Bianconi and Johan Andersson (2005), Planning on the edge: England's rural - urban fringe and the spatial-planning agenda, Environment and Planning B: Planning and Design 33 (3), 457-476.
29. Zoonen, Liesbet van (2016), Government Information Quarterly Volume 33, Issue 3, July 2016, 472-480.
30. Exploriat, Piring (2012), "the Urban Boundary Layer by Sodar and Tethersonde", Journal of Wind Engineering and Industrial Aerodynamics, 41- 44 (1992), 437-448.
31. Baehlin, Theurer (2002), Multi criteria selection for restaurant location in Taipei, Int. J. Hospit. Manage. 21 (2): 171-187.
32. Yongyong, Zhang; Jun Xia, Jingjie Yu; Mark Randall, Yichi Zhang; Tongtiegang, Zhao; Xingyao Pan Xiaoyan Zhai and Quanxi Shao (2018), Simulation and assessment of urbanization impacts on runoff metrics: insights from land use changes, journal of hydrology 560, 247-258.
۱۱. زیوریار، پروانه؛ نوبخت سبحانی و رحیم سرور (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل روابط علی و معلولی شاخص های تاثیر گذار بر مدیریت یکپارچه حریم پایتخت»، **فصلنامه پژوهش های انسانی**، دوره ۵۱، شماره ۲، تابستان، صفحات ۳۸-۵۵.
۱۲. سرور، رحیم؛ محمدعلی خلیجی و زهرا سادات سعیدی زرآبادی (۱۳۹۷)، «تحلیلی بر انواع تفرقه ها و میزان اثرگذاری آنها بر تحقق مدیریت یکپارچه حریم پایتخت»، **فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست**، دوره ۲۰، شماره ۳، پاییز، ۸۱-۶۶.
۱۳. سند راهبردی حریم کلانشهر تهران (۱۳۹۷)، **اداره کل شهرسازی و معماری**، معاونت حریم، مشاور طرح راهبردی پویا.
۱۴. صیف الدین، امیر علی؛ حدیث موسوی؛ علیرضا اصلانی؛ فاطمه کردی و لیلی قاسمی (۱۳۹۵)، **اطلس دانش بنیان شهر تهران**، انتشارات مرکز مطالعات برنامه ریزی شهر تهران.
۱۵. عبدالله زاده، مهدی؛ محمد رحیم رهنما و محمد اجزا شکوهی (۱۳۹۹)، «سنجش و ارزیابی الگوی رشد فضایی-کالبدی کلانشهر تبریز»، **نشریه جغرافیا و برنامه ریزی شهری**، دوره ۲۴، بهار، شماره ۷۱، ۴۲-۵۸.
۱۶. علیزاده، مهدی (۱۳۹۵)، **ارزیابی آسیب پذیری زیرساخت های شهری کوهدشت با رویکرد پدافند غیرعامل**، پایان نامه کارشناسی ارشد گرایش آمایش شهری، دانشکده علوم زمین و سیستم اطلاعات جغرافیایی، دانشگاه شهید چمران اهواز، ۱۲۶-۱۴۰.
۱۷. **طرح جامع توسعه و عمران شهرداری تهران (۱۳۸۶)**، شهرداری تهران، وزارت کشور ۱۱۰-۱۲۵.
۱۸. قالیباف، محمدباقر؛ محمدرضا حافظ نیا و علی محمدپور (۱۳۹۲)، «نقش تقسیمات شهر در مدیریت یکپارچه شهری مطالعه موردی شهر تهران»، **فصلنامه جغرافیا**، سال ۱۱، شماره ۳۷، ۷۰-۸۶.
۱۹. کاظمیان، غلامرضا؛ سیده زهره میرعابدینی (۱۳۹۱)، «آسیب شناسی مدیریت یکپارچه شهری در تهران از منظر سیاست گذاری و تصمیم گیری شهری»، **نشریه هنرهای زیبا معماری و شهرسازی**، شماره ۴۶، تابستان، ۲۸-۳۷.
۲۰. محمدی ده چشمه، مصطفی (۱۳۹۳)، «مدل سازی شاخص های تعیین سطح منطقی محدوده و حریم شهرهای ایران با استفاده از دیتامیل فازی»، **فصلنامه مطالعات شهری و پژوهش های شهری و منطقه ای**، سال ۶، شماره ۲۴، ۱۵۰-۱۶۹.
۲۱. مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران (۱۳۹۱)، **طرح برنامه راهبردی مدیریت و برنامه ریزی حریم پایتخت و برنامه ریزی حریم شمال بزرگراه بابایی**، مهندسین مشاور طرح و کاوش، جلد یک تهران، ۲۵۰-۲۶۰.
۲۲. سبحانی، نوبخت؛ رحیم سرور (۱۳۹۶)، **آینده پژوهی مدیریت یکپارچه حریم تهران**، رساله دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، ۱۸۷-۱۹۲.
۲۳. محسنی مقدم، مریم (۱۳۹۵)، «طرح کمربند سبز مکتب فرانکفورد»، **فصلنامه علمی منظر**، شماره ۳۷، ۱۰-۲۵.
۲۴. هاشمی معصوم آباد، رضا؛ علیرضا محمدی و چنور محمدی (۱۴۰۰)، «تحلیل فضایی توزیع و دسترسی به خدمات شهری در سطح محلات شهری با رویکرد عدالت فضایی مطالعه موردی کاربری های تجاری شهر اردبیل»، **فصلنامه علمی و پژوهشی تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی**، شماره ۶۳، صفحات ۵۰-۶۵.

25. Head, Brian (2015), Exploring complex problems in Australia – can wicked issues be better Institute for the Study of Social Change University of Tasmania.
26. Synthesis, Jaklee (2020), Antibacterial Activities, Mode of Action and Acute Toxicity Studies of New Oxazolidinone-Fluoroquinolone Hybrids.

Analysis of historical and futuristic factors affecting the privacy of Iranian Islamic cities

Case study of Tehran metropolitan area

Mojtaba Sabouri

PhD Student in Geography and Urban Planning, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran.

Rahim Sarvar *(Corresponding Author)

Professor, Department of Geography and Urban Planning, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

* E-Mail: sarvarh83@gmail.com

Hamidreza Judaki

Assistant Professor, Department of Geography and Urban Planning, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Islamshahr Branch, Iran.

Fatemeh Adibi Saadi Nejad

Assistant Professor, Department of Geography and Urban Planning, Department of Geography and Urban Planning, Islamic Azad University, Islamshahr Branch, Iran.

Abstract:

Human impact on the environment is based on worldview or philosophy of life; hence, the construction and formation of the city in human civilization has always expressed the ideology and worldview of those societies; therefore, in different geographical environments, we see cities with different roles and importance and with uncoordinated and heterogeneous growth. It has become the most severe form and the inability of urban environments to respond to the problems created, has caused cities to be constantly exposed to the uneven growth of cities and the influx of urban land uses. The descriptive nature is analytical. The purpose of studying and researching the factors affecting the metropolitan area of Tehran from the perspective of the Iranian-Islamic city, the historical trend and its prolongation for more than a few decades has led to the destruction of Tehran. The statistical population of this study 40 of them are 15 experts of the General Directorate of Privacy and the rest are experts, experts and specialists in research. The examined criteria include physical, economic, social, natural and managerial factors with specific sub-criteria, which are sub-criteria. And then in MIC MAC software as a matrix MDI, MPDI, MII, MPDI are analyzed. The results show that the most direct and direct potential impact, potential indirect and indirect effects, are related to land use change with rank (473). The lowest direct, potential direct effects, and potential indirect and indirect effects are related to the finite topography with rank (267) and (465) the lowest is for agricultural lands, wetlands with rank (224).

Keywords: Urban space, Futures Studies, Tehran Metropolis, MIC MAC.

Investigating privacy in the open spaces of traditional houses in Mazandaran using space syntax technique

Rouhollah Rahimi

Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

Seyed Mohsen Moosavi *(Corresponding Author)

Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

* E-Mail: Moosavi@umz.ac.ir

Mahdieh Beyshami

Master of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

Sahar Amini Goharrizi

Master of Architecture. Researcher, Architecture, Islamic Azad University, Kerman Branch, Iran

Abstract

Home is the most important place to restore peace and revitalize human life. It is a place to be with family, social interactions, relax, do favorite activities and get rid of daily human tensions. With the passage of time and the advancement of technology, many definitions of our daily lives have changed. A concept that is still firmly preserved is the concept of human privacy. Traditional Iranian architects have tried to design houses while maintaining the principles of privacy in open and closed spaces of houses, but over time, with the growth of apartment living, development of construction technology and the integration of Western culture with Iranian-Islamic culture, observance of privacy in homes, especially in open spaces, has declined. Mazandaran province is one of the regions that has undergone many inappropriate construction changes. The main purpose of this study is to investigate the role and knowledge of the components affecting the syntax of space on the open spaces of traditional houses in Mazandaran. This study seeks to find physical patterns of privacy in the open spaces of Mazandaran houses by extracting patterns of privacy in Mazandaran houses. In this research, first, through field studies, patterns are found and then, using the space syntax technique and Depthmap software, the indices of depth, connection and interconnection and isoust in the building will be studied. The results of the present study showed that open space has an important and fundamental role on the level of spatial privacy and also the geometry and location of the yard relative to the building has a double effect on the visibility of observers to different spaces of the house. In such a way that the yards that have irregular geometry and are located in the middle, back and side sections, the visibility of the entrance door to different parts of the house is minimized and also the privacy is increased by increasing the depth and caution index in traditional open house he does.

Keywords: Privacy, Traditional houses of Mazandaran, Outdoor, Space Syntax Technique.

Explaining the Sustainability of the Urban Space System by Formulating, Determining and Prioritizing Urban Development Strategies

Case Study: Kashan

Aboozar Vafaei *(Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Geography and Ecotourism, Kashan University, Kashan, Iran

* E-Mail: vafaei@kashanu.ac.ir

Rasol Hidary Soreshjani

Assistant Professor, Department of Geography and Ecotourism, Kashan University, Kashan, Iran.

Abstract:

Today, cities encounter major urbanization and instability problems in innumerable dimensions, and traditional patterns in the form of urban development plans have not been able to lessen the disorder and instability of the urban space system. Thus, traditional approaches failure to deal with urban problems has led to the formation of a strategic attitude. Regarding the issue, Kashan is one of the cities that has feasibly accompanied with many physical, economic, socio-cultural disturbances influenced by high physical growth and its incompatibility with the capacity of urban infrastructure and ultimately inefficiency of urban development plans that caused the development of the city towards imbalance and spatial stability. In line with the previous studies regarding the pattern of scattered urban growth and the inability of urban development plans to meet the needs and deal with the problems of Kashan, this research is to proceed with explaining the stability of Kashan spatial system by formulating, determining and prioritizing urban development strategies within the framework of a specific conceptual structure. In terms of purpose, the type of research is applied-developmental and concerning the method, is descriptive-analytic. The approach of the present study is also a strategic attitude based on a systemic approach. The results of the research show that the type of strategy applied to stabilize the space system of Kashan is a defensive strategy. While in the evaluation provided in prioritizing strategies using the VIKOR model and choosing the optimized strategy, showed that "Developing the economic development document of the city in accordance with the capabilities and comparative and competitive advantages, especially in the field of industry, tourism and agricultural products" should be considered a priority in urban development programs as a superior strategy by city officials and managers.

Keywords: Urban Development Strategy, Spatial System, Sustainability, Kashan.

An Analysis of the Formal Typology of Sunken Courtyards in the Central Plateau of Iran

Case Study: Traditional Houses of Yazd

Somayeh Omidvari *(Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Architecture, Science and Arts University, Yazd, Iran.

* E-Mail: s.omidvari@sau.ac.ir

Mehdi Basouli

Assistant Professor of Research, ACECR, Tehran, Iran.

Abstract:

The sunken courtyard is one of the spatial types of underground architecture and an important spatial element of traditional dwellings in the city of Yazd. This spatial element is formed in response to a variety of factors, including climatic, functional, and physical requirements. In addition, it allows a family to live in the heart of the earth in the summer, away from direct sunshine, and in the winter, under the protection of the soil. Despite substantial research on the physical and spatial characteristics of subterranean courtyards, little is known about their formal typology. The purpose of this research is to investigate the significance and function of sunken courtyards in traditional Yazd dwellings, as well as the causes for their genesis and their formal typology. This is a qualitative study and the descriptive-analytical methodology was employed. This paper's data was gathered through a field survey and documents. In this study, 40 traditional houses in Yazd with pit courtyards were surveyed. Following that, eight houses were chosen based on the level of the yards and the spatial features of sunken yards, and were analyzed based on formal typology. As a result, many typologies based on four different themes were presented, including the geometry of sunken courtyards, their location in houses, the organization of spaces around pit yards, and the depth of sunken yards.

Keywords: Formal Typology, Sunken courtyard, Underground architecture, Yazd.

Acquisition of urban lands in urban development projects with a social justice approach

Azam Afsharnia

Researcher PhD in Urban Planning, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Esfandiar Zabrdast ^{**}(Corresponding Author)

Professor, Department of Urban Planning, University of Tehran. Tehran Iran.

** E-Mail: *Sm.kazemi@sau.ac.ir*

Morteza Talachian

Researcher PhD in Urban Planning, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Abstract:

Acquisition of urban lands with a social justice approach is one of the issues that has been neglected in many urban development projects. In this study, after examining land ownership rights, some important rules related to land ownership in different Western and Islamic perspectives are presented and suggestions are made to increase social justice in the realization of urban property rights. In the present study, due to the nature of the subject, the secondary analysis method and content analysis technique have been used. The findings of the study suggest that in the Western view, liberalism imposes restrictions on the government's power to expropriate individuals, and argues that expropriation laws are only permissible if they serve the public interest. Results of the analysis of private property laws based on the indicators of justice and property rights in Iran by examining property laws in the relevant documents, in the form of 9 principles, including the participation of stakeholders in the implementation of urban projects in financing public spending, transfer of rights Development to the people, the legality of private expropriation if the public interest takes precedence over private-individual interests, and so on. Among the problems of land expropriation in urban development projects are the weakness of laws in proving the loss of existing owners or comparing the loss of owner and citizens and lack of explanation of the rights of the owner of each plot of land in relation to rules and regulations on how to use and use that property.

Keywords: social justice, land ownership, urban development plans, land acquisition.

Model of meaning relationship of “High quality public places” from Islamic-Iranian thought perspective

Mohsen Rafieian

Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Yazd University, Iran

Mojtaba Rafieian *(Corresponding Author)

Professor, Department of urban design and planning, Tarbiat Modares University, Tehran

* E-Mail: rafiei_m@modares.ac.ir

Mohammad Reza Bemanian

Professor, Department of architecture, Tarbiat Modares University, Tehran

Introduction

Everyone just evokes too meaning from her/his mind by being in the public places. These Semantic relations are the basis of the general understanding of the meaning of place and the quality of meaning of urban public places. The reason to the semantic relations caused by the community's thinking background. The understanding between two persons by different background thought is different. For example, the qualitative judgment of a Square that have religious function in a historical context for those one is different. This article seeks to explain the pattern of meaning relationships between public places from the point of view of Islamic-Iranian thought. Thought background is the basis for explaining the relation of different meanings of the place. It is important to know what the dominant idea of urbanism is. Over the years, dominant thought has responsible for the main direction of scientific methods and according to it, a way of seeing the world is considered to be a norm in a period of time. If this method does not respond to the problems, the contradictions will emerge and become confronted with a crisis, and a scientific revolution will occur (Kuhn, 1972). In a glimpse of a century of urbanism theories, according to the “Millennium Report” of ISOCarP's (Bogdan, 2000), communist ideas of the twenties and socialist simultaneously, considered the distribution of resources between classes and justice with an economic approach in urbanism as the ultimate goal. After that liberals represented comprehensive planning failure and necessity of establishing free marketing and the neutrality of government. The later, neoliberalism and social democracy, focused on how to distribute resources, and their disagreements were just how resources are distributed, rather than whether or not they are correct at all. Today, the conclusion of 21st Century theories of urbanism (sustainable development thought) says about the intergenerational justice in utilizing resources and consider all the creatures the same in the world and it is considered as objectivism also. The main scope of urbanism in a current century were happiness and perfection of man that it doesn't pay attention to God as a main point. It seems that the objectivism is a common point of view of all the views and procedures. Such urbanism just follow the pleasure and based on pursuit of “prosperity for prosperity.”

Research methodology

In this research, the research method is the grounded theory with qualitative approach and based on 15 semi-structured interviews. The interviews have been coded in three steps (open, axial and selective) by using “Maxqda12” Software.

Research findings

In the open coding process, 128 initial code were conducted in 15 interviews. Then, axial coding was performed after tagging and naming the data. The axial coding is sorting categories with subcategories according to their features and dimensions. The concept of “high quality of public place” includes a wide range of semantic categories, therefore, comparative analysis arrangements were used in micro analysis. The purpose was finding the possible spectrum of meanings in the words of the interviewees. In this way, classifying concepts began and each category was classified under abbreviated terms. In this step, 9 axial codes are generated that are: towards to God, normative, power, Psychological aspect, social, livelihood, environmental, identity and originality, cleanliness and finally in selective steps, main category was found that is called “towards to god”. This category is on the center of the coded and others are based on it.

Conclusion

This article is written because of the lack of a model for understanding the relationship of the meaning of public space in the perceivers's minds. The results of the study showed that there are two types of levels in any observer's mind that the first are straight, immediate and referential, and the second are implicit, secondary and normative. In fact the secondary thought are a basis for knowing a place as high quality or not. For example everyone considers a clean public place or a place with law as a desirable place. However these places could have not been known as a quality places, if they are impure (according to Islamic rules) or there is a sin in it. With this example, it is cleared out that the secondary meaning plays an important role in the qualitative judgment of public places. Therefore in suggested model, a first levels are around the circle and the secondary are in a center of that and also this model is arranged by some components that has some properties such as a) Transcendental and uplifting, b) Being complementary and c) Hierarchy. In an example meaning relationship could be like a tent with a main column and some strings, implicit, secondary and normative meanings are like a main column and straight, immediate and referential meanings are like strings. Finally, quality of Urban public places as a tent will arise if a pile with regarding God and other components like a tightening holdfast arrange around it.

Key Words: Quality of public place, model of the meaning relationship, Islamic-Iranian thought, Islamic-Iranian urbanism.

Keywords: Regeneration, Historical context, Feasibility, Imam Ali Square.

Contents

Model of meaning relationship of “High quality public places” from Islamic-Iranian thought perspective	5
Mohsen Rafieian, Mojtaba Rafieian, Mohammad Reza Bemanian	
Acquisition of urban lands in urban development projects with a social justice approach	
Azam Afsharnia, Esfandiar Zabrdast, Morteza Talachian	15
An Analysis of the Formal Typology of Sunken Courtyards in the Central Plateau of Iran; Case Study: Traditional Houses of Yazd	29
Somayeh Omidvari, Mehdi Basouli	
Explaining the Sustainability of the Urban Space System by Formulating, Determining and Prioritizing Urban Development Strategies; Case study: Kashan	47
Aboozar Vafaei, Rasol Hidary Soreshjani	
Investigating privacy in the open spaces of traditional houses in Mazandaran using space syntax technique	65
Rouhollah Rahimi, Seyed Mohsen Moosavi, Mahdich Beyshami, Sahar Amini Goharrizi	
Analysis of histrocial and futuristic factors affecting the privacy of Iranian Islamic cities; Case study of Tehran metropolitan area	75
Mojtaba Sabouri, Rahim Sarvar, Hamidreza Judaki, Fatemeh Adibi Saadi Nejad	

- The scientific and research ranking of the Journal of Studies on the Islamic-Iranian City has announced by the secretariat of the Commission for the Scientific Journals (Iran Ministry of Science, Research and Technology) according to the letter No. 89/11/51667 dated 1389/8/30.

- The certification for publishing this quarterly journal is issued by the Iran Ministry of Culture and Islamic Guidance by the letter 12629/89 dated 1389/6/13.

- Indexed and abstracts in:

- The Regional Information Center for Science & Technology (RICeST) (<http://www.srlst.com>)
- The Scientific Information Database of ACECR (<http://www.sid.ir>).

In The Name Of God

Journal of Studies on

Iranian-Islamic City

Vol. 11, No. 44, Summer 2022

Publisher: Institute of Humanities and Social Studies, Iraninan Academic Center for Education, Culture & Research (ACECR)

ACECR
Institute for
Culture, Art & Architecture Studies

Editorial Committee:

Managing Director: Dr. Iraj Feyzi

Editors -in- Chief: Dr. Hossein Kalantari khalilabad

Farsi-Editor: Sepideh Seyyed faraji

Administrative Director: Eng. Masoud Dadgar

Executive Affairs: Eng. Mansour Nadiri

Editorial Board, in alphabetical order:

● Dr. Mohamadreza Bemanian	Prof. of Architecture, University of Tarbiat Modares
● Dr. Mostafa Behzadfar	Prof. of Urban Architecture, University of Science and Industry
● Dr. Jahanshah Pakzad	Prof. of Urban Planning, University of Shahid Beheshti
● Dr. Ahmad Pourahmad	Prof. of Geography, University of Tehran
● Dr. Mohamadreza Pourjafar	Prof. of Architecture, University of Tarbiat Modares
● Dr. Esmail Zarghami	Prof. of Architecture and Urban Planing, University of Shahid Rajaei
● Dr. Mohsen Sartipi Pour	Prof. of Architecture, University of Shahid Beheshti
● Dr. Parvaneh Shah Hosseini	Associate Prof. of Center for Research and Development in the Humanities of SAMT
● Dr. Yaghub Mohammadifar	Prof. of Archaelogy, University of Bu-Ali Sina
● Dr. Mohammad Masoud	Prof. of Urban Development and Prepration, University of Art Isfahan
● Dr. Abolfazl Meshkini	Associate Prof. of Geography and Urban Planning, University of Tarbiat Modares

Editorial correspondence should be addressed to The Editors

Iranian - Islamic city studies

Institute of Humanities and Social Studies of the ACECR,

Saba-ye-jonoubi Street, between Vali-Asr Crossroad and palestine Street, Inqelab-e-Eslami Ave, Tehran, Iran.

Tel: +98 (21) 66951593-5

Fax: +98 (21) 66492129

<http://iic.ihss.ir>

E-mail: iranianislamiccity@gmail.com

